

ON W.E.B. DU BOIS, DOUBLE CONSCIOUSNESS, AND RACIALIZED MODERNITY. AN INTERVIEW WITH JOSÉ ITZIGSOHN

José ITZIGSOHN & Ștefan Baghiu & Vlad Pojoga

Universitatea „Lucian Blaga” din Sibiu, România
Brown University

Lucian Blaga University of Sibiu, Romania

Personal e-mail: stefan.baghiu@ulbsibiu.ro , vlad.pojoga@ulbsibiu.ro

ON W.E.B. DU BOIS, DOUBLE CONSCIOUSNESS, AND RACIALIZED MODERNITY.
AN INTERVIEW WITH JOSÉ ITZIGSOHN

Abstract: The February issue of Transilvania journal hosts an interview with professor José Itzigsohn focusing on his activity within the field of sociology and his latest book with Karida L. Brown, on *The Sociology of W. E. B. Du Bois. Racialized Modernity and the Global Color Line* (New York University Press, 2020). It delves into Du Boisian sociology, “double consciousness” and racialized modernity, alongside contemporary decolonial perspectives and new studies and researchers in the field.

Keywords: W. E. B. Du Bois, José Itzigsohn, Karida L. Brown, racialized modernity, decolonial theory

1. Professor **José Itzigsohn**, it is a great privilege to have you as a guest in our journal, especially now when global issues need context more than ever. Your expertise in migration studies, decolonial theory, and the sociology of W.E.B. Du Bois is, in our view, of particular and high distinction in the international research community. The contradictions of late capitalism and the racialized construction of identity in modern history have gained a lot of academic attention, especially during the crisis generated by the COVID-19 pandemic and the earlier cultural and social actions that sparked the recent racial justice movements and gained worldwide momentum. We are fortunate to delve into your work

and try to scrutinize the way you see the social sciences and humanities today. We would like to start with an idea you recently talked about in a panel discussion, about the “rethinking of sociological theory” through “provincializing Eurocentric sociological theory” and teaching “alternative perspectives to the Eurocentric male canon.”¹ **In your view, what is the main thrust of this rethinking process?**

The main thrust of the decolonizing sociological theory effort is twofold: On the one hand, to understand that European social theory is not universal but grounded in a specific historical experience and perspective, a

perspective that allows European social theory to think through certain issues and not see others. At the same time, it is to bring into sociological theory and practice the work, thought, and methods of a large number of thinkers that have been exiled from the discipline. Of course, this is not a new effort in sociology. There is the work of Anibal Quijano on modernity/coloniality,² the work of Raewyn Connell on Southern Theory,³ the work of Gurminder Bhambra on connected sociologies,⁴ the work of Manuela Boatcă on decolonizing approaches.⁵ Also, the work of young scholars like Ali Meghji and Ricarda Hammer on decolonial and postcolonial sociology.⁶ And sociology is of course much behind other disciplines and fields of study. Sociology has been hiding behind an ahistorical empiricism to avoid asking questions about knowledge, history, theory, and methods.

My contribution to this effort to decolonize sociological theory has been to recuperate the sociological theory and methodology of W. E. B. Du Bois. Aldon Morris demonstrated beyond any doubt that Du Bois was the founder of American empirical sociology and that he was excluded from the discipline due to racism in the discipline.⁷ In our days, many sociologists in the U.S. are starting to think about Du Bois only as a precursor of contemporary empirical sociology. Many people think about Du Bois as someone who was doing what people in the department of sociology in the University of Chicago did later, but not as well. This is problematic because Du Bois wasn't just doing what Chicago did later, but he developed a theoretical approach and an empirical methodology that was different and better than anything that came out of Chicago. Furthermore, the discipline insists on continuing to ignore that Du Bois was not only the founder of American empirical sociology, but he was also a social theorist, one of the most important if not the most important of the classical theorists.

In our book, *The Sociology of W.E.B. Du Bois*, Karida Brown and I argue that Du Bois developed a theoretical approach that understood modernity as racialized modernity and capitalism as racial and colonial capitalism.⁸ That is, the color line is at the center of modernity and colonialism and racism are at the core of historical capitalism. Of course, we can debate whether in theory capitalism is possible without racism, but historically (and in the present) capitalism has been intrinsically tied to racism and colonialism (and today coloniality and neocolonialism).

In bringing the theoretical and methodological contributions of Du Bois to the center of the discipline, we hope to change theoretical thinking in the discipline but also research practices. Karida Brown and I propose a methodology for a contemporary Du Boisian sociology that addresses the problems of coloniality in the discipline: metrocentrism and analytical bifurcation, as Julian Go argues in his *Postcolonial Thought and*

Social Theory,⁹ and, I would add, the atheoretical and ahistorical character of contemporary sociology.

To sum up then, the thrust of the decolonial effort in sociology is to criticize the colonial forms of knowledge upon which the discipline rests, recuperate the work of numerous thinkers from the margins that have been exiled from the discipline, and think about new methodologies and practices of research that address the problems of coloniality in the discipline (i.e., eurocentrism, analytical bifurcation, ahistoricity, and lack of theory).

2. We would like to provide our readers with an insight into your new book, co-authored with Karida L. Brown, *The Sociology of W.E.B. Du Bois. Racialized Modernity and the Global Color Line. What is your personal history with W.E.B. Du Bois' writing? How did his work influence your critical perspectives over time?*

I received a good training as a mainstream sociologist at Johns Hopkins. I got very good training in research methods and research design, and basic knowledge on sociological theory, but I never read or heard of Du Bois. My first job was a teaching post-doc at the University of Massachusetts – Amherst, and the Du Bois archives are located there. The library is named the W.E.B. Du Bois library. Being a curious person, I asked who Du Bois was, and that is how I learned about him and his work. I was fortunate that I had previously read C.L.R. James *The Black Jacobins* in my undergraduate studies and Fanon's work on my own. I considered (and consider) that both of them are relevant to sociology and that sociologists should read them. So I could immediately see the relevance of Du Bois work for sociological theory and practice.

From then on, I started to read and learn about Du Bois work and to teach him in my graduate and undergraduate courses. The process of incorporating Du Bois into my own understanding of sociology was a long and very lonely process. The idea that Du Bois is central to sociology was not widely accepted until very recently. The only person I could talk about this was my colleague Paget Henry who has done a great work of recuperating the work of C.L.R. James, Sylvia Wynter, and Caribbean Philosophy in general.¹⁰ It was Paget Henry who encouraged me to write my first article about Du Bois' relevance to sociology. It was a discussion of Du Bois' *Black Reconstruction* and James' *The Black Jacobins* as models for historical sociology.

The process of learning Du Bois' work and bringing it to sociology culminated, so far, in the book I wrote with Karida Brown on Du Bois' sociology and Du Boisian sociology. Writing the book was also a process of learning and discovery. After reading and teaching some of Du Bois' main works I thought that I knew him quite well. But reading the full scope of his work for the book, and

discussing it with Karida Brown, taught me that there was a lot that I didn't know. Of course, that led me to rethink how I understand the discipline. I was not happy with the ahistorical empiricism of the discipline. I was attracted to World Systems Theory because I saw this as the only approach that tried to systematically incorporate history and theoretical thinking into their methodology. But reading and working through the work of Du Bois gave me the possibility of imagining a different way of doing sociology.

That is what our last chapter, titled "A Manifesto for a Contemporary Du Boisian Sociology" aims to do, to propose a Du Boisian/decolonial theoretical approach and methodology for the discipline. This approach is an expansion of Du Bois' critique of racialized modernity, incorporating intersectionality and issues that Du Bois did not address or did not address enough, such as heteropatriarchy, environmental issues, and the analysis of settler colonialism and indigeneity.

The methodology we propose rests on four pillars: historicity, contextuality, relationality, and subaltern standpoints. Against the ahistorical character of mainstream sociology (including historical sociology), we argue that social analysis and theoretical concepts need to be rooted in history (seen as a contingent process, not a teleological one). Against the aim of mainstream sociology to generalize without accounting for different circumstances, we argue that social analysis must take account of local contexts and specificities. Against methodological nationalism and analytical bifurcation, we argue that local cases are part of a larger global-historical system, racial and colonial capitalism, and social analysis needs to trace these connections. And against the idea that the social scientist can analyze the world from a neutral and detached position, we argue that theory-building needs to start from the different experiences of multiple subaltern subjects.

We wrote the book so people in sociology could not keep ignoring the full scope of Du Bois' work and the fact that he developed his own original theoretical and methodological approach. And we wrote the book so current students and young faculty have access to Du Bois' work and have tools to justify their departure from the mainstream of the discipline and argue for a different way of doing sociology. We hope that the book contributes to generate debates about the future practices of the discipline.

3. We are interested in the connections between Du Bois' writing and the evolution of sociological theory. Five years ago, you stated that "Du Bois is thought to be a scholar of race, and he is indeed that," but also argued that he is *more than* just that. You saw how his *practice* of sociology has been of interest, but his profile as a *theorist* longtime ignored. You emphasize throughout your work that Du Bois is essential for sociology itself,

meaning that he overcomes the status of a specialized theorist and becomes fundamental for the science of the social. You write: "This body of work, we argue, makes Du Bois a theorist of racialized modernity and situates his work as central to classical sociological theory and to contemporary theoretical debates."¹¹ Given this assessment and the times we live in, **do you believe W.E.B. Du Bois will become *the* pivotal figure in 21st-century sociology? Does the decolonization process of sociological theory and the perspectives it brings forward, such as the way you teach Eurocentric sociological theory through Anna Julia Cooper and W.E.B. Du Bois, inherently – and inadvertently maybe – mean a complete change in the hypercanonical configuration of the field?**

I believe that Du Bois should be one of the pivotal figures in 21st century sociology. But I don't believe in adding him to any canon. In fact, when we started writing the book I did think that we ought to add Du Bois to the canonical trilogy of supposed founders of the discipline (Marx, Weber, and Durkheim). But as I read and thought more and more about his work I came to think that the goal is not to add Du Bois to the canon but to deconstruct the canon by bringing new theorists and new approaches that hail from the peripheries of racial and colonial capitalism. Du Bois is one of the most important scholars that we need to bring in. Anna Julia Cooper is another thinker that we need to recuperate for sociology. She was really the one who introduced an intersectional perspective to social analysis. And we need to do the work of learning their work as well as the works of others and learn who else was writing and thinking about the world throughout the late nineteenth century and the twentieth century. In this sense, the Global Social Theory website that Gurminder Bhambra put together (<https://globalsocialtheory.org>) is a very important tool to direct our attention to all the work we are not familiar with and we need to incorporate into the discipline in order to decolonize sociological theory and practice.

4. You see his theory of Double Consciousness as "central to the analysis of the self within the context of the modern racialized world." We took this to mean that this theory might become a *mode of rereading* modernity, assuming more social action is taken on structural discrimination, because it challenges even the most successful theories of the formation of the self with his idea of "twoness". Du Bois' concept may be crucial in the global context of ongoing and growing migration, which means that the contemporary *formation of the self* may already embed this "twoness". You emphasize the role of self-recognition within the formation of individuals, argue that this is often blocked by the "invisible veil" within racialized modernity. **Is there a link between**

class differences and this twofold formation of the self within the contemporary world in connection to migration?

Du Bois' theory of double consciousness is a model for theorizing racialized subjectivity. And if we think for example about later theorists of racialized subjectivity, such as Franz Fanon, what he says is very similar to what Du Bois argues, suggesting that the theory applies to colonized subjectivities generally. At the same time, if we want to extend its reach, we need to take into account the specificities of different subaltern experiences. For example, I sometimes teach double consciousness together with Gloria Anzaldúa's "La Conciencia de la Mestiza."¹² Anzaldúa, like Du Bois, analyzes consciousness in the frame of existing structural power differences. But her analysis addresses issues of gender and sexuality which are not present in Du Bois as well as the particular conditions of living in the borderlands. What Du Bois' theory of double consciousness does is to, on the one hand, provide a powerful analytical tool to think about the formation of racialized and colonized subjectivities. And on the other hand, it provides us with a methodology for phenomenological analysis that allows us to understand racialized and colonial subjectivities while taking full account of historical structures of power and exclusion. This methodology has been replicated in other contexts by other subaltern theorists accounting for the specificities of their experience. And it is this methodology that we should learn and apply.

Regarding the question of class and class consciousness, Du Bois' work addresses the intersection of class and race, arguing that class experiences and consciousness are fragmented by race and coloniality. He argues that race and colonialism trump class in everyday lived experience, and, as a result, in the political alliances of the dominant segments of the working class in racialized and colonial societies. This is relevant because we are seeing something similar in contemporary times in relation to migration, with the European and North American working classes, as well as the working classes of some countries in the global south, supporting right wing populist political projects that mobilize around antiimmigrant positions. This does not mean that left wing forms of populism, movements that unite immigrant and non-immigrant workers or white workers and workers of color are not possible. Those movements have existed historically, of course. But they demand a very systematic and protracted effort of political construction. Building solidarity across the different forms of subordination and exclusion of our lifeworld requires constant work. And solidarity is always subject to tensions that emerge in the everyday life of workers under racial and colonial capitalism.

5. You have researched the presence of the Dominicans

in the United States and the formation of the "Latina Panethnicity Identity."¹³ They are in the most profound way connected to the work of W.E.B. Du Bois and the concepts discussed. Specifically, you suggest that – in our imagination – the *pan-ethnic* association may have functioned as both a helping representation for specific immigrants (in finding a larger category to belong to, in order to avoid a "lack of recognition" with a larger group than their national one), but at the same time as a racial construct that discriminates Latinos in the U.S. as a macro-group. We find this to be a completely path-breaking insight yet it also left us tempted to speculate on its uses for scholarship concerning our own European periphery and its relations with the European core. The case of Eastern European migration is quite different, as there is freedom of movement in the EU, yet we would still venture to draw a comparison. Although a lot of workers from "the region" go from the East to the West to work in agriculture, manufacturing or domestic services, they don't quite have a *pan-ethnic* identity to belong to. This, of course, results from the fact that there is no common language between Romanian, Polish, and or Serbian workers as immigrants. There is no "Latin" to connect them. Meanwhile, they *are seen* by the host societies as the same, much like the US society sees Latinx as the same. Here, stereotypes of "Eastern workers"¹⁴ "communist mentality", etc. come to mind. **Do you think that under these conditions the concept of pan-ethnic identity can be grafted onto the case of East European immigrants in any way?**

A Du Boisian methodology guides us to contrast cases accounting for their specificities. I'd say that what is similar is how identity labels can work at the same time as sources of identification, recognition, and solidarity and as forms of exclusions of all kind. It is the fact that people are excluded on the base of certain shared characteristics that often makes those identities a source of affirmation. Du Bois understood the predicament of the Africana diaspora in those terms. For him, Black identity in the diaspora emerged from a history of enslavement and colonialism. And at the same time a central issue in his thought was how to build Black identity—that he based on a history of resistance and common cultural experiences. He also acted throughout his life to build Pan African consciousness.

In the contemporary United States, panethnicities are the result of the ways in which ethnoracial categories operate. The process of confronting racism in everyday life eventually generates new forms of identification and mobilization. Today, panethnic identities such as Latinx or Asian American are established and accepted by the people that are interpellated by them. At the same time, there are always tensions based on the different national, racial, class experiences of different people and groups. Latinx people have a language and the idea

of Latin American unity in common and that makes it somehow easier for them to build a panethnic identity. Asian Americans don't have a language or a regional identity in common, but the experience of living in the U.S., and the constant interpellation by the state and society, leads to the emergence of a common identity, that means different things for different people. What I argue in my work is that panethnicity is by no means a given, it is the result of, on the one hand, constant engagement with the color line in everyday life, and on the other hand, a protracted process of identity construction and mobilization.

I am not very familiar with the case of Eastern European migrants in Western Europe, but it seems to me that the many ethnonational differences between immigrants and the fact that Europe is a union of different countries with different cultural politics (as opposed to the U.S. which is a single country with a strong ideology of assimilation that coexists with racialization) may make it difficult for panethnic identities similar to those we see in the United States to emerge. But if eastern European migrants are excluded and discriminated on a common base, one cannot discount the possibility of the emergence of forms of shared identities and organization that may resemble panethnicity.

The more general sociological point is that the categories of exclusion often can become the categories of identification and mobilization. But we need to investigate the processes of identity formation and political mobilization in their contextual specificity. It is also important to pay attention to what kind of demands are made. The decolonial project is not one of simply demands for inclusion. These are very important to improve the everyday life living conditions of immigrant groups and to gain them recognition. Historically, some groups have also been successful in getting included into the dominant category or achieving honorary status as good migrants. For the decolonial project, however, the goal is different. The goal is the undoing of coloniality and the categories of exclusion born of colonialism. On this point I would recommend Ricarda Hammer's excellent article "Decolonizing the Civil Sphere" (published in *Sociological Theory*).

Ultimately, to return to the first question, the thrust of the decolonial project is the undoing of the idea of Whiteness and the West as synonymous of civilization, culture and normative forms of knowledge, and to open up a democratic conversation about how we want to be humans. That conversation needs to address the full recognition of our shared humanity; the undoing of racism and coloniality; and a just distribution of resources and opportunities; environmental justice. It also needs to address settler colonialism, indigeneity, land and culture; the undoing of heteropatriarchy; and questions about what constitutes a good life. These are not simple or easy conversations, because they address

different intersectionalities of subaltern positions, each of which encompasses different lived experiences and interests under racial and colonial capitalism. We gave up long ago the Marxian idea of a unitary and homogeneous emancipatory subject. There are many subaltern positions, subjects, and social movements and they see the world in different ways. But opening up a conversation between different subaltern movements that takes into account specific histories and experiences and also shared wounds and potential common interests and shared visions is the only way in which we can build hope for transcending racialized modernity for a more humane society.

6. We would like to return to your new book on Du Bois, specifically because you mentioned "different subaltern movements." You emphasize in the book that the last years of his life were dedicated to "advocating Pan Africanism." You give several examples of his involvement in this movement, spanning from the First Pan-African Conference (1900) to the All African People Congress in Ghana (1958). You also describe the differences he had with Marcus Garvey on Pan-Africanism: while Du Bois was advocating for "integration and full equality in the United States," Garvey went for "Black separatism, the return to Africa, and the development of Black businesses." You also describe Du Bois's shift during his later years towards Garvey's perspective, not as "Black nationalism," but rather as a "strategy for community survival" (8). **How have these two perspectives evolved after Du Bois, in academic research as well as in activism, and what do they tell us about subaltern positions in today's world?**

Du Bois was a pan Africanist from the very beginning of his scholarly and activist career. He was present at the First Pan-African Conference that took place in London in 1900 and he drafted the conference address to the nations of the world where for the first time he states that the problem of the twentieth century is the problem of the color line. His position towards colonialism, though, changed throughout his life. Whereas in his early writings, in the late 1890s and early 1900s, he condemns colonialism but exhorts the colonial powers to help "modernize" the colonized peoples, later on, already by the time of World War I, he became an anticolonial thinker through and through. At the end of his life, in the late 1950s, he warns the newly independent states of Africa of the dangers of following a Western model of development.

Concerning Black nationalism, during his well-known and bitter arguments with Marcus Garvey, Du Bois takes an integrationist position, close to the NAACP position, in favor of activism for civil and political rights in the United States, against Garvey's nationalist and diasporic orientation. But Du Bois's argument with Garvey was as

much about styles of leadership—the elite advocacy that Du Bois embraced at that time versus the mass politics that Garvey espoused—as it was about political positions. Later on in his life, Du Bois would take positions closer to those that Garvey defended, favoring the development of a Black community economy in the 1930s, and leaving the United States for Ghana at the end of his life. But Du Bois advocacy for Black community development and Pan-Africanism, was always embedded in a broader understanding of anti-colonial internationalism that focused on all people of color and all colonized people.

Since Du Bois' passing we have seen the failure of pan Africanism and anticolonial nationalism as political projects. And indeed, Du Bois warned that this was a concrete possibility if the newly independent countries tried to follow the path proposed by Western developed countries (similar warnings were issued by other anticolonial thinkers and activists such as Franz Fanon and Amílcar Cabral). Today, the failure of the post-colonial socialist and Third World solidarity political projects has shattered any illusion of national or global south unity. Furthermore, we witness the rise of China as a new power with a politics that can be described as a form of neo-colonialism in Africa, whereas Du Bois saw China as the country that could help Africa undo the wounds of colonialism. Still, the challenge that Du Bois posed of building global solidarity among the excluded of racial and colonial capitalism still stands as a paramount task.

Du Bois knew very well that a shared subaltern position does not imply a shared understanding of the world or a similar political position. Today we are even more aware of the heterogeneity of subaltern positions, of their multiple intersectionalities, and that they don't entail similar lived experiences and, even less, similar politics. Building solidarity means engaging in the continuous and difficult work of translation between different subaltern positions, lived experiences, and demands. We know today that solidarity needs to be built upon the recognition of shared humanity and the articulation of alternative views of a just society that account for the heterogeneity of subaltern experiences. The current COVID pandemic and the environmental crises show that we can't face the global problems that we confront without building solidarities and, at the same time, the difficulties in doing so.

In relation to your question about how Pan-Africanism or Black nationalism are addressed in the academy, it varies by discipline and areas of study. I prefer to talk about Sociology, because it is my discipline and it is the discipline I am trying to influence. In Sociology, unfortunately, questions related to the possibility of emancipation and what that may mean for different people have been pushed aside in favor of a neutral "professional" sociology that embraces analytical bifurcation—the occlusion of the global connections

created by colonialism and colonality—and reifies methods over substantive and normative concerns. Sociology aims to address social problems without acknowledging that what we define as a problem and the solutions we propose are tied to our normative positions. The challenge that Du Bois posed, of using existing knowledge to think about how to undo the color line, and how to think about inclusive democracies and economies, remains a major debt of the academic disciplines, at least of the social sciences.

7. In this new book you underline the importance of Du Bois' view of the world/globe/planet and show the significance of his idea that "the problem of the twentieth century is the problem of the color line, the relation of the darker to the lighter races of men in Asia and Africa, in America and the islands of the sea." You follow the studies of Katrina Quisumbing King, who shows, as you explain, that "many people are aware of the first part of the phrase—the color line as the central problem of the twentieth century—but not of its continuation—that is to say, Du Bois's understanding of the color line as a global phenomenon" (31). **What does "global" mean to Du Bois in different periods of his activity, and how does he translate from the local to the global state of affairs compared to other scholars of his time?** We are interested in this aspect mainly due to the rise of World Literature studies in our field and the constant interrogation of what the "world" meant in different stages of modern history.

In *Dusk of Dawn* Du Bois credits his experiences while studying in Germany in the early 1890s with providing him with the perspective and the understanding that the color line is global. From then on he understood the color line as a global historical structure linked to colonialism. And he developed a unique methodology for analyzing the relations between the local and the global. This methodology recognized the unique historical specificity of cases, and the heterogeneity of historical experiences, but at the same time saw heterogeneous cases and histories tied to global structures and historical processes. Individual cases needed to be analyzed in their particular specificities but also in their relationality to and embeddedness in global processes and structures. There was no room for analytical bifurcation or methodological nationalism in Du Bois's approach. It was the task of the historically rooted social sciences to investigate the concrete forms of the relations between the global and the local.

We can observe how Du Bois applied this methodology in his analysis of the United States society and politics in *Black Reconstruction*. In that book, Du Bois analyzes the U.S. as a specific case embedded in a broader world-historical social formation that Karida Brown and I call racial and colonial capitalism. Du Bois argues that the

U.S. has particular and specific historical characteristics but it is part of a broader global division of labor and cultural formation. And Du Bois analyzes the post-reconstruction political and economic regime in the United States as one that at the same time intensifies racism within its boundaries and imperialism externally. Du Bois shows that these two things—internal racism and external imperialism—go together.

Similarly, in his analysis of the politics of European metropolis, Du Bois emphasizes how the colonial state is rooted in a class alliance between the White bourgeoisie and working class (an alliance that includes European social-democratic parties) to maintain colonial spoils. Du Bois therefore acknowledges that the local has very specific characteristics but those specific characteristics developed in the context of a global historical system and through specific relations—that need to be examined empirically—with other units and parts of that system.

Mainstream sociology, on the other hand, as Julian Go aptly points out, mostly developed along the lines of methodological nationalism and analytical bifurcation, that is, looking at nation states as independent cases and ignoring the historical and structural relations between the core of racial and colonial capitalism and its peripheries. The exceptions to this are dependency theory—that emerged in the peripheries of global capitalism—and World System analysis, that was developed by Immanuel Wallerstein, as a result of his experience researching post-colonial Africa. Today we are witnessing the call for relational sociologies, as Gurminder Bhambra asserts, and overcoming analytical bifurcation, as Julian Go proposes. Karida Brown and I argue for embracing Du Bois's methodology of analysis of the relationality of the local and the global described above.

8. You emphasize Du Bois's biographical details in order to understand his "thinking about the world." You wrote about his struggle during the 50s, his federal trial, the revocation of his Passport, etc. Since *The Autobiography of W.E.B. Du Bois* was first published in Russian (1962), we would like to get more into his activity during the Cold War, linking his ideology with the global frame at the time. We believe this might prove insightful for understanding the place of the Global South within the Cold War and maybe open up some new perspectives on anti-colonialism and non-aligned movements.¹⁵ **Can Du Bois's work provide some new perspectives on the role of the Global South during the Cold War?**

After World War II Du Bois's activism focused on three issues. One of them was the continuation of his long-term activism for civil rights in the United States. A second issue was the global anti-nuclear weapons movement that developed in response to the use of atomic bombs at the end of the war. This activism is

what lead to his indictment and trial in 1951, at the age of 83, as part of the red scare that swept over U.S. politics at the time. Du Bois was accused of being an agent of a foreign power (namely, the Soviet Union), and although the charges were dismissed, the indictment led to a sort of internal ostracism, whereas most civil rights organization distanced themselves from Du Bois, as they did not want to be linked to someone who was seen as a communist sympathizer. Du Bois wrote openly about how this ostracism hurt him personally. The third issue was a continuation of his anticolonial and pan-African activism. This indeed becomes the main focus of Du Bois activism in his late life.

Du Bois was hopeful about the Bandung conference and the process of Third-World collaboration that it initiated. He couldn't attend the conference because, after his indictment, the American government denied him a passport until 1958, but he sent a message of support. Bandung represented the kind of alliance and collaboration between Asia and Africa that he thought could constitute the base for the construction of a post-colonial world. During this time, he was increasingly in close contact with the rising anti-colonial movement in Africa.

Once the U.S. government finally gave him back a passport, he visited the Eastern bloc and China. He indeed sympathized with the socialist regimes, particularly Mao's China, but he was not a communist, even though his last act before leaving the United States for good was to join the Communist Party of the United States. Du Bois advocated for Pan-African socialism, which he understood—as he explained in a letter to Kwame Nkrumah—as an eclectic combination of elements of the economic planning of the Eastern bloc, the social policies of Western European welfare states, and African communal political traditions. Du Bois' views in this period are in line with the spirit of Bandung. And his view for a post-colonial Africa was one rooted on the possibility of agency—rooted in his long term thinking on law and chance, chance representing the possibility of free will, or relatively unconstrained action—and democratic action.

9. In his 2000 article "Postcolonialism after W.E.B. Du Bois," Kenneth Mostern stated that Du Bois "is generally identified first of all as a writer engaged in a specifically American/postslavery political theory because he is always identified with his first, and most Americacentric, popular collection of essays,"¹⁶ and that "[g]enerations of nonmarxist African Americanists, indeed, have found it convenient to reinforce this notion, as it has been more advantageous for liberal Americans to imagine integration in the United States, rather than third world proletarian solidarity, as a political project" (76). This led Mostern to assert that "the absence of Du Bois's name from the contemporary discourse of postcolonialism"

was a result, among other things, of the “rewriting of anti-imperialist history in a way that sidesteps Marxism.” You also argue in your book with Karida L. Brown that “Du Bois’s work prefigures contemporary postcolonial and decolonial analyses” through works such as *Black Reconstruction in America* and *The World and Africa*, and that one could better understand the limits of a class-based analysis through his writings, since “[r]acial difference and inequalities may have originated in the need to exploit labor, but they were perpetuated and constantly reproduced through social interaction and the construction of racial subjectivity” (78). Both perspectives suggest that postcolonial and decolonial studies were anticipated, in several ways, by Du Bois. What happened after? **Did postcolonial theory truly “sidestep” Du Bois, and if it did, what were the losses for the field?**

Postcolonial theory is a broad field that has different expressions in different disciplines, more than a unified theory. I believe that it is true that postcolonial studies in the humanities focus mostly on ways of knowing and understanding the postcolonial world. This is an immensely important contribution, but it does sidestep structural critiques of racial and colonial capitalism as a historical social and economic system, including those rooted in Black Marxism. In this sense, postcolonial studies indeed sidestepped Du Bois. This is a loss because Du Bois’ thought presents a form of anti-colonial critique that addresses both the cultural and the economic dimensions of racialized modernity.

Du Bois argued that the dominant ways of seeing and classifying human beings that we live with are a product of the historical need to legitimize colonialism and enslavement. But these forms of knowing and seeing became themselves structuring forces of the lived experiences of racial and colonial capitalism. Colonialism and enslavement put the question of the human (who is human?) at the center of historical capitalism. The question of the human, in turn, became the central issue structuring the economy and politics of modern times that are aptly described as racialized modernity. There is in Du Bois an analysis of knowledge and cultural formation that prefigures contemporary postcolonial analysis and that is, at the same time, tied to the analysis of social and economic structures of exploitation, oppression and exclusion without subordinating one to the other—rather, looking for their interconnections.

For Du Bois the task of emancipation meant struggling for the recognition of the humanity of the racialized and colonized and the achievement of more democratic and egalitarian forms of organizing society and the economy. The two tasks are intimately linked to one another as the forms of exploitation, oppression, and dispossession of racial and colonial capitalism were and are rooted on the color line—that is, on the denial of the humanity of

the racialized and colonized. Building on Du Bois allows us to address both the economic forms of post-colonial capitalism and the knowledge and cultural forms of racialized modernity.

Sociology is a very late comer to post-colonial analysis. The prevalence of an ahistorical and atheoretical empiricism in the mainstream of the discipline on the one hand, and the reliance of most post-positivist sociologies on Eurocentric theoretical paradigms on the other, kept post-colonial and decolonial approaches at bay from the discipline for a long time. But sociology’s affinity for structural thinking makes the current attempts to build a postcolonial sociology rely much more on Du Bois’s work. In his book *Postcolonial Thought and Social Theory*, Julian Go includes Du Bois as part of a first wave of post-colonial approaches, and he builds on Du Bois in his own work. The connected sociologies that Gurminder Bhambra advocates for have a close relationship with Du Bois’s methodology of linking the local and the global. And the growing ranks of post-colonial and decolonial sociologists—established and young scholars such as Zine Magubane, Moon-Kie Jung, Ali Meghji, Ricarda Hammer, Zophia Edwards, Alexandre White, Katrina Quisumbing King and others—rely on Du Bois’s work. The Du Boisian sociology that Karida Brown and I propose in the final chapter of our book is an attempt to build a decolonial sociology (that is a sociology that centers and criticizes colonialism and coloniality) rooted directly in Du Bois’ work, understanding it as a broad and flexible theoretical approach and methodology, not as an orthodoxy.

10. Your book focuses mainly on the urban sociology project of Du Bois, since he was first and foremost interested in debunking some of the representations, and even methods of urban sociology. You give the example of his issue with “car window sociology,” “by which he meant harmful studies whose findings were based on opinion, prejudice, and first-glance assumptions about entire populations of people” (111). You also delve into the “critical ethnography” he employed in “The Meaning of Progress,” motivated by his experience as a schoolteacher in rural Tennessee. He was, you say, “perhaps the first to take this approach,” that is to “humanize the poor and contextualize their behavior within their institutional and structural constraints” (58). **How can Du Bois’s thinking reshape the way we see the rural development/underdevelopment in decolonial thought, within combined and uneven national, regional, and world frames?**

The question of rural development is central to the postcolonial imagination and human emancipation since the Haitian Revolution. The Haitian revolution was torn between its leadership attempt to rebuild the plantation economy and Haiti’s insertion in the world economy and

the desire of the formerly enslaved people to become peasants and their demand for land. It was the Haitian revolution—not the French Revolution or the American one—the one that initiated political modernity by posing the two questions that beset our times ever since: the question of recognition of the humanity of the racialized and the colonized and the question of building a social and economic system that works for all humans. These are questions that Du Bois dealt with and they remain the challenge for post-Colonial thinkers today.

In his work, Du Bois paid close attention to rural communities. He conducted some of the first empirical studies of rural communities in the United States.¹⁷ In these studies he documented the lives of rural Black communities, the changes they underwent and the constraints and limits they encountered in the post-Reconstruction South. He wrote an article on this topic for the journal Max Weber published—an article that has only been recently translated to and published in English in Nahum Chandler's excellent commented compilation of Du Bois's early essays¹⁸—in which he describes how sharecropping became a new form of oppression of Black labor after Reconstruction. In *Black Reconstruction* he argues that the failure of reconstruction was the failure to give land to the formerly enslaved people in

the southern states, which would have empowered them and freed them from dependency on White landowners and employers. In his exhortations to colonial powers, he also emphasized the importance of giving colonized people access to land. And, of course, the essay that you refer to in your question—which is one of the chapters of *Souls of Black Folk*—points to the poverty of progress in the rural south under Jim Crow. For Du Bois, access to land was necessary for emancipating colonial and racialized labor.

I don't think, however, that we can extrapolate directly from Du Bois's work a theory of rural development for our increasingly urban and global world where agricultural sectors are often controlled by corporations that rely on migrant and racialized workers and the subordination of the remaining peasants and farmers to corporate logics. What we can do is to look at the principles that guided Du Bois—the search for expanding human agency and economic democracy—and try to reflect on what those principles may mean for our times. The question today for a postcolonial social science, as it was for Du Bois, is one of imagining the organizational and cultural politics that can lead us in the direction of undoing the color line and the new forms of neocolonialism and coloniality, and building economic democracy.

Notes

1. see *On Decolonizing Sociological Theory with Prof. Jose Itzigsohn*, <https://youtu.be/e38XwxoPOkU>.
2. Anibal Quijano, "Modernity, Identity, and Utopia in Latin America," *boundary 2* 20, no.3 (1993): 140-55; "Colonialidad del poder, cultura y conocimiento en América Latina," *Disposito* 24, no. 51 (1999) 137-48; "Coloniality of Power, Eurocentrism, and Latin America," *Nepantla: Views from South* 1 no. 3 (2000): 533-80.
3. Raewyn Connell, *Southern Theory: The Global Dynamics of Knowledge in Social Science* (Cambridge: Polity Press, 2007).
4. Gurminder K. Bhambra, *Rethinking Modernity. Postcolonialism and the Sociological Imagination* (Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2007); "Historical Sociology, International Relations and Connected Histories," *Cambridge Review of International Affairs* 23, no. 1 (2010): 127-143.
5. Manuela Boatcă, "Semiperipheries in the World-System: Reflecting Eastern European and Latin American Experiences," *Journal of World-Systems Research* 12, no. 2 (2006): 321-46; and *Global Inequalities Beyond Occidentalism* (New York: Routledge, 2016); Encarnación Gutiérrez Rodríguez, Manuela Boatcă, Sérgio Costa, *Decolonizing European Sociology: Transdisciplinary Approaches* (London: Routledge, 2016).
6. Ali Meghji, *Decolonizing Sociology: An Introduction* (Cambridge: Polity Press, 2021); Ricarda Hammer, "Decolonizing the Civil Sphere: The Politics of Difference, Imperial Erasures, and Theorizing from History," *Sociological Theory* 38, no. 2 (2020). 101-121.
7. Aldon Morris, *The Scholar Denied: W. E. B. Du Bois and the Birth of Modern Sociology* (Oakland: University of California Press, 2015).
8. José Itzigsohn, Karida L. Brown, *The Sociology of W. E. B. Du Bois. Racialized Modernity and the Global Color Line* (New York: New York University Press, 2020).
9. Julian Go, *Postcolonial Thought and Social Theory* (Oxford: Oxford University Press, 2016).
10. See for example Paget Henry, *Caliban's Reason: Introducing Afro-Caribbean Philosophy* (New York: Routledge, 2000). For detailed bibliography and works see Jane Anna Gordon, Lewis R. Gordon, Aaron Kamugisha, and Neil Roberts, *Journeys in Caribbean Thought. The Paget Henry Reader* (Lanham: Rowman & Littlefield, 2016).
11. José Itzigsohn, Karida Brown, "Sociology and the Theory of Double Consciousness. W. E. B. Du Bois's Phenomenology of Racialized Subjectivity," *Du Bois Review* 12, no. 2 (2015): 231-248.
12. See Gloria Anzaldúa, *Borderlands. La Frontera* (San Francisco: Aunt Lute Books, 1987).
13. José Itzigsohn, "The Formation of Latino and Latina Panethnicity Identity," in *Not Just Black and White: Immigration, Race, and Ethnicity, Then to Now*, ed. Nancy Foner, and George Fredricson (New York, NY: Russell Sage Press, 2004): 197-216.
14. During the pandemic, this concept was at the center of

- international debate for Romanian critical theorists since certain measures designed specifically for migrant workers circumvented national lockdowns. For the Romanian critical interventions, see Costi Rogozanu and Daniela Gabor, "Are western Europe's food supplies worth more than east European workers' health," *The Guardian* (16 April 2020), online at <https://www.theguardian.com/world/commentisfree/2020/apr/16/western-europe-food-east-european-workers-coronavirus>; Paula Erizanu, "Stranded or shunned: Europe's migrant workers caught in no man's land," *The Guardian* (16 April 2020), online at <https://www.theguardian.com/world/2020/apr/16/stranded-or-shunned-europes-migrant-workers-caught-in-no-mans-land>; Cornel Ban, "Trods lukkede grænser flyves landarbejdere til Vesteuropa: Coronakrisen har vist, hvor afhængig Vesteuropa er af slaver fra Østeuropa," *Politiken* (2 may 2020), online at <https://politiken.dk/debat/art765115/Coronakrisen-har-vist-hvor-afhængig-Vesteuropa-er-af-slaver-fra-Østeuropa>.
15. As scholars such as Richard Saull have argued, it might prove fundamental for an "alternative theoretical framework" of the postwar period "to place the South at the center of the Cold War in its evolution and end." See Richard Saull, "Locating the Global South in the Theorisation of the Cold War: Capitalist Development, Social Revolution and Geopolitical Conflict," *Third World Quarterly* 26, no. 2 (2005): 253-280.
 16. Kenneth Mostern, "Postcolonialism after W.E.B. Du Bois," *Rethinking Marxism: A Journal of Economics, Culture & Society* 12, no.2 (2000): 61-80.
 17. See Joseph Jakubek and Spencer D. Wood, "Emancipatory Empiricism: The Rural Sociology of W.E.B. Du Bois," *Sociology of Race and Ethnicity* 4, no. 1 (2018): 14-34.
 18. See Du Bois, W. E. B. "The Negro Question in the United States," pp. 285-338 in Nahum Chandler, (ed.). *The Problem of the Color Line at the Turn of the Twentieth Century* (New York: Fordham University Press, 2015).
- the Turn of the Twentieth Century*. New York: Fordham University Press, 2015.
- Connell, Raewyn. *Southern Theory: The Global Dynamics of Knowledge in Social Science*. Cambridge: Polity Press, 2007.
- Gordon, Jane Anna, Lewis R. Gordon, Aaron Kamugisha, and Neil Roberts, eds. *Journeys in Caribbean Thought. The Paget Henry Reader*. Lanham: Rowman & Littlefield, 2016.
- Hammer, Ricarda. "Decolonizing the Civil Sphere: The Politics of Difference, Imperial Erasures, and Theorizing from History." *Sociological Theory* 38, no. 2 (2020). 101-121.
- Henry, Paget. *Caliban's Reason: Introducing Afro-Caribbean Philosophy*. New York: Routledge, 2000.
- Itzigsohn, José and Karida L. Brown. *The Sociology of W. E. B. Du Bois. Racialized Modernity and the Global Color Line*. New York: New York University Press, 2020.
- Itzigsohn, José and Karida Brown. "Sociology and the Theory of Double Consciousness. W. E. B. Du Bois's Phenomenology of Racialized Subjectivity." *Du Bois Review* 12, no. 2 (2015): 231-248.
- Itzigsohn, José. "The Formation of Latino and Latina Panethnicity Identity." In *Not Just Black and White: Immigration, Race, and Ethnicity, Then to Now*. Edited by Nancy Foner, and George Fredricson, 197-216. New York, NY: Russell Sage Press, 2004.
- Jakubek, Joseph and Spencer D. Wood. "Emancipatory Empiricism: The Rural Sociology of W.E.B. Du Bois." *Sociology of Race and Ethnicity* 4, no. 1 (2018): 14-34.
- Jung, Moon-Kie. "The Enslaved, the Worker, and Du Bois's *Black Reconstruction*: Toward an Underdiscipline of Antisociology." *Sociology of Race and Ethnicity* 5, no. 2 (2019): 157-168.
- Magubane, Zine. "American Sociology's Racial Ontology: Remembering Slavery, Deconstructing Modernity, and Charting the Future of Global Historical Sociology." *Cultural Sociology* 10, no. 3 (2016): 369-384.
- Meghji, Ali. *Decolonizing Sociology: An Introduction*. Cambridge: Polity Press, 2021.
- Morris, Aldon. *The Scholar Denied: W. E. B. Du Bois and the Birth of Modern Sociology*. Oakland: University of California Press, 2015.
- Mostern, Kenneth. "Postcolonialism after W.E.B. Du Bois." *Rethinking Marxism: A Journal of Economics, Culture & Society* 12, no.2 (2000): 61-80.
- Quijano, Aníbal. "Colonialidad del poder, cultura y conocimiento en América Latina." *Dispositio* 24, no. 51 (1999): 137-48.
- Quijano, Aníbal. "Coloniality of Power, Eurocentrism, and Latin America." *Nepantla: Views from South* 1 no. 3 (2000): 533-80.
- Quijano, Aníbal. "Modernity, Identity, and Utopia in Latin America." *boundary 2* 20, no. 3 (1993): 140-55. Accessed February 1, 2021.
- Rodríguez, Encarnación Gutiérrez, Manuela Boatcă, and Sérgio Costa. *Decolonizing European Sociology: Transdisciplinary Approaches*. London: Routledge, 2016.

Further Reading:

- Anzaldúa, Gloria. *Borderlands. La Frontera*. San Francisco: Aunt Lute Books, 1987.
- Bhambra, Gurminder K. "Historical Sociology, International Relations and Connected Histories." *Cambridge Review of International Affairs* 23, no. 1 (2010): 127-143. DOI: 10.1080/09557570903433639.
- Bhambra, Gurminder K. *Rethinking Modernity. Postcolonialism and the Sociological Imagination*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2007.
- Boatcă, Manuela. "Semiperipheries in the World-System: Reflecting Eastern European and Latin American Experiences." *Journal of World-Systems Research* 12, no. 2 (2006): 321-46.
- Boatcă, Manuela. *Global Inequalities Beyond Occidentalism*. New York: Routledge, 2016.
- Chandler, Nahum, ed. *The Problem of the Color Line at*

RACE AT THE CENTRE: THE RAMIFICATIONS OF W. E. B. DU BOIS'S SOCIOLOGY IN CONTEMPORARY LITERARY STUDIES

CHIOREAN

Edit

Hecate

Personal e-mail:

RACE AT THE CENTRE: THE RAMIFICATIONS OF W. E. B.
DU BOIS'S SOCIOLOGY IN CONTEMPORARY LITERARY STUDIES

Starting from José Itzigsohn and Karida L. Brown's 2020 book, *The Sociology of W. E. B. Du Bois*, this article discusses the contribution of Du Boisian sociology to the field of postcolonial literary studies, arguing that his main concepts and his methodology might help untangle some of postcolonialism's current debates.

Key-words: postcolonialism, race, subjectivity, double consciousness, literary studies.

The Sociology of W. E. B. Du Bois by José Itzigsohn and Karida L. Brown appeared in March 2020, two months before America and Western Europe entered yet another period of public debate regarding race, racism, and systemic inequality in the wake of George Floyd's death in police custody and the consequent civil unrest. These moments of intensified dialogue and protest have punctured recent history and have repeatedly brought to the fore questions about the legacy of slavery and colonialism in former imperial states, as well as colonized territories. With *The Sociology of W. E. B. Du Bois*, however, the conversation reaches a new level of self-reflexivity, because, instead of simply responding to various arguments or theories exchanged in these ongoing debates or proposing another postcolonial point of view on the matter, the volume sets out to explore *why* race and racism have become inexhaustible topics in the

academia, as well as the mass-media; why the concepts themselves are still under discussion, although all democratic states have by now agreed on a theoretically anti-racist ethical stance; why an obsession with race is nothing but the logical consequence of the last four centuries of Western history. In short, *Itzigsohn* and Brown present the ways in which the sociology of W. E. B. Du Bois evolved to place race at the centre of modernity.

Of course, the book is first and foremost an extremely rigorous account, discussion, and periodization of Du Bois's work, organizing and making visible the ideas of a largely ignored, but revolutionary thinker in the field of sociology. As the authors constantly argue, Du Bois should be considered alongside Marx, Weber, and Durkheim¹ when looking back on the social and economic development of Europe and America.² Like his European counterparts, Du Bois transcended

sociological parochialism and strived to think globally, searching for the hidden constants of Western progress, while also researching their effects on local communities and small social groups. Du Bois's relevance to the field and the importance of such a comprehensive analysis of his writing become obvious when engaging with Itzigsohn and Brown's study. Nevertheless, the aim of this article is to discuss the centrality of race in our current understanding of history, empire, and capitalism, more precisely the notion that Du Bois's color line and double consciousness are not mere additions to the inventory of sociological concepts describing our past (Marx's class system, Durkheim's solidarity and organic society, Weber's rationalization and bureaucracy), but irreplaceable and essential tools in reckoning with the costs and victims of progress. In other words, discussing modernity without being constantly mindful of race and its persistent involvement in all Western forms of knowledge production, self-perception, humanism and ethics would produce an inaccurate picture of the past four centuries. And, needless to say, it would also amount to reproducing the discourse of colonialism, in which the filiation of white thought appears as independent from blackness, its conceptual double, and rooted organically in the European Renaissance and the Enlightenment, with no external input.³ For a narrower focus, the following text will be devoted specifically to the role of a racialized understanding of modernity (as theorized by Du Bois) in postcolonial literary studies: the ways in which it has impacted the evolution of the discipline and the solutions it might inspire for the current crises and deadlocks.

Intersectionality

From the very beginning, Du Bois maintained a dialogue with other, competing sociological theories of the West, especially Marxism, and managed to challenge and complete these perspectives, built exclusively on one side of the color line. Intersectionality has since become the watchword of postcolonial studies, acknowledging that categories like race, class, and gender cannot be separated in the formation of communities, their status, and their perception of the world. In this sense, the relatively recent debates around "postcolonialism without feminism" or "feminism without postcolonialism" can already be found – though in incipient form – in Du Bois's writing in the 1920s. In the last few decades, critics like Gayatri Chakravorty Spivak or Partha Chatterjee have denounced Western interventionism and political control in the name of female liberation, with Spivak demystifying the apparently altruistic discourse against traditional practices like Sati by highlighting their manipulative drive⁴ and Chatterjee concluding that they were meant to "transform this figure of the Indian woman into a sign of

the inherently oppressive and unfree nature of the entire cultural tradition of a country."⁵ Today, the battleground of colonial "feminism" has moved to the Middle East and the Islamic enclaves within Western societies. But for Du Bois, it was precisely the racial element that was missing from the female emancipation movement, because the white suffragettes, for instance, claiming the right to leave the household and be employed, were in a very different situation from black women, who were already largely working-class. While recognizing the limitations of Du Bois's analysis of gender (womanhood is still equated with motherhood), Itzigsohn and Brown also point out the intersection of race, class, and gender: "Du Bois argues that the experience of African American women is unique, as they bear the brunt of both exploitation and the legacy of slavery [...] For economic reasons, Black women had to work and, in many cases, earned more than Black men. This, combined with existing ideas about gender roles, led to the breakup of poor and working-class Black families."⁶ Similarly, in the well-known *The Philadelphia Negro*, the first empirical study of an urban community in American sociology, Du Bois describes the vicious circle of poverty and exclusion plaguing black social groups: a lack of integration into white society (exclusion from workers' unions, for example) led to more economic vulnerability, crime, and, ultimately, a perpetuation of racial prejudice.⁷ Race and class were once again amalgamated into a self-reinforcing system.

The tension between these equally problematic identities is also reflected in literature, and contemporary postcolonial studies are gradually paying more attention to the relationship between racial or class anxiety and the poetics and literary genres emerging in the post-emancipation era. In her 2013 study of postbellum black fiction, Andrea N. Williams argues that in the nineteenth and twentieth centuries, race and class were permanent competitors in America, complicating social ascendance, capital accumulation, and even the pursuit of education and producing a very specific brand of literature (represented by the likes of Pauline Hopkins, Sutton Griggs, or Paul Laurence Dunbar): "an identifiable repertoire of themes and formal patterns for representing intraracial stratification."⁸ What is more, Williams proposes an analysis of new formal elements such as repetitions, evasions, lacunae or narratorial intrusions, all of which would have been regarded as signs of aesthetic underdevelopment by the nineteenth-century canon, although they are, in fact, the stylistic translation of collective and individual anguish and social discomfort.

The Spectrum of Racism

Even within the confines of nineteenth-century America, the articulation of class and race yielded various

social configurations, the confusion of which would only mean eliding the true power dynamics at play between different diasporic groups. In postcolonial studies, it has often been argued that Irish immigrants were also racialized immediately after their mass-migration between 1815 and 1845: a million and a half Irish exiles settled in America in those three decades, and were faced with pervasive anti-Irish attitudes, based on the similarity between Celtic and black stereotypes (superstition, violence, excessive sexuality, childishness, tribal organization).⁹ In Sarah Heinz's words, "the Irish can be positioned in-between white colonizer and black colonized as they have taken up both roles in history, often at the same time."¹⁰ Du Bois himself noticed that Irish immigrants were, in certain areas, poorer than the black community,¹¹ and there was indisputable labor market competition between the two populations.¹² Nevertheless, job competition cannot fully explain the tendency of Irish immigrants to ally themselves with the supporters of slavery; rather, they distanced themselves from black communities when it became apparent that Irishness itself was fuelling racialization (unfamiliarity with urban life, Catholicism, a clannish social structure)¹³ and that whiteness could only be asserted in opposition to blackness. Then, while the Irish themselves have "sought analogies between Ireland's experiences of colonial oppression and the experiences of black people in slavery and subjugation,"¹⁴ it must be recognized that Irish exiles gained an improved socioeconomic status relatively quickly compared to black workers and eventually contributed to the displacement of African Americans from their traditional jobs.¹⁵ Economy aside, the very experience of racialized class struggle involved an array of specific inner conflicts for the black people of the Reconstruction era: social progress often carried with it an element of guilt, a loss of solidarity with one's initial community, alienation and doubleness. Du Bois himself dramatizes the tension between financial or intellectual emancipation and racial status in his short stories, which reflect the anxiety invariably associated with the mission of the Talented Tenth¹⁶, the elite imagined in the first stages of Du Bois's career and envisioned as the heroes of the black community. This elitist project by which the masses were supposed to follow the lead of black intellectuals and emancipate themselves became visibly ineffective later on and, although Du Bois's theories never renounced elitism altogether¹⁷, democratization and the agency of the masses gradually gained importance in his discourse. His fictional work, then, tells a second story about the evolution of Du Boisian thought: not only was the myth of the Talented Tenth an unsatisfactory tool for historical change, but the negative affects thrown upon the few socially affluent African Americans endangered solidarity within the racial community and threatened the potential of education and cultural production to represent and empower the marginalized.

In literary criticism, this phenomenon has especially left its mark on the ideological reading of black literature, with Phillis Wheatley as a perfect case study for racial consciousness and the imperative of loyalty to the African American cause. Wheatley was a slave in eighteenth-century America, but became the first African-American writer to publish a book of poetry. Given the support she got from her white masters, who educated her and later benefited from her fame, and because of the generally Christian themes and Classicist poetics she opted for, Wheatley was and still is criticized for the perceived "betrayal" of her kind. Critics like J. Saunders Redding or Angelene Jamison have accused her of eliding slave suffering and indulging in a comfortable, apolitical poetry in order to please her readers: according to Jamison, she "wrote to Whites, for Whites and generally in the Euro-American tradition at that time."¹⁸ A lot can be said about the subversive potential of some of Wheatley's Christian stanzas, including instances of irony and transparent pleas for compassion towards the African American slave. Another branch of criticism (John Shields, Sondra O'Neal, Robert Kendrick) is actually based on the recognition of ambivalence in the poet's work and the analysis of a double voice speaking to distinct audiences. Regardless of our ethical evaluation of Wheatley's poetry, however, the sheer existence of these debates and the controversial nature of Wheatley's hybrid literary persona highlight the specificity of class struggle for black Americans (enslaved or emancipated), the traumatizing competition between conflicting allegiances, and the ethical pressure determining the formation of black identities.

Eurocentric Universals

As postcolonial studies evolved into a much more political movement, expanding outside the academia and campaigning for real social change, some contemporary critics like Walter D. Mignolo and Catherine E. Welsh began using the term "decolonialism" to circumscribe their activism and their ambitious goals. And, while postcolonialism has certainly been indebted to Marxism from its very beginnings, Mignolo often argues that all "Occidental abstract universals" (Christianity, liberalism, utilitarianism, as well as Marxism) have become obsolete, since each proposed a unique truth and a single solution for the entirety of humanity.¹⁹ Instead, Mignolo champions a different approach, named *pluriversality* and based on the belief that no concept of progress and no political solutions or gnoseological patterns can be fully exported to other geographies or historical periods.

Therefore, a contemporary reading of Du Bois must take into account the increased demands of decolonialism,²⁰ asking whether the color line and double consciousness are not merely another universal born in Western universities and imposed on the rest of the

world. A first answer lies in the very notion of “racialized modernity”: although Du Bois posits that the color line is a global phenomenon, his analysis actually focuses on the relationship between capitalist development and racialization; in other words, the global perspective is motivated by the geographical expansion of capitalist modes of production²¹ rather than an abstract, ontological theory of race. It is Western modernity and its forced institution in colonized territories that structure Du Boisian sociology. Itzigsohn and Brown also address the theories developed by Mustafa Emirbayer and Matthew Desmond in response to Du Bois. The pair quote his work and recognize his fundamental contributions to the field, but argue that Du Boisian theses were not placed in a consistent frame and therefore they do not amount to a systematic theory of race. However, Itzigsohn and Brown view Emirbayer and Desmond’s own system as more of a transplantable theory, which works in conjunction with other social fields like gender or class and is meant to transcend narrow circumstances, while Du Bois’s writing is always rooted in context: “it is important to emphasize that Du Bois’s sociology was not a sociology of race but a critique of racialized modernity.”²² This degree of contextualization might seem like a sociological technicality or one methodological option among many, but it has to be considered in relation to the current opposition to critical theory and anti-racist activism, unfolding in conservative political discourses throughout the Western world: more precisely, the claim that the values, roots and mechanisms of liberal democracy and capitalism are abstract patterns, untainted by the “historical accidents” of racism and oppression; they are based on unquestionable moral principles like equality and fairness and should therefore meet with no resistance. Needless to say, contextualization is the primary method of exploding this ahistorical soap bubble, as well as the essentialist evaluations of “black progress” which ignore the obstacles placed in its way by white supremacy and social conditioning.²³

As further demonstration, Itzigsohn and Brown also explore the adaption and re-localization of Marx in Du Bois’s writing, starting once again from the conjugation of class and race in the African American diaspora. Du Bois showed that, in the nineteenth century, it was black people rather than white abolitionists who worked for emancipation and managed to obtain freedom not only for a few isolated actors, but ultimately for the entire slave population.²⁴ To this day, his argument is still extremely relevant. On the one hand, it supports the claim that oppressed subjects can become the agents of their own emancipation. On the other hand, the myth of the white saviour and the “underground railroad” which signified the alliance between slaves and good-hearted abolitionists has recently made a surprising return in novels like Colson Whitehead’s *The Underground Railroad* or televised series like WGN

America’s *Underground*. In a 2016 article for *The New Yorker*, Kathryn Schultz analyzed the trend, as well as the historical data it falsifies, proving that not only was the railroad far from centralized and flawlessly organized, but the role played by predominantly white sects like the Quakers is vastly exaggerated, to the expense of the African Methodist Episcopal Church, founded in direct response to racism and slavery. Schultz interprets this affinity for the underground railroad narrative as a strategy for alleviating collective guilt: “that desire to literally own part of the story of the Underground Railroad is extremely widespread and is much of what makes it so popular in the first place. In the entire history of slavery, the Railroad offers one of the few narratives in which white Americans can plausibly appear as heroes.”²⁵ At the same time, however, the fantasy also obscures the systemic nature of racism both in the South and the North, whose legacy continues today, in spite of the multiple politically-motivated contestations of the fact. Du Bois understood better than anyone that asserting black agency was not just necessary for the general morale and the momentary emancipation of the diaspora, but also instrumental for the comprehension of racism and anti-racism as social forces.

Likewise, the narratives surrounding Reconstruction are under scrutiny in Du Bois’s scholarship, as he proves that this period, theoretically governed by the ideal of full emancipation, ended up recreating the “white ruling bloc”, uniting the economic interests of the Northern bourgeoisie and the South’s elites and poor people alike.²⁶ Then, he confronts the theory of laboring class unity with the particular circumstances of the postbellum era, showing that when race enters the equation of potential labor solidarity, Marx’s calculations do not hold up anymore.²⁷ Of course, this provides an eloquent example for Mignolo’s critique of abstract universals, but it also sheds new light on the atmosphere which characterized Reconstruction and still informs political attitudes today. In public speeches given soon after the Civil War and especially at the opening of monuments commemorating slavery, there was general euphoria.²⁸ Black intellectuals like Booker T. Washington and, even more importantly, self-righteous white officials announced the beginning of an age of prosperity, democracy, and peace, implying that the anger, resistance, and sorrow of former slaves had been consumed in the war, either through the efforts of the white Union army or through the sacrifice of the few black soldiers. The suggestion that the brand-new American society would not have to undergo any more civil unrest or internal tensions was, of course, a well-crafted illusion, but it endures today: in recent months, anti-racism protests have been denounced as unnecessary, divisive, and self-defeating by right-wing media, using the same arguments voiced in the nineteenth century – the war has been won, equality is law, this is the time for social order.

Finally, Du Bois also questions Marx's thesis that capitalism is based on labor without coercion, since slave work was, in some respects, the very opposite of employment in a free market.²⁹ In fact, the notion of slave property, however meagre, or labor which cannot be confiscated by the masters have produced various forms of artistic resistance, which were later included in many slave narratives: poems centred on sorrow and the hope of an afterlife, small creative gestures like singing, gardening, or imagining become a way of speaking to power precisely through their gratuitousness. As already stated, the art of slaves or former slaves like Wheatley is often interpreted as either political, responsible, and rebellious or, on the contrary, cowardly and submissive. Du Bois's analysis of slave work as opposed to capitalist modes of production could, however, help us reimagine black literature and to recognize those forms of agency which do not conform to our own, white ideas of literary rebellion. In fact, even Wheatley's poems about abstract entities like imagination or natural beauty could be read as both apolitical (evasion in the face of historical pressure to take up a definite role) and resistant: the production of a marketable object which can never fully belong to the master.

Knowledge(s) and Biographical Sociology

In many ways, the changes made by Du Bois in his own sociology throughout almost seven decades predicted the development of postcolonialism as a discipline and a reading method. A central idea in Itzigsohn and Brown's book is the shift from an early critique of the position assigned to black people in the American narrative of progress to the deconstruction of "racial and colonial capitalism as a whole"³⁰ later in his career. Similarly, as postcolonial thought became increasingly self-aware and metacritical, it began to question not only the status allowed to people of color in the white establishment, but also the system itself, engaging in a critique of Western modes of knowledge, philosophies, and aesthetic principles and questioning their compatibility with non-white epistemologies and artistic patrimonies. It all started with Said's famous *Orientalism* criticizing the way in which the West has been using "Oriental, prophetic knowledge" as a falsely reverent phrase and, at the same time, a justification of interventionism³¹ and colonialism ("civilizing the savage.") It led to much more sophisticated and self-reflexive modes of thinking about how knowledge is perceived and constructed in different communities. Anthropologists, for example, are now emphasizing the necessity of accommodation to other worldviews and the need to be aware of the incompleteness of this adaptation.³² In literary analysis, local poetics and the subversive force of regional literary theories are finally being discussed on an academic level. For instance, one of the most often quoted articles of the

past decade³³ was written by Revathi Krishnaswamy in 2010 and decries the absence of peripheral aesthetic theories and philosophies from the university, while also applying her proposed solutions in the field of Indian literary currents and showing that non-Sanskrit, marginal epistemologies have each produced a unique strand of literature or theatrical performance. The same methodological revolution is slowly permeating diasporic studies and their exploration of various forms of cultural displacement: an author like Jane Johnston Schoolcraft, for example, whose heritage in nineteenth-century America was both Native American and British (by birth and education alike) has recently generated debates around the subversive use of Ojibwe poetics (repetitive, fragmented, visual, and syntactically ambiguous) to convey and simultaneously question attitudes and feelings which were theoretically tolerated by Puritan ethics (a mother's affection for her children, worry, a sense of duty).³⁴

When it comes to the formation of knowledge and its geographical localization, two of Itzigsohn and Brown's essential ideas in their account of Du Bois's sociology are his reliance on personal experience when constructing his theories and the constant evolution of Du Boisian thought. The former refers to double consciousness being experienced before it was theorized, but it also determines Itzigsohn and Brown's methodology, namely reading in context. According to one of the endnotes detailing their approach to Du Bois's work, were we to treat theory as a historical event, whose transfer across time and space depends on a series of limiting or galvanizing factors, "we would realize how much theory is rooted in lived experience and how much the supposedly universal works of European and North American theorists are in fact provincial accounts rooted in their place and time."³⁵ As for the latter, the organic, metamorphic character of theory within the work of one writer or on a broader level represents a strong argument for the continued necessity of critical theory and postcolonial literary research. It can be safely assumed that, in today's heated debates about race, racism, and (in)equity, even the critics of theory or disciplines inspired by Marxism agree with the minimal ethical stance of postcolonialism: equality, human dignity, the basic goodness of human life.³⁶ Thus, in the political discourse (and the corresponding mass-media narratives) currently dismissing systemic racism, collective and inherited trauma, or the need for postcolonial cultural reevaluation, critics do not attack the foundation of critical theory; instead, they usually claim that the self-criticism or self-reflexivity and the conceptual struggle inside these disciplines are useless and autotelic, since the ethical frame remains unchanged. Therefore, it is essential to recognize and to show that movements like anti-racism did not and do not happen in a void; rather, they evolve with our own

understanding of the world (just as Du Boisian theory did) and require constant reevaluation.

Double Consciousness and Alternative Forms of Belonging

At this juncture, it becomes obvious why sociology is an irreplaceable discipline in tackling racism and its legacy. However, the parallels drawn between Du Boisian theory and literary studies are not just a coincidence or a similar evolutionary path. On the contrary, Du Bois's understanding of racialized subjectivity and its mechanisms of self-expression informed and made possible the theoretical framework of postcolonial critique, because it exposed the traces of slavery and colonialism as manifested in the self-perception of the diasporic subject and their perception of the colonizing other. Itzigsohn and Brown explain the influence of pragmatism on Du Bois's work, focusing on William James and George Herbert Mead, whose writings explored the formation of subjectivity through social interaction, self-reflexivity, and mutual acknowledgement and judgment. James, for instance, went as far as to hypothesize the existence of multiple social selves, defined by the need to adapt to multiple worldviews or group profiles, sometimes resulting in internal conflict.³⁷ Then, the plight of racial prejudice is not a mere external force to be confronted by the already-formed individual, but an insidious reality affecting them at every stage in their development, a climate rather than an isolated event. What is more, "as mutual recognition is central to the formation of the self, lack thereof has a devastating impact on the formation of the self"³⁸ – while this has been discussed by sociologists on an individual level, the same can be said about communities and micro-cultures lodged inside dominant ones: speaking in a void, having no proper place for self-representation, and being constantly ghettoized (albeit not in legal terms or in very transparent ways) further complicate the creative process: a celebration of one's identity can simultaneously constitute a traumatic effort to make oneself heard, palatable, marketable. Not even those writers whose work defies racial hierarchies and imposed roles or identities can fully emancipate themselves from the inertia of their own society, because, as Mead explained, the formation of a coherent self is only achieved when the individual has adapted to the expectations of the social group.³⁹ Therefore, black diasporic identity will often be fractured and placed under a considerable amount of pressure. In fact, Itzigsohn and Brown describe a disciplinary reform, conducted through Du Bois's work – traditionally, sociology has looked at individual sociogenesis particularly through the lens of interaction, communication, and sameness (building bridges between isolated human beings).⁴⁰ But for the diaspora, none of these processes make sense without

their counterforces (alienation, displacement, alterity, miscommunication, difference). This is where double consciousness comes into play: in the disputed territory of continuity and rupture, belonging and exclusion, in and out.

Besides, it is also double consciousness that we might resort to in order to address one of the most pressing questions of literary postcolonialism: where is agency?

In his 2003 contribution to *Theorizing Diaspora*, Stuart Hall draws the distinction between two major interpretations of cultural identity in the contemporary world. On the one hand, he argues, identity can be based on a shared history; it should therefore be collective and relatively fixed or secure, hidden under the more superficial strata of historical change. This view played a major role in postcolonial endeavours, e.g., it was at the core of what the poets of *Négritude* tried to achieve (Aimé Césaire or Leopold Senghor) and it inspired certain branches of Pan-Africanism. On the other hand, there is the fluid, unstable, metamorphic collection of similarities and differences that we sometimes equate with identity: "far from being grounded in mere 'recovery' of the past, which is waiting to be found, and which when found, will secure our sense of ourselves into eternity, identities are the names we give to the different ways we are positioned by, and position ourselves within, the narratives of the past."⁴¹ For poststructuralists like Bhabha and for Stuart Hall himself, this second concept of identity is obviously preferable: identity as performance, diasporic subjectivity more or less overlapping with Bhabha's notion of hybridity. However, while silently indulging the belief in emancipation and empowerment through cultural mobility, Hall is also painfully aware of the main problem of deconstructivism, namely the need to stop Derrida's process of signification (the endless conceptual play) in a strategic, but contingent point, keeping in mind the arbitrariness of one's position in the game.⁴² Therefore, although postcolonialism is undoubtedly rooted in deconstructivism and conceptual scepticism, it must be stressed that agency and hybridity (or performative, fluctuating subjectivity) do not always go together; the diasporic subject cannot be universally defined as a metamorphic entity escaping categorization, for the simple reason that this label might prove just as oppressive as the national one. In fact, diasporic fiction often explores this exact point of contention through characters whose agency, power, and self-determination lie with the possibility of filiation and tradition: Leila Aboulela or Jhumpa Lahiri, for instance, focus on the silent resistance of diasporic women, who refuse to be measured by the Western standards of female success; to them, the useful fiction of the nation is not only a home, but also the only space where they can speak. Double consciousness can prove to be a useful instrument in navigating these theoretical tensions, precisely because it never predicts an end to

the oscillation from one side of the Veil to the other (American and black, a vocal presence and a descendant of slavery), without invalidating the two identitarian poles, either; without denouncing them as oppressive fictions. At the same time, Du Bois's sociology of twoness resonates with Paul Gilroy's contemporary criticism of cultural studies. Gilroy has repeatedly highlighted the still ethnocentric and geographical circumscription of culture in academic work and its impact on the way in which the black political discourse perceives nationality, arguing that new forms of belonging need to emerge in response to the trauma of population displacement: his "black Atlantic"⁴³ is one such community in which movement does not exclude a shared identity and solidarity – a secret, "negative continent" between Africa and America, created on the slave ships which dissolved all nationalities and bred a new form of kinship and togetherness, rooted in trauma and creative survival. A similar idea was developed by Du Bois in the later stages of his Pan-African involvement: "His understanding of the movement's goal also changed. Rather than pursuing a belief in uplifting Africa and the Africana diaspora into Western modernity, Du Bois started to seek answers to the questions of how to build independent nations within the historical institutions of African societies that promoted a collective orientation."⁴⁴ Granted, Du Bois still employs the nation as a form of organized community, but it is obvious from his work and Itzigsohn and Brown's analysis that new forms of belonging and solidarity were being moulded, even within a recognized, self-celebrating nation like America. In short, Du Bois understood that Western modes of development had proved unable to aid the emancipation of the black diaspora and needed to be reinvented.

In World Literature studies, as well, the postcolonial emphasis on the formation of subjectivity has produced numerous critical responses to the most influential systemic perspectives on history and literature (Casanova, Moretti, even Wallerstein). It is in no way a complete shift away from these attempts at transnational generalization, especially since – besides their valuable insights into the book market, cultural competition, genre fluctuation, to name but a few – these theorists ultimately expose the Western understanding of national culture (its archetypal birth, the struggle for representation, and the criteria which finally consecrate a national literature). Writing from the centre, where, Casanova argues, the intricacies of peripheral subjectivity are invisible,⁴⁵ they also practice and display the internal logic of Western literary theory. The response to ambitious works like *The World Republic of Letters* has, in fact, been most productive, with critics even embarking on case studies in order to disprove Casanova's sweeping assertions and producing brilliant analyses of regional literary theories and the social forces shaping the local concept of "literature." In this

sense, Christopher Prendergast has argued against the use of national competition as the single explanation of literary history,⁴⁶ showing that a writer like Wordsworth, for instance, typically read as fighting against French hegemony, might have been driven by different imperatives altogether: his preference for the language of the "common English man", Prendergast argues, has more to do with class (against aristocratic, eighteenth-century poetry), gender (a masculine literature which combats feminizing influences) and region (rural vs. urban) than a direct rivalry between England and the rest of the world. But the most problematic aspect of Casanova's work in terms of double consciousness⁴⁷ is the implicit uniformization of the concept of literature, namely the equivalence between autonomy and literary development, refinement, and merit. It is a subtle judgment made by Casanova all throughout the book, and it reduces the subjectivity of the postcolonial writer to a limited profile and a preset destination: he must seek freedom from national literary norms and aesthetic patterns, so that experimentalism can consecrate his work on an international stage and grant him access to the hegemonic centre; these are the celebrated authors, and "what makes them heroes is that, in besieging the citadels of the literary imperium, they succeed in conquering not only for themselves but for the institution of literature a certain 'freedom' and 'autonomy.'⁴⁸ The postcolonial preference for case studies, then, derives from the desire to explore the formation of literary subjectivities in their own spaces, paying much more attention to the often intricate and traumatic experience of literary production on the margins: always checking the dominant narrative and wondering if it will tolerate diasporic specificity; regarding oneself from within the community as well as from the outside; tensions between the racial label applied by modernity to each and every one of its inhabitants, and, on the other hand, the irreplaceable individuality of the writer, beyond their ethnicity or skin colour – all of these require that literary criticism and theory employ not only sociocriticism as it has been understood in recent decades, but also a mode of reading inspired by sociological phenomenology and the analysis of diasporic sociogenesis.

Affect and a New Definition of Humanity

Discussing the affective shift brought about by Du Boisian sociology might seem utterly non-scientific or irrelevant, further cementing the belief that personal experience and emotion have no place in the academia. For the black diaspora of twentieth-century America, though, affect and optimism were not only instrumental in finding the energy and the courage to fight systemic injustice, but also necessary for the expression of a new humanism. First, Du Bois was adamant that power and creativity could be reclaimed even in the face of

institutional oppression.⁴⁹ This emphasis on beauty and identity born out of trauma is still incredibly strong in African American communities today, as it has been in postcolonial studies. Miraculous phenomena like the Caribbean Surrealist movement, for instance, used political occupation and creolization as a springboard into truly unknown literary territories. Critics like Andrea N. Williams, whose work has already been mentioned, or Simona Bertacco⁵⁰ have delved into the formal experimentalism which sometimes characterizes diasporic writing, as a way of telling “abnormal”⁵¹ – i.e., traumatic – stories. Paul Gilroy, in his turn, has often expressed his belief in a “historical mission” of “cultural insurgency” in the wake of oppression, although suffering can never be redeemed or justified through the cultural effervescence it triggered.⁵²

Finally, the affective turn of Du Boisian sociology also challenged the supposedly anti-racist narratives of the Reconstruction. The already discussed discourse surrounding the commemoration of slavery immediately after the Civil War presents a paradoxical image of the black soldier and establishes the limits of his humanity through this very reductive and politically convenient profile: the machismo of the outraged warrior preparing for self-sacrifice (especially since black soldiers were most at risk, having minimal or no previous instruction), combined with a *surprising* degree of civility (discipline, obedience, self-control). In other words, the very discourse that was supposed to celebrate black people and to allow them unprecedented freedom once again locked them inside an acceptable configuration of humanity – anything which exceeded the boundaries of this perfect military behaviour (unbridled anger, the refusal to give one’s life for the country of his colonizers, an aversion to violence even in times of war) would not be tolerated. With Du Bois, racial prejudice was addressed from a different angle. Instead of proving to the white population that the former slaves could actually be useful to white society (as the soldiers were) or that their future behaviour would be carefully programmed, Du Bois countered the theories of scientific racism by turning its language and methodology against its own agenda: in *The Health and Physique of the Negro American*,

he demonstrates that there are no significant physical differences between the races, then focuses on the cultural and psychological differences between racial groups (all caused by sociohistorical conditions, rather than a racial essence or nature). Eventually, reaching the conclusion that there cannot be a scientific definition of race,⁵³ since whiteness and blackness were ideological constructs predicated on skin colour, but actually motivated by the need to other any exploited population, he rethinks humanity as manifested primarily through affect and creativity (with black “sorrow songs” as a perfect example): a much broader definition of the human being than the one allowed during Reconstruction. The wondrous thing, however, was that Du Bois knew how to take advantage of the fine line between advocating for black humanity through their creative solutions to oppression and virtually celebrating their power and agency.

Conclusion

Not enough has been said in this article about the relevance of Du Bois’s work, as well as Itzigsohn and Brown’s excellent analysis to the discipline of sociology. I am convinced that those in the field will discuss it much better than I ever could. Instead, the aim of this text was to explore how Du Boisian sociology prepared the ground for postcolonial literary theory, its mutations, and its crises. First, Du Bois’s color line remains an example for balancing a global perspective and contextualization, given that racism has reared its many ugly heads throughout Western history, causing distinct types of trauma for each community it plagued. Second, the impact of double consciousness on the way in which we read postcolonial literature and theory is constantly renewed, as World Literature has since become a back-and-forth game between generalization and localization. As for the exact historical moment that we find ourselves in, when politics and the media keep distracting us from the ultimate ethical pillars of postcolonialism – the dignity of human life and its inherent worth – Du Bois’s work can refocus the humanities on their duty to dialogue and criticism.

Note

1. [José Itzigsohn](#) & Karida L. Brown, *The Sociology of W. E. B. Du Bois: racialized modernity and the global color line* (New York: New York University Press, 2020), xiii, 1, 15, 133.
2. Of course, by introducing Du Bois at the centre of the discipline, the canon of sociology is not only expanded, but also challenged in its fundamental assumptions. Speaking about his recent book, [José Itzigsohn](#) explicitly states that the field of sociology still bears the mark of colonialism, especially through ahistoricism and a preference for atheoretical analysis. Bringing Du Bois into the conversation should finally change that. See [José Itzigsohn](#), “On W.E.B. Du Bois, Double Consciousness, and Racialized Modernity,” interviewed by Ștefan Baghiu & Vlad Pojoga, *Transilvania*.
3. In *The Location of Culture*, Homi Bhabha shows that the supposedly universal grand narratives of the nineteenth century

- (evolutionism, Christianity, utilitarianism) were also used as colonial strategies. Partly because of their employment in political and economic domination (which weakened their perceived objective nature) and partly because of their geographically limited value (as dogmas of the modernized West), the great stories of modern historicism were questioned and challenged when confronted with the worldview of colonized peoples: “it is the ‘rationalism’ of these ideologies of progress that increasingly comes to be eroded in the encounter with the contingency of cultural difference.” Homi K. Bhabha, *The Location of Culture* (London: Routledge, 1994), 195.
4. G. C. Spivak, “Can the Subaltern Speak? Speculations on Widow Sacrifice,” in *Marxism and the Interpretation of Culture*, ed. C. Nelson and L. Grossberg (London: Macmillan, 1988).
 5. Partha Chatterjee, *The Nation and Its Fragments* (Princeton: Princeton University Press, 1993), 118.
 6. Itzigsohn & Brown, *The Sociology of W. E. B. Du Bois*, 85.
 7. *Ibid.*, 101-103.
 8. Andrea N. Williams, *Dividing Lines: Class Anxiety and Postbellum Black Fiction* (Ann Arbor: The University of Michigan Press, 2013), 3.
 9. Sarah Heinz, “‘Not White, Not Quite’: Irish American Identities in the U.S. Census and in Ann Patchett’s Novel *Run*,” *American Studies* 58, no. 1 (2013): 85.
 10. *Ibid.*, 84.
 11. Itzigsohn & Brown, *The Sociology of W. E. B. Du Bois*, 4.
 12. Bruce Nelson, *Irish Nationalists and the Making of the Irish Race* (Princeton: Princeton University Press, 2012), 69-70.
 13. *Ibid.*, 69.
 14. John Brannigan, “Ireland, and Black! Minstrelsy, Racism, and Black Cultural Production in 1970s Ireland”, *Textual Practice* 22, no. 2 (2008): 230.
 15. Bruce Nelson, *Irish*, 70.
 16. A. N. Williams, *Dividing Lines*, 178-179.
 17. Itzigsohn & Brown, *The Sociology of W. E. B. Du Bois*, 16, 191, 226, 245.
 18. Angelene Jamison, “Analysis of Selected Poetry of Phillis Wheatley”, *The Journal of Negro Education* 43, no. 3 (1974): 408.
 19. Walter Mignolo, *Dezobediința epistemică*, trans. Ovidiu Țichindeleanu (Cluj: Idea, 2015), 41-42.
 20. It must be said that the decolonialist cult of local specificity and the analytical rigour it requires are not universally accepted in contemporary critical theory. Critics like Vivek Chibber, for instance, have accused postcolonialism (and especially subaltern studies: Spivak, Chakrabarty) of perpetuating an Orientalist mindset by positing that different cultures have produced different political psychologies, which are now incompatible and untransferable. Such theorists, Chibber argues, ignore the universalization of capitalism and the similar forms of oppression and resistance created around the world. They indulge in an unfounded critique of Marxism and weaken the global potential for solidarity.
- However, although Chibber believes that Marxist political critique is still viable – albeit rooted in the European Enlightenment – I have chosen to test Du Boisian sociology against the ambitions of decolonial thought, in an attempt to navigate the branches of contemporary postcolonial theory and to place Du Bois in the network.
- Vivek Chibber, *Postcolonial Theory and the Spectre of Capital* (London: Verso, 2013), 284-296.
21. In this sense, Du Boisian sociology and Chibber’s understanding of capitalism are convergent.
 22. Itzigsohn & Brown, *The Sociology of W. E. B. Du Bois*, 14.
 23. In the eighteenth century, the same debate took place between Hume, who believed that black people simply *could* not readily emancipate themselves and start producing art and abstract thought due to their limited natures, and James Beattie, one of the first theorists to engage in contextualization: “that every practice and sentiment is barbarous which is not according to the usages of modern Europe, seems to be a fundamental maxim with many of our critics and philosophers.” James Beattie, “A Response to Hume”, in *Race and the Enlightenment*, ed. Samuel Chukwudu Eze (Oxford: Blackwell, 1997), 36.
 24. Itzigsohn & Brown, *The Sociology of W. E. B. Du Bois*, 9.
 25. Kathryn Schultz, “The Perilous Lure of the Underground Railroad”, *The New Yorker*, August 2016.
 26. Itzigsohn & Brown, *The Sociology of W. E. B. Du Bois*, 9.
 27. *Ibid.*, 82.
 28. Such speeches were given at the inauguration of the Freedmen’s Monument or the 54th Regiment of Massachusetts Monument.
 29. Itzigsohn & Brown, *The Sociology of W. E. B. Du Bois*, 17.
 30. *Ibid.*, 16.
 31. Edward Said, *Orientalism* (London: Penguin Books, 2019), 46-47.
 32. In her studies of Mesoamerican feminine culture, Sylvia Marcos points out that Western anthropological methodologies often fail when faced with distant cultures, especially when they do not rely on the same abstract categories as Western science and philosophies (the opposition between the sacred and the secular, God, linear progress and so on).
- Sylvia Marcos, *Femeile indigene și cosmoviziunea decolonială*, trans. Ovidiu Țichindeleanu (Cluj: Idea, 2014), 109-111.

33. Revathi Krishnaswamy, "Toward World Literary Knowledges: Theory in the Age of Globalization", *Comparative Literature* 62, no. 4 (2010).
34. In a recent anthology devoted to Jane Johnston Schoolcraft, Robert Dale Parker compared the translations into English done by Henry Rowe Schoolcraft, Jane's husband and an ethnologist studying "the vanishing savage", with a new translation from Ojibwe, commissioned specifically for this book. He analyzes Henry's interventions not only in terms of added stanzas or themes, but also regarding the style, the length of the verses, the emotional profile of the poetic voice, all of which are (intentionally) lost in translation. Thus, Parker's most interesting conclusions have to do with Jane Johnston Schoolcraft's stylistic subversion of the female and poetic roles imposed on her, the freedom granted by the manipulation of the Ojibwe language even when writing Romantic poetry, and the elision of agency through distortive translation.
Jane Johnston Schoolcraft, *The Sound the Stars Make Rushing Through the Sky*, ed. Robert Dale Parker (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2007).
35. Itzigsohn & Brown, *The Sociology of W. E. B. Du Bois*, 226.
36. In an article for *NA - Advances in Consumer Research*, Val Larsen and Newell D. Wright set out to criticize Habermas and what they consider to be second-wave critical theory by focusing on the supposedly authoritative role of the critic in relation to the society they aim to converse with and emancipate. Without trying to provide a rebuttal of their argument, it is noteworthy that the principles they identify behind critical theory are, in their words, "abstract ideals subscribed to by most everyone."
Val Larsen & Newell D. Wright, "A Critique of Critical Theory: Response to Murray and Ozanne's 'The Critical Imagination'", *NA - Advances in Consumer Research* 20 (1993).
37. Itzigsohn & Brown, *The Sociology of W. E. B. Du Bois*, 32-33.
38. *Ibid.*, 33.
39. *Ibid.*, 34.
40. *Ibid.*, 17.
41. Stuart Hall, "Cultural Identity and Diaspora", in *Theorizing Diaspora*, ed. Jana Evans Braziel & Anita Mannur (Blackwell, 2003), 236.
42. *Ibid.*, 240.
43. Paul Gilroy, "The Black Atlantic as a Counterculture of Modernity," in *Theorizing Diaspora*, ed. Jana Evans Braziel & Anita Mannur (Blackwell, 2003).
44. Itzigsohn & Brown, *The Sociology of W. E. B. Du Bois*, 10.
45. Pascale Casanova, *The World Republic of Letters*, trans. M. B. DeBevoise (Cambridge, MA: Harvard University Press, 2004), 33-34.
46. Christopher Prendergast, "Negotiating World Literature," *New Left Review* 8 (2001): 109-110.
47. The double consciousness theorized by Du Bois is, of course, site-specific and has to do with racialization and the presence of racialized bodies in the territory dominated by their former colonists and enslavers. However, inasmuch as Du Boisian twoness refers to a double gaze and self-perception (within the metropolis, the dominant group, the centre, but also on its margins), geographical and cultural peripherality have *certain* elements in common with the fragmented subjectivity of the racialized individual.
48. Christopher Prendergast, "Negotiating World Literature," 108.
49. "The overwhelming presence of the color line did not mean that people living behind the veil lacked agency."
Itzigsohn & Brown, *The Sociology of W. E. B. Du Bois*, 189.
50. In her 2014 article on the link between the diaspora and aesthetic virtuosity, Bertacco argues that difficult and experimental texts by postcolonial authors make an ethical demand on the reader, asking them to assist the colonized subject while they elucidate the meaning of their own experiences and search for the best ways in which to tell the story - non-European poetic strategies, which defy the colonizer's canon.
Simona Bertacco, "Between virtuosity and despair: formal experimentation in diaspora tales," *Journal of Postcolonial Writing* 50, no. 6 (2014): 662.
51. *Ibid.*, 648.
52. Paul Gilroy, interviewed by Thomas Hylland Eriksen. A conversation entitled "Conviviality in a Seamless World," 2019.
53. Itzigsohn & Brown, *The Sociology of W. E. B. Du Bois*, 21.

References

- Exercises at the Dedication of the Monument to Colonel Robert Gould Shaw and the Fifty-Fourth Regiment of Massachusetts Infantry, May 31st, 1897* (Boston, MA: City Council, 1897). <https://archive.org/details/ExercisesAtTheDedication/page/n110/mode/2up>.
- Beattie, James. "A Response to Hume." In *Race and the Enlightenment: A Reader*, edited by Samuel Chukwudu Eze, 34-38.

- Oxford: Blackwell, 1997.
- Bertacco, Simona. "Between virtuosity and despair: formal experimentation in diaspora tales." *Journal of Postcolonial Writing* 50, no. 6 (2014): 648–663. <https://doi.org/10.1080/17449855.2014.885911>.
- Bhabha, Homi K. *The Location of Culture*. London: Routledge, 1994.
- Brannigan, John. "Ireland, and Black! Minstrelsy, Racism, and Black Cultural Production in 1970s Ireland." *Textual Practice* 22, no. 2 (2008): 229–48.
- Casanova, Pascale. *The World Republic of Letters*. Translated by M. B. DeBevoise. Cambridge, MA: Harvard University Press, 2004.
- Chatterjee, Partha. *The Nation and Its Fragments*. Princeton: Princeton University Press, 1993.
- Chibber, Vivek. *Postcolonial Theory and the Spectre of Capital*. London: Verso, 2013.
- Douglass, Frederick. "Oration by Frederick Douglass, delivered on the occasion of the unveiling of the Freedmen's Monument in Memory of Abraham Lincoln", in Lincoln Park, Washington, D.C., April 14th, 1876 (1876). <https://www.loc.gov/resource/lcrbmrp.toc12/?st=gallery>.
- Gilroy, Paul, interviewed by Thomas Hylland Eriksen. A conversation entitled "Conviviality in a Seamless World," 2019. https://www.youtube.com/watch?v=bEK1g_EJqas&ab_channel=HolbergPrize.
- Gilroy, Paul. "The Black Atlantic as a Counterculture of Modernity." In *Theorizing Diaspora*, edited by Jana Evans Braziel & Anita Mannur, 49–80. Blackwell, 2003.
- Hall, Stuart. "Cultural Identity and Diaspora." In *Theorizing Diaspora*, edited by Jana Evans Braziel & Anita Mannur, 233–246. Blackwell, 2003.
- Heinz, Sarah. "Not White, Not Quite": Irish American Identities in the U.S. Census and in Ann Patchett's Novel *Run*." *American Studies* 58, no. 1 (2013): 79–100. <https://www.jstor.org/stable/43485860>.
- Hume, David. "Negroes... naturally inferior to the whites." In *Race and the Enlightenment: A Reader*, edited by Samuel Chukwudu Eze, 29–34. Oxford: Blackwell, 1997.
- Iztigsohn, José & Karida L. Brown. *The Sociology of W. E. B. Du Bois: racialized modernity and the global color line*. New York: New York University Press, 2020.
- Iztigsohn, José. "On W.E.B. Du Bois, Double Consciousness, and Racialized Modernity." Interviewed by Ștefan Baghiu & Vlad Pojoga. *Transilvania*
- Jamison, Angelene. "Analysis of Selected Poetry of Phillis Wheatley." *The Journal of Negro Education* 43, no. 3 (1974): 408–416. <https://www.jstor.org/stable/2966532>.
- Krishnaswamy, Revathi. "Toward World Literary Knowledges: Theory in the Age of Globalization." *Comparative Literature* 62, no. 4 (2010). <http://www.jstor.org/stable/40962926>.
- Larsen, Val & Newell D. Wright. "A Critique of Critical Theory: Response to Murray and Ozanne's "The Critical Imagination"." *NA - Advances in Consumer Research* 20 (1993): 439–443. <https://www.acrwebsite.org/volumes/9863/volumes/v20/NA-20>.
- Marcos, Sylvia. *Femeile indigene și cosmoviziunea decolonială*. Translated by Ovidiu Țichindeleanu. Cluj: Idea, 2014.
- Mignolo, Walter. *Dezobediința epistemică*. Translated by Ovidiu Țichindeleanu. Cluj: Idea, 2015.
- Nelson, Bruce. *Irish Nationalists and the Making of the Irish Race*. Princeton: Princeton University Press, 2012.
- Prendergast, Christopher. "Negotiating World Literature." *New Left Review* 8 (2001): 100–122.
- Said, Edward. *Orientalism*. London: Penguin Books, 2019.
- Schoolcraft, Jane Johnston. *The Sound the Stars Make Rushing Through the Sky*, edited by Robert Dale Parker. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2007.
- Schultz, Kathryn. "The Perilous Lure of the Underground Railroad." *The New Yorker*, August 2016. <https://www.newyorker.com/magazine/2016/08/22/the-perilous-lure-of-the-underground-railroad>.
- Spivak, Gayatri Chakravorty. "Can the Subaltern Speak? Speculations on Widow Sacrifice." In *Marxism and the Interpretation of Culture*, edited by C. Nelson and L. Grossberg, 271–313. London: Macmillan, 1988.
- Williams, Andréa N. *Dividing Lines: Class Anxiety and Postbellum Black Fiction*. Ann Arbor: The University of Michigan Press, 2013.

CONCEPTUL LOVINESCIAN DE „INTELECTUALIZARE” A LITERATURII FAȚĂ CU IPOTEZA POSTBELICĂ A ȚĂRANULUI „INTELECTUALIZAT”

Teodora DUMITRU

Institutul de Istorie și Teorie Literară „G. Călinescu” al Academiei Române
Babeș-Bolyai

Personal e-mail: teodorilianadumitru@gmail.com

CONCEPTUL

In this essay I investigate the multiple and ambiguous ways in which the Romanian critic Eugen Lovinescu instrumentalized one hundred years ago the concept of „intellectualization” regarding the process of Romanian literature evolution towards modernity, a process associated with abandoning its rural roots in order to become thematically more urbane oriented. I also investigate the polemical echoes of Lovinescu’s action during the Interwar period and after, especially during the Communist era (1948-89), when his texts and thesis were largely deformed in order to both subvert and accommodate the Communist regime agenda towards peasant and rural literature.

Key words: poetry, literature, intellectualism intellectualization, intellectual proletariat, capitalism, peasantry

„Intellectualizarea” literaturii – proprietate a urbanului educat

Articolele „Criza actuală a literaturii noastre” și „Intellectualizarea literaturii” confirmă pozițiile mai vechi ale lui Lovinescu în proiectul eradicării monopolului „țăranist” din literatura română.

Așa cum anterior se arătase deranjat nu de literatura țărănească în sine, ci de excesul de „țăranism”¹ într-o țară și o literatură aflată în curs de modernizare, în „Criza actuală a literaturii noastre” el atacă „*exclusivitatea*” acestui tip de literatură, pornind de la premisa necesității egalizării șanselor tuturor claselor sociale de a fi exprimate/ a se exprima în literatura națională:

„Astfel trebuie pusă problema: nu pe îndreptățirea literaturii țărănești [...], ci pe *exclusivitatea* ei. Îndreptățirea, firește, nu i se poate tăgădui. Toate clasele sociale sunt interesante literaricește. E numai o chestiune de măsură”². Sunt poziții indisolubil legate de tema „intellectualizării” literaturii, care va deveni la Lovinescu – dintr-o aparent simplă meditație asupra posibilității „intellectualizării” literaturii (și îndeosebi a poeziei), așa cum arată luările lui de poziție din primele două decenii ale secolului XX – o prioritate de prim rang, o urgență chiar, a ideologului sincronist din anii 1920.

Premisele egalitariste agreate în fragmentul citat nu sunt însă și universaliste: egalitarism sau „măsură”, *i.e.* proporționalitate, înseamnă, în acest context, asigurarea dreptului fiecăruia de a se exprima, nu datorită tuturor

de a adera la aceleași valori sau de a se bucura de acestea. Egalitarismul înseamnă, practic, pentru Lovinescu, dreptul la diferență, la disociere, la separare, la „idealuri” specializate după clasă sau categorie, iar clasa/ categoria rurală exprimă – nu ezită el să afirme – o literatură a sentimentelor „primitive”, chiar a „golului sufletesc”: „O bună parte a publicului [...] are totuși, un *alt ideal* de literatură decât cel pe care par a-l avea mulți dintre scriitorii noștri de acum. Acest *alt ideal* e și al meu. Literatura noastră de astăzi e lipsită de *idei*. Prin întocmire, ea are toate însușirile *primitivității* [...]. Literatura noastră trebuie *intelectualizată*. Aici e scăparea ei. [...] Nu putem asculta mereu poveștile lui moș Gheorghe, ce puflăie din lulea, în lumina scăzută a amurgului [...]. Nu putem face singura noastră hrană sufletească din această literatură ce abia se încheagă la câteva rudimente de sentimente omeneste, luate în vădirea lor cea mai primitivă. Până când acești unchiași vorbăreți, aceste mătușe limbute, aceste «duduce» romanțioase, acești boieri ce-și plimbă golul lor sufletesc de ici până acolo, sorbind din ceașca de cafea și trăgând din lulea, pentru a scoate o vorbă zadarnică din mijlocul rotocoalelor de fum? Literatura țărănistă e un gen literar, dar nu e singurul [*subl. autorului*]”³. Trebuie remarcată aici includerea în „literatura țărănistă” și a subiectului vechii aristocrații (boierii, boiernașii). Lovinescu nu pare să aibă nici o rezervă când unifică (ori preia perspectiva unificată livrată de alți ideologi) sub aceeași umbrelă clasele non-burgheze, spre care ar manifesta afinitate literatura preferată de doctrinele populiste. Această aliere ori comasare surprinzătoare a claselor non-burgheze creează polul împotriva căruia simte că trebuie să lupte Lovinescu. Sunt tocmai clasele care ilustrează sistemul de relații ale „vechiului regim” feudal autohton (mai precis, dialectica lor intrată în adormire), regim pe care l-ar (re) aduce în scenă literatura „țărănistă” sau „țărănizată”, unde țărănimea e imaginată *alături*, nu *împotriva* vechilor boieri/ boiernași, toți fiind reprezentați, într-un fel sau altul, în această literatură ca victime ale avansului burgheziei. Sunt, în fine, clasele ce însumează, din perspectiva liberalului Lovinescu, diviziile eminamente conservatoare – deci egal de retrograde – ale societății

Sociograma intrată în raza revendicărilor sămănătoristo-poporaniste, spre care școala lui Iorga sau Ibrăileanu dorea să atragă (cu obiective diferite însă) atenția – anume „clasele de jos” și clasele vechiului regim (boierii „ruginiți”, intelectualitatea rurală și peri-urbană), periferia urbană (mahalaua) – în fine, „viața necăjită”, dar și imorală sau a-morală, în mare parte recognoscibilă, de pildă, în prozele lui Mihail Sadoveanu, e luată la bani mărunți de Lovinescu, cu un ton tolerant, dar nu mai puțin ridiculizant: „Această credință nu știrbește deloc dragostea pentru clasele de jos, mila pentru suferințele lor, interesul sub raportul economic și politic pentru ceea ce ne-am obicinuit să numim *talpa țării*... Dar literatura unei țări nu trebuie

să se mărginească aici. Ea trebuie să mai răsfrângă și alte bătaie de inimă, alte gânduri mai înalte, alte griji, alte năzuințe, alte speculații intelectuale și sufletești, alte nuanțe, alte subtilități de simțire. Fără a cădea în rafinare, în ceea ce unii se grăbesc a numi *decadență*, pentru a scăpa de urmele remușcării, literatura unei țări civilizate nu se poate țărături pentru totdeauna în întâmplările lui Cozma Răcoare, în poveștile mucegăite ale lui moș Gheorghe sau ale lui cuconu Andrieș [...]. Cum, în țara asta nu sunt decât popi bețivi, funcționari stricați, vornicei haini, rânđași pribegi, ce se îndrăgesc de stăpâna casei, cobzari amoroși, boieri ruginiți, pleava mahalalelor de la orașe, și viața necăjită, îndreptată (în chip firesc de altminteri) cu toată încordarea *numai* spre un bun material, spre o bucată de pâine mai albă, cum e (și nu putea fi altfel) viața satelor noastre, ca și a tuturor satelor din lume?”⁴. În altă parte, criticul va fi mai laconic, dar mai răzbătător: „Literatura sămănătoristă e lipsită de *idei*; are stigmatul primitivității”⁵. Nu e lipsită de teme, în acest caz, concluzia că „intelectualizarea” literaturii e pentru Lovinescu o proprietate sau o posibilitate a urbanului educat. Lovinescu pare să refuze din principiu aici filtrarea esteticului/ literarului prin etic, adică o literatură care reflectă în primul rând „dragostea” și „mila” pentru anumite clase sociale sau pentru orice altă entitate demografică. Eticul, lasă el să se înțeleagă, nu constituie un criteriu pentru edificarea unui tip de literatură. Însă antinomiile pe care se bazează discursul său în continuare nu sunt decât constructe implicite eticizante și simili-clasiste, unde se distinge între un „jos” indezirabil și un „înalt” dezirabil, între „spirit” și „materie”, sub presupuziția că opțiunea între „jos” și „înalt” trebuie să fie una inerent în favoarea „înaltului”⁶. Dacă „mila” pentru clasele de jos nu poate constitui un principiu director pentru producerea și receptarea artei, promovarea „spiritului” în dauna materiei și a „înaltului” în dauna „josului” are, în schimb, titlu de axiomă, de la Platon și chiar de la Biblie citire: criticul, sugerează Lovinescu, e dator să aleagă „înaltul”, să nu se lase confiscat de lumea de „jos”, care, oricât de demnă de „milă”, este totuși o lume coruptă, promiscuă, vicioasă („popi bețivi”, „funcționari stricați”, „vornicei haini” etc.), fiindcă lumea *materială* este, în fond, un spațiu al păcatului, al greșelii, al imperfecțiunii.

Aparent, Lovinescu se face aici ecoul unor clișee milenare din care s-au nutrit teologia și filozofia deopotrivă. Totuși, miza lui e una cât se poate de terestră. Antinomia între „jos” și „înalt” este, în cazul lui, o simplă eufemizare a unei antinomii sociologice, aceea dintre *rural* și *urban*. Antinomia care opune partitura materialului corupt coruptibil („fizic”, „material”, „talpă”, în altă parte „pânțece”) partiturii „spiritualului” incoruptibil și neperisabil („inimă”, „intelectual”, „subtilități de simțire” sau „palide frunți”, cum va spune mai jos) reflectă antinomia dintre subiectul *non-intelectual* și subiectul *intelectual*, convertibilă fără

probleme, pentru Lovinescu, în antinomia *rural vs. urban*. Nu atât conceptul de „spiritual” îl interesează însă aici realmente pe critic, cât acela de „intelectual”, fiindcă spiritualul, i s-ar fi putut reproșa, nu poate fi considerat un apanaj exclusiv sau eminent al unei anume clase sociale (Lovinescu nu riscă să afirme că țăranul nu are viață spirituală și o cultură care să o reflecte, în pofida disprețului pe care nu va întârzia să și-l deconspire în direcția „științei folclorului” și a cercetătorilor de „scoarțe oltenesti”). Prin urmare, nu „spiritualul” și un proces de „spiritualizare” a literaturii îl interesează pe el efectiv, cât un proiect mai specializat și cu o bază sociologică mai restrânsă: conceptul de „intelectual” și un proces de „intelectualizare”, care poate fi mai eficient suprapus urbanului, indiferent de stratificarea și substratificarea socială inerentă și acestui mediu. Spre deosebire de rural însă, care, inclusiv prin elitele sale (preoți, funcționari, învățători), nu are cu adevărat acces la „intelectualizare”, *urbanul, chiar prin straturile inferioare care îl reprezintă* („proletariatul intelectual” – va explicita mai jos Lovinescu), *e singurul apt să constituie o elită cu adevărat intelectuală și o intelectualitate de elită*. Ruralul și peri-urbanul („pleava mahalalelor de la orașe”) rămân, în schimb, spații ale condiției joase, corupte, în principiu ne-„intelectualizabile”. Mai mult decât atât: Lovinescu nu schițează aici nici o posibilitate a emancipării, a evoluției: condiția „joasă” a ruralului și a peri-urbanului apare ca indepasabilă și universală (trans-națională), fixată pentru totdeauna și în orice spațiu geografic ca atare. „[N]u putea fi altfel”, afirmă el cu dispreț abia reținut, când constată că toată dinamica („încordarea”) claselor de jos se reduce la travaliul obținerii de bunuri materiale esențiale („pâine mai albă”), fiindcă aceasta e „viața tuturor satelor din lume”. În lumina acestei concluzii, orice filozofie a emancipării condiției ruralului – românesc și de aiurea – apare ca utopică, zadarnică, neinformată (sunt vizate aici îndeosebi eforturile poporanismului de a imagina un destin mai bun țăranimii identificate cu „naționalul”).

Care e însă sociograma acestei „intelectualizări” (chiar intelectualități) inerent urbane pe care o dorește Lovinescu mai profitabil și mai consistent reprezentată în literatura română a începutului de secol XX?

Literatura dezirată de Lovinescu este, în linii mari, o literatură a „*Intelligenz*”-iei teoretizate de Karl Kautsky la finele secolului XIX⁷, o literatură care să reflecte nu lumea lucrătorilor cu brațele, ci universul de preocupări al filozofilor, al istoricilor, dar și al oamenilor de știință (naturaliștilor) și al artiștilor/ poezilor, adică al prestatorilor de muncă ne-materială, dar care se profilează ca o categorie (clasă/ sub-clasă) distinctă în diagrama sociologică a secolului XIX: „Cum, pe lângă aceste revărsări ale vieții fizice, nu se mai află nimic altceva în țara noastră? Nu se află oare și *palide frunți* aplecate la lumina lămpii pe foi îngălbenite de vreme? Nu mai sunt *cercetători ai tainelor firii sau ai trecutului istoric,*

ochi pironiți pe firul de iarbă ce crește, degete ce lunecă pe clapele naturii divine, inimi ce bat pentru idealurile albe ale poezilor? Cum, gama noastră sufletească se țarmurește la cele câteva sentimente primordiale luate în vădirea lor violentă: dragostea pornită din instinctul proprietății, goana după un trai mai bun, pe lângă care se adaugă și vițiile elementare: beția, cruzimea și alte câteva? [...] Nu mai sunt oare și *minți gânditoare, cugete curate, suflete în care se îmbină atâtea jocuri tainice de sentimente, atâtea năzuinți dezinteresate?* În țara noastră n-au pătruns oare și *largile șuvoaie ale cugetării așusene?* În țara noastră sufletele nu s-au subțiat încă pentru a fi deschise la toate *adierile înnoirei, la progresul culturii, la ademenirea idealului?* Eu cred că da, și cred că mă fac tălmăciul unei bune părți a publicului cult al neamului nostru când zic: Destul cu această literatură [*subl. m., T.D.*]⁸. Antinomia *rural vs. urban* e aprofundată aici cu noi date, care o imaginează în termenii evoluției: ruralul/ clasele de jos ar exprima elementarul, primitivul, informul neevoluat („sentimente primordiale”, instincte, „viții elementare”), în timp ce elitele intelectuale exprimă un stadiu superior al evoluției: rafinarea, prelucrarea (suflete „subțiate”), „progresul”, „idealul”. Se remarcă în context și un îndemn discret la importarea de modele din Apus și la ceea ce mai târziu Lovinescu va numi „sincronizare” („adierile înnoirei”). Perspectiva e în linia evoluționismului lui Lamarck și mai ales Spencer: de la omogen, simplu, inferior spre eterogen, complex, specializat, superior. Așa cum vede Lovinescu lucrurile, ruralul-non-intelectual e un omolog al agregatelor primitive, simili-animalice, iar urbanul-intelectual – o expresie a *omului* desprins de animal, a omului în ce are el mai „înalt” și mai complex, a civilizației înseși.

Sociograma *Intelligenz*-iei se combină apoi *a priori* la Lovinescu cu un deziderat al eticului: travaliul intelectual (munca „palidelor frunți”) nu poate fi imaginat decât în sinergie cu o gândire etică și estetică: „*minți gânditoare*” înseamnă aici, din principiu, „*cugete curate*” și „*năzuinți dezinteresate*”. Imaginarul sociologic al criticului se revelează, astfel, în sumă, drept unul rezolut clasic și ierarhic: înaltul, superiorul, civilizatul (inclusiv *via* clasele „suprapuse”⁹) face pandant cu lumea de jos a sentimentelor primare, a instinctelor, a cunoașterii precare („*empirism primitiv*”), a necesităților bazale (o lume a „*pântecelui*” și a „*picioarelor*”, fiindcă interesele ei nu reflectă decât căutarea hranei și „*goana*” după proprietate), a „*viciilor*”, și acestea „*elementare*” (despre „*viciile*” metropolitane sofisticate, despre Comuna născută din aburii absintului va discuta cu alte ocazii Lovinescu). – „Să lăsăm la o parte cântecul vechi al semiculturii claselor suprapuse și să fim încredințați că și în neamul nostru mai sunt firi alese, minți luminate, oameni pe deplin culti [...]. Așa cum e acum, literatura noastră are picioare și pânțece. Îi mai lipsește însă capul”¹⁰, declamă el fără ezitări. Surprinde însă, în raport cu știutele afinități liberale ale criticului, incriminarea,

sub același cap de acuzare, a efortului de satisfacere a necesităților de bază și „goana” – superioară în ordine civilizațională și culturală – după „proprietate”, *i.e.* după autodeterminare, individualism etc., valoare tipic liberală. În *Istoria civilizației române moderne* relația dintre urban și rural va documenta mai explicit această specializare de clasă ierarhică din perspectiva căreia ruralul non-intelectual(izabil) reprezintă baza piramidei, iar urbanul intelectual(izabil) vârful ei mai mult sau mai puțin simbolic, Lovinescu arătând, în această primă sinteză istoriografică a sa, că în epocile moderne (democratice) orașul preia rolul istoric și poziția simbolică a aristocrației tradiționale, devenind o emblemă a nobleții în absolut: „Rolul nobilimii defuncte l-a luat astăzi marile aglomerații orașenești”; mai mult însă: urbanul obține și un blazon etico-axiologic și cognitiv mai accentuat, câtă vreme orașele apar ca furnizoare de bine, bun și adevăr/ cunoaștere, fiindcă, declară imediat Lovinescu, „lumina nu vine de la sate”¹¹.

În strânsă legătură cu promovarea urbanului apare în „Criza actuală a literaturii noastre” promovarea științei/scientistului ca obiect al literaturii. Nu neapărat filozoful sau istoricul, în sens clasic (cercetătorii trecutului sau după paradigmele trecutului) sunt tatonati aici ca posibile teme ale literaturii contemporane, cât cercetătorii viitorului – protagoniștii acelei întreprinderi producătoare de perpetuă inovație și perisabilitate („lumea ideilor ce se primenesc neconținut”) cum îi apăruse știința și lui Maiorescu, în *Poezia română. Cercetare critică* (1867), spre deosebire de poezie, care figura acolo ca artă a universalului, al cărei „obiect” sunt sentimentele general-umane: „Nu mai putem merge cu o astfel de literatură fără a renunța la ceea ce-i face nobleța și frumusețea superioară. Știința și literatura sunt privite ca vădirile cele mai înalte, ca înflorirea din urmă a unui neam. Ele trebuie să fie deci oglinda lui. Dacă știința lui e țărnută la un empirism primitiv, iar literatura se mărginește la câteva largi picturi ale stratelor populare, la chermesele, la instinctele lor trupești, dacă se îngreșează mai mult la lumea pântecelui, ridicându-se arareori și în lumea inimei, fără să se înalte însă niciodată și în lumea minții, a inteligenței, în lumea ideilor ce se primenesc neconținut – acel neam sau e calomniat, sau zace pe o treaptă de inferioritate vădită [*subl. m., T.D.*]”¹². „Lumea pântecelui”, „lumea inimei” și „lumea minții” descriu aici un aparent triunghi, contractabil într-un antagonism: „pântecelul” și (arareori!) „inima” – etaloane ale organicului non-intelectual – ilustrează partea literaturii „țărănizate”, în vreme ce „mințea”, de fapt, creierul, e metonimia pentru tipul de literatură al cărei avocat se face Lovinescu: literatura „intelectualizată”, produsă de creier, organul care servește „lumea ideilor de se primenesc neconținut”. Așadar, de cultivarea științelor – nu de filozofie în sens tradițional, convergent cu sapiențialul – se leagă direct obiectivul „intelectualizării” literaturii, explorat de Lovinescu

și în anteriorul „Gândire – poezie”. A „intelectualiza” înseamnă a opera după metoda și cu obiectivele științei: cu conștiința schimbării adevărurilor de moment, sub spectrul evolutivului, al perisabilului, al unor teorii și metodologii care asumă dinamica inovație *vs.* perimare. *Sapientia* – bagajul de valori prezumat eterne și universale ale umanității (sau doar cu valabilitate locală, dar nu mai puțin considerate perene) – intră aici într-o subiacentă antiteză cu *Scientia* – mecanismul de producere, validare și/ sau erodare continuă ale teoriilor și metodologiilor din științele moderne.

Din acest punct de vedere, mutând discuția înapoi pe terenul genurilor literare, „intelectualizarea” ar fi mai puțin o posibilitate a poeziei și mai mult una a discursurilor non-poetice – dar nu și non-artistice, câtă vreme proza și romanul pot fi și chiar trebuie, după Lovinescu, aduse aproape de modul scientist de a scruta existentul și prefacerile lui. Aparent, Lovinescu nu face, în acest punct al demonstrației, decât să reconfirme vederile lui Maiorescu din *Poezia română. Cercetare critică* – îndeosebi teza universalității obiectului poeziei și a perisabilității obiectului științei, mai precis natura imuabilă (non-evolutorie) a poeziei în contrast cu natura „transformistă” sau evoluționistă a științei: „acest proces de intelectualizare merită să fie cercetat mai de aproape pentru a vedea unde e nevoie și unde nu, și apoi pentru a hotărî întrucât i se pot găsi urmele chiar în literatura noastră. Să luăm întâi poezia. Am arătat tot în *Convorbiri literare* că poezia, mărginindu-se la lumea sentimentelor, nu suferă decât prea puțin acest proces de intelectualizare¹³. O poezie nu e decât sensibilizarea prin cuvinte a unei stări sufletești, a unui sentiment luat mai ales în creșterea lui cea mai mare... Totul se schimbă însă, în timp ce sentimentele rămân aceleași. Ele înfruntă vrăjmășia veacurilor. Ideile se primenesc, știința își leapădă haina în fiecare an [...] pe când inima omenească are aproape aceleași bătaii ca acum câteva mii de ani. Iubim ca și eroii lui Homer, urâm ca și locuitorii peșterilor. [...] Aproape întregul mănunchi de sentimente ce fac la un loc comoara noastră sentimentală a evoluat foarte puțin. [...] Homer n-a pierdut nimic din frăgezimea lui, cu toate că aproape trei mii de ani au încercat să scuture praful peste epopee lui”¹⁴. Nuanțările, cedările par infinitezimale în raport cu concepția lui Maiorescu, însă desenul lui Lovinescu iese – discret, lent, dar sigur – din contururile trasate poeziei de liderul „Junimii” în studiul lui din 1867. „Fondul” poeziei, spune Lovinescu acum, se conservă, dar forma/ expresia e reformabilă; poezia modernă apare aici ca „fond” vechi îmbrăcat în formă nouă, deci *progresul sau măcar schimbarea există și în poezie*: „Vorbim desigur numai în linii generale. Sentimentele rămân aceleași, dar și ele îmbracă întrucâtva noi forme de expresie, luând uneori și alte nuanțe pe care cei vechi nu le puteau bănuși... E un câștig al poeziei moderne – care merge uneori până la rafinare și decadentă – de a găsi vestmântul necesar pentru

aceste nuanțe. Prin urmare, *chiar și în poezie, unde de la întâia vedere totul părea nemișcat și veșnic, e un progres nu numai în partea tehnică – ceea ce e firesc –, ci și din jocul subtil al unor sentimente îndulcite de atâtea veacuri de civilizație și de atingere cu lucruri nouă și cu îmbinări nouă de viață* [subl. m., T.D.]¹⁵. Lovinescu va deveni însă peste doar câțiva ani teoreticianul tot mai sigur pe el al „formelor” care se pot prefăce într-un „fond” veritabil, al „simulării” care „stimulează” (vezi „Formă și fond”, 1919, republicat ca „Simulare–stimulare”, 1920). De aici până la afirmarea posibilității depline a poeziei de a se „intelectualiza” în ansamblu, atât ca „fond”, cât și ca „formă”, n-ar mai fi fost decât un pas. L-a făcut efectiv Lovinescu sau doar a enunțat posibilitatea? E greu de răspuns, chiar și după o lectură acrobatică a întregii lui opere critice și istoriografice. Dificultatea stă în accepția deloc precisă, operativă, a conceptelor de „fond” și „formă” (îndeosebi a „fondului”) în jargonul lui Lovinescu (moștenire a uzurilor la fel de puțin lămurite de la Émile Faguet și de la alți critici francezi ai finului de secol XIX). Există, în opera critică a lui Lovinescu, îndeosebi după 1920, argumente pentru a susține că inovația *qua* „intelectualizare” în poezie nu atinge, de fapt, decât „forma” poeziei; există însă și argumente care ar putea arăta că noua formă devine, de fapt, un *nou* „fond”, că reforma nu e de grad, ci de natură. Apoi, teoria modernismului poetic ca „intelectualizare a emoției” ar înclina spre a susține o reformabilitate și a fondului, alături de „tehnică” și „expresie”, care țin mai curând de „formă”. Chiar în fragmentul sus-citat teza „îndulcirii” sentimentelor – *i.e.* a rafinării lor prin civilizație (contact cu „lucruri nouă” și structuri noi, emergente, inexistente în scenariile vieții arhaice: „îmbinări nouă de viață”) – conduce la concluzia unei reforme de fond: sentimentele „îndulcite” sunt sentimentele *moderne*, modernizate, pe care un Homer nu le-ar fi putut experimenta pentru a le include în fraza lui. Sunt *entități emergente* specifice modernității, care nu au existat și nu puteau exista în datele originare ale umanității. Dar, nu mai puțin, chiar ca sentimente inaccesibile unui Homer, ele rămân, totuși, *sentimente*, ilustrează această categorie ancestrală. Altfel spus, dacă e sigur că Lovinescu s-a „revizuit” după 1920 în ce privește posibilitatea „intelectualizării” poeziei, ca gen literar distinct, câtă vreme întreaga teorie lovinesciană a modernismului liric se confundă cu afirmarea posibilității existenței unei emoții de tip nou, „intelectualizată”, nu e, pe de altă parte, deloc cert că Lovinescu s-a „revizuit” și în privința reformabilității „fondului” poeziei.

Relația dintre genurile literare, mai precis dintre poezie, pe de o parte, și literatura non-poetică, pe de alta, e descrisă și ea de Lovinescu în termenii antinomiei „spirit” *vs.* „materie” care subîntindea și antinomia rural *vs.* urban – cu poezia însumând competențele urbanului, jucând partitura acestuia. Poezia e definită astfel ca templu al sentimentelor „primordiale” (dar nu în sensul primitivismului, ci al permanenței), al „dumnezeiescului”,

al „veșnicului”, al „nematerialului”, al „deconcretizatului”, într-o romantică antiteză cu „literatura” non-poetică (proza, romanul), care ar reprezenta, în schimb, „viața”, materia, terestrul, schimbătorul. Unde apare însă *viața* – e important de sesizat acest fapt la Lovinescu – apare și *știința*. Știința nu e un companion epistemic al „spiritului”, care e imuabil, urmă a divinității în om, căreia tradiția refuză cunoașterea rațională. Știința, în schimb, apare în conexiune cu o paradigmă eminentamente perisabilistă sau evoluționistă, știința se aplică unor fenomene în perpetua schimbare. E motivul pentru care știința, în această opinie a lui Lovinescu din 1911, poate și trebuie să facă obiectul nu al *poeziei*, ci al *literaturii* non-poetice, care trebuie să fie, ca și știința, „icoana veșnic schimbătoare” a tuturor „primenirilor”. Dacă poezia este expresia spiritualului și al imu(t)abilului, ea nu poate fi expresia *vieții*, care e în primul rând materie supusă evoluției și perisabilă. Poezia rămâne, prin urmare, expresia *eternității* din om, iar proza (literatura), ca și știința, o expresie a efemerității omului – deci a *vieții*: „Cu totul altceva [decât în poezie] e în proză: în roman, în nuvelă, în teatru, într-un cuvânt în întreaga literatură ce nu îmbracă haina specifică a poeziei. Această literatură nu e scoasă numai din gama restrânsă sufletească a omului, luată în elementele ei esențiale și primordiale. Pe când poezia e o răsfrângere numai a tot ce e veșnic, a tot ce e oarecum dumnezeiesc și nematerial în noi, a sentimentelor deconcretizate, literatura cealaltă, mult mai largă și mai bogată, își frânge aripa spre a se pogorî din cer pe pământ [...] După cum Anteu își trăgea puterile lui din atingerea cu maică-sa pământul, tot așa și literatura nu poate fi ceea ce trebuie să fie decât prin prelunga atingere cu *viața*, luată în toate înfățișările. Și *viața* se schimbă, se desfășoară ca o lungă coadă șerpuitoare, în nenumărate cotituri. Literatura se cuvine să fie icoana, veșnic credincioasă și veșnic schimbătoare a tuturor acestor încolăciri, a tuturor acestor primeniri, pe care le pricinuesc nu numai împrejurările materiale de trai, ci și *cugetarea* în mersul ei grăbit [...]. *Literatura trebuie să fie deci seama de știință* [subl. m., T.D.], desigur nu urmărind-o în migăloasele ei dibuiri și încercări, ci culegându-i roadele; literatura nu trebuie să zugrăvească pe oameni numai în viața lor materială, în instinctele lor oarbe, în reprezentanții lor mai puțin caracteristici și prin simțire și prin activitate intelectuală, ci se cuvine să oglindească și intelectualitatea unui neam, cercetând jocul psihic mult mai fin și mai complicat al unor suflete prin care a străbătut întreaga cultură a timpului”¹⁶. Iar „*viața*” pe care e datoare s-o reprezinte literatura română a momentului ar trebui să fie, se înțelege – după atât „exces” de „țărănism” – chiar *viața* „intelectualității” naționale.

Profesionalizarea scrisului și integrarea scrisului într-un discurs mercantil (scrisul ca marfă plătită) se profilează, în continuare, în strânsă conexiune cu dezideratul „intelectualizării” literaturii naționale. Ca să nu mai fie doar o literatură de boieri sastisiți, fără

experiența muncii reale, literatura, crede Lovinescu, trebuie (răs)plătită. Literatura „intelectualizată”, arată el, poate fi și a „proletariatului intelectual” (concept utilizat înainte de autori din zona stângii finelui de secol XIX, ca Gherea și Ibrăileanu¹⁷): e mai legitim, mai aproape de modernitatea noastră ca autorul să fie un „proletar intelectual” (exemplul exponențial e pentru Lovinescu chiar Eminescu – punct în care se desparte din nou de Maiorescu, care disprețuia conceptul și n-ar fi permis ilustrarea lui prin Eminescu), decât un boier(naș) care scrie pentru a-și ostoi plictisul: „E știut că la noi literatura n-a fost niciodată, nu un izvor de îmbogățire, dar nici chiar un mijloc de existență. Nu s-a putut niciodată trăi din scrisul literar. A fi scriitor nu însemna să ai o *profesiune*; trebuia să fii mai întâi *ceva* pentru a-ți putea îngădui să te îndeletnicești cu literatura, în răgazuri, fără nici o grabă, deoarece pagina tipărită neaducând bani, nu era nevoie s-o arunci la toate vânturile înainte de vreme. Această desăvârșită nerăsplătire a muncii literare e pricina că literatura noastră a fost făcută la început de boieri sau de oameni cu stare, care vedeau în scris un fel de *otium cum dignitate* sau care aveau o sinceră dragoste pentru cultura românească. Nu mai în urmă a venit literatura proletarilor, a intelectualilor săraci, al căror prototip e marele Eminescu, atât de încercat de mizerie, el, care ar fi trebuit să poată trăi din belșug de pe urma penei lui geniale¹⁸. Abia acum începe să se câștige *câte ceva* cu scrisul¹⁹. (Trebuie observat că în acest context, în speța Eminescu, „poezia” și „intelectualizarea” ajung într-un front comun, nu par să se mai excludă; e improbabil că, referindu-se la Eminescu ca la un artist „intelectual”, fie și „sărac”, „proletar”, Lovinescu va fi exclus ipostaza de poet a acestuia și ar fi avut în vedere doar ipostazele de prozator sau jurnalist. Se observă că, în astfel de situații concrete, esențialismul generic al lui Lovinescu și insistența lui de a separa poezia de „intelectualizare” își divulgă precaritatea.) De la culpa „artei cerșetoare” arătate cu degetul de Maiorescu²⁰ la culpa „desăvârșitei nerăsplătiri a muncii literare” – a calificării artei ca *muncă* (nu doar a literaturii, ci și a poeziei, câtă vreme exemplul folosit aici de Lovinescu este Eminescu) – este exact distanța de la Kant (pentru care arta „frumoasă” este acel tip de meșteșug neexercitat în vederea unei plăți²¹) la marxști. Ceea ce era abhorat de Maiorescu – ipoteza că s-ar putea face poezie/ artă pentru bani, respectiv că arta ar putea fi convertită în „cestiuni de capital și de salariu” – e promovat, în schimb, de Lovinescu: *arta trebuie văzută ca o profesie, respectiv ca o muncă plătită*, așa cum nu ezită el să remarce că se întâmplă în Franța epocii. În conexiune cu aceste realități dă Lovinescu în continuare și o explicație cât se poate de materialist-sociologică a lipsei de opere de anvergură în literatura română a începutului de secol: tendința spre profesionalizarea scrisului nu poate duce la mari opere, ci doar la produse de subzistență („fărămituri literare”), câtă vreme piața nu e suficient

de puternică și de dezvoltată pentru a *plăti* opere de mari dimensiuni, care necesită un timp îndelungat de elaborare, deci o abstragere pe termen lung a autorului din piața tradițională a muncii: „În loc ca literatura să fie făcută de câteva talente, ce-și găsesc sprijinul vieții aiurea, ea e făcută astăzi de mult mai mulți scriitori ce-și caută existența într-înșea și, cum împrejurările în care trăim nu îngăduie o răsplătire mai mare ce s-ar cuveni operelor făurite în lungi ani de creație înceată, scriitorii noștri se văd siliți să făurească numai schițe, încercări, cronice, nuvelete și alte fărămituri literare, singurele ce se pot face în grabă. Într-un cuvânt, suntem într-o epocă de tranziție. Așteptăm un viitor mai bun²². Modul în care Lovinescu explică, practic, „de ce nu avem roman²³ la începutul secolului XX, lămurește, totodată ce opțiuni de evoluție a avut propria sa critică literară. Descoperă, altfel spus, cauzele realității că nu proza de mari dimensiuni (romanul) va oferi bazele conceptuale și terminologice ale criticii lui Lovinescu însuși, ci poezia – un tip de „fărămitură literară” mai ușor de adus la un nivel înalt sau măcar satisfăcător pentru o operă de artă. Poezia se dovedește genul prin excelență mai favorabil evoluției în salturi sau prin „mutații” a literaturii pe care o va teoretiza Lovinescu, la pachet cu teoria „sincronismului”, spre deosebire de roman, care solicită „ani de creație înceată”, care întârzie și dezvoltarea unui aparat critic subiacent. Tot în poezie se vor vedea mai întâi și roadele „intelectualizării”; și, la fel de rapid, în critica literară a lui Lovinescu însuși – care va încerca să illustreze prin propriul exemplu tranziția spre profesionalizarea scrisului, publicând în regim intensiv, atât lucrări academice de mari dimensiuni, precum *Istoriile*, cât și cronică literară și carte școlară.

„Intelectualizare” = „valoare” & „propășire”

„Intelectualizarea literaturii” (1912), care preia fragmente din „Criza actuală a literaturii noastre”, reasumă scepticismul lui Lovinescu privind progresul poeziei sau posibilitatea „intelectualizării” acesteia, ca gen distinct, restrângând exigența intelectualizantă numai la sfera prozei, a „poveștii”, care, în epoca sămănătorismului, ar fi păcătuț prin „primitivism” și „ignoranță”.

Aici devine însă mai pregnant faptul că pentru Lovinescu „obiectul” literaturii/ artei (rural, urban, intelectual etc.) – deși aparent nu afectează „valoarea” acesteia – sfârșește prin a deveni valorizant în sine. Prin urmare, o literatură „intelectualizată” – din care se revarsă „o mai mare bogăție de idei” și care „ar culege oarecum și roadele științei” (criticul păstrează și aici ambiguitatea asupra modului în care ar trebui să se reflecte în literatură această „culegere” de roade ale științei) – deși nu garantează calitatea actului artistic, obține valoare întrucât se pune de partea progresului, ilustrând ultima treaptă a evoluției (conform viziunii

spenceriene asupra acesteia), apexul momentan al progresului de la simplu și rudimentar la complex și rafinat. „Scara de valori” (artistice/ literare) dublează, așadar, îndeaproape scara evoluției viului și a civilizației în sine: „în orice direcție se pot face lucruri reușite; se poate face, într-un cuvânt, artă. Dar dacă criticul nu are menirea de a sili sau îndemna pe scriitor să facă altceva decât ceea ce-i în putința lui, el are datoria la urmă, când judecă o literatură în totalitatea ei, de a hotărî o scară de valori. Arta are vădiri felurite și măsuri deosebite. Una e de a ne evoca viața lăuntrică a unui primitiv și alta de a ne zugrăvi sufletul unui om cult, în toate zbuciumările lui sentimentale și intelectuale! E deci de datoria criticului să stabilească echilibrul valorilor și, cum la noi e un început de literatură mai fină și mai intelectuală, e de asemenea de datoria lui de a o pune în lumină și de a strămuta axa interesului publicului cititor spre această literatură, ce ni se pare a fi o iconă mai fericită a vremilor nouă și a propășirii culturale la care am ajuns și noi”²⁴.

O literatură „fină”, cu tematică intelectuală cântărește, așadar, în ochii lui Lovinescu din 1912 – și cu atât mai mult în ochii viitorului autor al *Istoriei civilizației române moderne* – mai mult decât o literatură „țărănită”. Dirijismul devine, în acest context, soluția pragmatică, cerută de realitate; Lovinescu nu are aici atitudinea relaxată a unui comentator post factum al literaturii, nici măcar a unui comentator de pe margine, ci își asumă „datoria” de a acționa, din postura de actor strămutător de „axe”, ca un veritabil erou mitologic, în societatea momentului. Prin urmare: dinspre „țărănim” spre „intelectualism”, de „jos” în „sus”, de la inferior la superior! Așa indică „degetul de lumină” al lui Lovinescu²⁵. În concluzie: „intelectualizare” = „valoare” & „propășire”. El nu explică însă nici aici mai detaliat cum anume trebuie înțeleasă și pusă în operă „intelectualizarea” – dacă este acesta un proces care afectează (mai mult) „fondul” sau (mai mult) „forma” unei opere literare.

„Intelectualizare” vs. „obiectivare”. Cazul *Ion* de Liviu Rebreanu

Cu ambiguitatea rezultată din definirea prea laxă a „intelectualizării” sau din impresia că ea trebuie să lucreze îndeosebi la nivel de „fond” (tematică urbană, personaje-intelectuali etc.) se va confrunta Lovinescu și în 1920, când, scriind despre romanul *Ion* de Liviu Rebreanu, într-un articol în patru părți apărut în *Sburătorul* spre sfârșitul anului, apreciază stilul obiectiv al autorului (narațiunea impersonală, care nu-și expune „cauze” și „finalități”) în pofida tematicii rurale. Dar criticul nu lămurește dacă „obiectivitatea” („realismul” metodei, „amploarea” epică) este un indice al „intelectualizării” (măcar unul de formă) sau dacă, admitând că fenomenul „intelectualizării” și cel a „obiectivării” în proză nu sunt nici coincidente, nici corelate, este posibilă – cum ar face dovada *Ion* – o literatură valoroasă și în absența „intelectualizării” ei.

Analizând *Ion*, Lovinescu nu face economie de superlative: „vigoare de creațiune obiectivă”²⁶, „obiectivitate fundamentală care o scoate din inferioritatea literaturii de luptă [tendențioase], înălțând-o pe treapta unei creațiuni fără cauze eficiente și finale vizibile”²⁷; „adevăratul roman, realist prin metodă și epic prin amploarea planului, se fixează în sfârșit prin *Ion* al d-lui Rebreanu. În lentul proces al literaturii noastre spre creațiunea obiectivă este însă nu numai un popas, ci și o realizare definitivă”²⁸, „*Ion* e cea mai puternică creațiune obiectivă a literaturii române și cum procesul firesc al epice e spre obiectivare, poate fi pus pe treapta ultimă a scării evolutive”²⁹. „Treaptă ultimă” pe scara evolutivă înseamnă în context desăvârșire, *ne plus ultra*, nu o etapă de moment care reflectă stadiul actual, provizoriu, dar etern perfectibil al creației obiective. E totuna cu a spune că „mai obiectiv” decât *Ion* nu poate spera să ajungă un roman. Totuși, nu uită să precizeze Lovinescu aici, perspectiva lui Rebreanu nu e „țărănită”, ci egal sau neutru distribuită asupra tuturor claselor sociale: „intenția de a îmbrățișa larg nu numai o clasă socială, ci toate stratele vieții Românilor din Ardeal”³⁰, romanul acoperind generos și fără excluțiuni „realitatea în toate dimensiunile ei”³¹. Este o realitate limitată, totuși, la sociograma ruralului ardelenesc, chiar dacă include și tipologiile micii *intelighenții* sau elite rurale, fapt ce ar indica o oarecare „ascensiune” a privirii autorului, ridicată deasupra „ruralului” propriu-zis: „Rurală prin situare, [epopeea țărănimii noastre]³² nu e încatușată totuși în atitudinea unei formule exclusive; își lărgeste deci cadrele înglobând și pe conducătorii imediați ai poporului: învățătorul, «domnul părinte», avocatul candidat la deputăție, tânărul poet luptător naționalist. Ascensiunea nu merge mai departe; dar și în aceste limite modeste e destul loc pentru jocul slobod al factorilor esențiali românimii de dincolo; nu dă impresia decapitării voluntare pe care ne-o dădea literatura sămănătoristă”³³. Reapare în retorica lovinesciană imaginea „capului”, a „frunții” ca metonimie a elitei intelectuale și implicit a structurii sociale ierarhice sau duale, având un „jos” și un „sus”/ „înalt”; literatura „țărănită” de expresie sămănătoristă, concentrată asupra țăranelui, apare aici ca o literatură „decapitată”, *i.e.* decerebralizată.

În acest context, se acutizează în discursul lui Lovinescu tensiunea dintre o viziune tipologic-atemporală (calitatea epicii de a fi „obiectivă”, de a tinde spre „obiectivare” indiferent de timp și spațiu, de conjuncturi și contingente) și o urgență particulară – chiar localistă și puternic istoricizată – a „intelectualizării” literaturii române pe măsură ce „legile civilizației” (cu un termen pe care îl va promova insistent Lovinescu îndeosebi în volumul al treilea din *Istoria civilizației române moderne*) impun ca toate clasele sociale să fie reprezentate într-o literatură națională – deci și urbanul. Această urgență a „intelectualizării” intersectează evoluția prozei/epicii autohtone spre „obiectivare”, dar, așa cum arată

interpretarea și valorizarea lovinesciană a romanului *Ion*, nu poate fi redusă la ea. Sau, dacă ar pretinde așa ceva, ar trebui să rescrie însuși definiția „obiectivării”, pentru a cuprinde în ea soluții narative tot atât de diverse ca proza „de analiză” (romanele lui Camil Petrescu, ale Hortensiei Papadat-Bengescu), uneori performată doar la persoana întâi, și ca narațiunea impersonală din *Ion*.

În *Ion* Lovinescu nu va găsi, de fapt, argumentele favorabile „intelectualizării literaturii”, dacă prin „intelectualizare” se are în vedere exclusiv tipologia psiho-socială a personajelor/ naratorului. Din contră, „obiectivarea” epicii pare să fi mers la Rebreanu în consens cu alegerea unui protagonist cu o psihologie eminentemente „anti-intelectuală”: ca „ființă voluntară”, Ion, descoperă Lovinescu, este o expresie a „voinței” și a „forței” de inspirație stendhaliană și nietzscheeană: „Într-un veac saturat de literatura volițională a lui Stendhal conjugată cu ideologia nietzscheiană a forței, un astfel de erou intră în cadrul lui firesc”³⁴. Se poate adăuga că paradigma energetistă din psihologie și științe sociale, alimentată de descoperirea legii conservării și transformării energiei în deceniul 1840 al secolului XIX, oferă o bază și mai fermă, scientiștă, explorării tiparului „volițional” în literatura și filozofia secolului; conceptul schopenhauerian de „voință” făcuse deja epocă și nu surprinde prin urmare că, spre finele secolului XIX, psihologii (unii crescuți în voga lui Schopenhauer³⁵) ajung să discute despre patologii (date de diverse dezechilibre/ ruperi ale echilibrului de „forțe” sau „energii” interne) ale „voinței”. În acest context, insistă Lovinescu, dacă romanul este oglindirea vieții, a identifica „viața” cu *voința* și *forța* este o eroare – eroarea care duce la ignorarea că *și lipsa voinței este tot un fenomen vital*. „A voi” și „a nu voi” ar trebui să aibă drept egal de cetate în romanul modern, fiindcă ambele sunt expresii la fel de legitime ale *vieții*³⁶. Unde vrea să ajungă Lovinescu prin această critică a tradiției literaturii „voliționale”? La o tipologie psiho-socială care distinge între omul de voință și acțiune și tipul contemplativ, reflexiv, omul ideii fără finalitate practică imediată. Este aici o pledoarie deloc discretă pentru o tipologie pe care *Ion* o evită, dar pe care romanul românesc modern ar face bine să o illustreze, fiindcă reprezintă la fel de bine *viața*, ba mai mult, exprimă un punct de vedere mai „înalt” al acesteia – tipologia intelectualului, grație căruia travaliul mental, reflexiv (abulic prin definiție, pentru Lovinescu) se ridică la „supremația intelectuală”, apexul cu adevărat definitor al existenței³⁷: „cum suprema manifestare a vieții pare a fi acțiunea, privim o astfel de literatură [literatură volițională] ca cea mai apropiată de viață. Aplicăm artei criterii străine. Arta nu e cu necesitate exaltarea vieții, nu e un imn al voinții de a ajunge la cucerirea unui petec de pământ sau a lumii întregi. A voi e o condiție pentru continuarea speței umane; dintr-un punct de vedere și mai înalt, *a nu voi* [subl. autorului] este expresia unei *supremații intelectuale* [subl. m., T.D.]. În numele acestei

supremații, se poate protesta împotriva consacării tipului volițional ca o formulă definitivă a adevăratei creațiuni artistice. [...] Acțiunea e numai punerea în valoare a cugetării. Chiar și sub acest raport, s-ar putea deci susține *superioritatea ideală a fenomenului intelectual asupra acțiunii* [subl. m., T.D.]. A voi este de obicei a limita; cu cât voința e mai energică, cu atât limitarea e mai violentă [...]. Marii oameni de acțiune sunt niște mari izolați de restul vieții pentru a se închide în obsesia unui singur gând. [...] Acțiunea energică și tiranică este semnul logic al paupertății intelectuale. Arta ia viața așa cum e; toate tipurile au dreptul la reprezentare; tipul volițional ca și cel reflexiv... [...] În sufletul speculativului nemișcat în scaunul lui e mai mult sbucium și viață decât în sufletul unui erou al acțiunii. Redus la un instinct puternic, Ion e un om de voință și acțiune; agitându-se în dedalul complicațiilor pentru a pune mâna pe pământ, este totuși mai inexistent sufletește decât contemplativul care, cu un braț de fân sub cap, s-ar întreba despre enigma armoniilor cerești”³⁸. Dacă prin reușita obiectivării *Ion* ilustra o „realizare definitivă”, prin cultivarea tiparului volițional monomaniac, romanul lui Rebreanu rămâne, constată criticul, prizonierul unui clișeu sau al unei iluzii și nu atinge „adevărate creațiune artistică”. Într-o tradiție saturată de supremația voinței și a psihologiilor energice, Lovinescu se afirmă (protestând!), din contră, drept un „suprematist intelectual(ist)”, susținătorul unei psihologii *low energy* vehement îndreptate contra „paupertății intelectuale” din care s-ar alimenta omul voinței, o psihologie *low energy* dublată de o filozofie a urbanității și urbanizării. Paupertății sociale a cărei eradicare a căutat-o Gherea îi adaugă și chiar îi contrapune Lovinescu acest proiect al eradicării „paupertății intelectuale”. Temeiul e același vechi uz dat de Lovinescu egalitarismului, adică reprezentare proporțională, singurul care apare în prim-planul filozofiei lui încă din 1906: dreptul intelectualilor de a fi reprezentați într-o literatură care trebuie să reprezinte *toate tipurile* (sociale, dar și psihologice). În aceste condiții, antinomia *rural vs. non-rural/ urban* e dublată acum de antinomia *volițional vs. reflexiv/ intelectual*, cu facila concluzie că ruralul și voliționalul se află de aceeași parte a baricadei căreia i se opune non-ruralul reflexiv. Fiindcă, așa cum pentru Lovinescu „lumina nu vine de la sate”, lumina nu vine nici din sfera voinței, ci din a gândirii, fiindcă ideea „cugetarea” predetermină realitatea sau materia, așa cum ideologia predetermină acțiunea, procesul civilizației, structurile socioeconomice, politice, culturale (am făcut sinteza doctrinei expuse în *Istoria civilizației române moderne*). Transpare aici o contragere sau o redirectionare (chiar o corijare, în măsura în care pentru Lovinescu „eroul” devine expresia unei psihologii monomaniace paupere intelectual) a teoriei eroilor și a marilor oameni a unor Thomas Carlyle și Émile Hennequin într-o sau spre o *teorie a intelectualului* (eventual, și al artistului ca

operator al ideii, al spiritului) și a „intelectualizării” ca motor al acțiunii și al exercitării influenței în orice domeniu/ mediu social.

Revenind la modul în care Lovinescu evaluează romanul *Ion*, se poate observa că acesta este pentru el un roman valoros numai sau în primul rând pentru că reprezintă o creație „obiectivă”, nu și pentru că ar reflecta „intelectualizarea” predicată de critic. *Ion* e valoros fără a fi – sau în pofida faptului că nu este – „intelectualizat”. Lovinescu nu face din această lipsă un pretext pentru a scădea valoarea romanului rebrenian, ceea ce duce la concluzia că „intelectualizarea” și valoare unei literaturi/ opere nu sunt criterii coincidente, nu întotdeauna, nu cu orice preț. Totuși – pentru ca strategiile sale culturale și literare să aibă șanse mai mult decât teoretice de succes – trebuie presupus că Lovinescu preferă ca toate aceste criterii – „intelectualizarea”, „obiectivarea” și „valoarea” unei opere³⁹ – să se intersecteze ori să se presupună reciproc.

Ironia a făcut însă ca *poezia*, ca gen aparte, nu literatura (adică proza sau literatura non-lirică) să materializeze mai curând și mai vizibil „idealul” lui Lovinescu din „Criza actuală a literaturii noastre”, din „Intelectualizarea literaturii” sau din „L. Rebreanu”. Poezia îi va oferi o mai convingătoare alianță cu știința, prin scientismul și „deconcretizarea” din poezia unui Ion Barbu, de pildă. Proza, în schimb, îndeosebi prin romane, i-a oferit, chiar a adâncit partitura „instinctualului”, a sentimentului „primordial” sau primitiv, a „vițiilor elementare”, relocalizând deseori în urban aceeași goană după proprietate și după un trai mai bun pe care o regăsisese cu neplăcere și în literatura cu subiect rural arondabilă sămănătoristo-poporanismului. Ce altceva decât goană după proprietate este *Ion* al lui Rebreanu (unde, în plus, toposul rămâne rural)?⁴⁰ Ce altceva e dinamica burgheză din romanele lui Camil Petrescu și Hortensia Papadat-Bengescu, care arată mai puțin acel travaliu al „palidelor frunți” aplecate asupra foilor îngălbenite dezirat de Lovinescu, cât goana după un trai mai bun, după ascensiune socială, cu efectul alienării individuale inerente fazei capitalismului consolidat? Travaliul (auto)analizei pus în valoare de prozatorii încurajați de Lovinescu (Hortensia Papadat-Bengescu, Camil Petrescu etc.), dacă e convergent cu unele teorii estetice de inspirație (post)bergsoniană, nu este nici el, trebuie subliniat, totuna cu travaliul creierului speculativ al scientistului sau al filozofului. Tipologia gândirii speculative îndeosebi scientiste s-ar putea spune că a ilustrat-o, în schimb, mai bine opera unui Ion Barbu, prin eforturile lui de a transpune în poezie angoasele gândirii matematice, spectrul nexului cauzal de care căutase Maiorescu să ferească poezia în studiul lui din 1867. Mai mult decât proza sau romanul, poezia e genul care va răspunde mai bine sau mai prompt chemării lui Lovinescu spre „intelectualizare”, deși, aparent, criticul îi refuzase în anii 1910 această posibilitate.

Nu trebuie pierdut din vedere că „intelectualizarea”

visată de Lovinescu prezuma un personaj *producător* și *consumator* – nu de „gândire” și „simțire” în sens general sau indistinct, cum ar fi fost subiectul arhaic sau rural –, ci un producător și consumator de științe, arte și cultură *moderne*, în ceea ce științele, artele și cultura au, la momentul respectiv, adică în contemporaneitate, de oferit ca forme specializate, profesionalizate și relevante *hic et nunc*. Respectiv *ca linii de producție și oferte actualizate (dar totodată perisabile) ale pieței de idei* care servesc un public educat și specializat la rândul lui în valorizarea inovațiilor epocii. Astfel, personajul „intelectualizat” spre care trimit sugestiile lui Lovinescu – dacă ar asculta muzică, cel mai probabil nu în ipostaza de ascultător de cimpoi, frunză sau nai ar fi reprezentat, ci în ipostaza audierii unui concert de pian (post) impresionist, așa cum, în ipostaza de poet sau plastician, ar prefera simbolismul sau cubismul în locul scoarțelor oltenești sau al baladelor culese de Alecsandri⁴¹. Sigur, aceste posibile exemple pe care le nutrește, la o primă vedere, filozofia lovinesciană a „intelectualizării” literaturii oferă o perspectivă schematică și nelipsită de riscuri odată intrată în vria ipotezelor, fiindcă, s-ar putea pune, la fel de bine întrebarea: cum poate fi calificat un personaj de roman care ascultă sau creează muzică de tipul muzicii lui George Enescu sau care impunează ori prizează un poet de formula lui Lucian Blaga – adică tipologii post-impresioniste, calificabile ca rezolut „moderniste”, dar totodată puternic ancorate în ethosul tradiționalismului, curent practicament contemporan cu „modernismul” lovinescian? De asemenea, cum ar putea fi calificat un personaj-intelectual preocupat de abordarea folclorului după metodele școlii lui Dimitrie Gusti sau ale formalismului rus, nu după metodele estetizante ale lui Alecsandri sau ale lui Al. Țigara-Samurcaș, calul de bătaie al lui Lovinescu în ofensivele lui împotriva inconsistentei studiilor „folclorice”? Fără îndoială, ambele tipuri – și consumatorul de Blaga sau Enescu, și cercetătorul de școală gustiană ar fi expresii legitime ale „intelectualizării” promovate de Lovinescu, ca și consumatorul de poezie modernistă sau de pian post-impresionist, chiar dacă „ideologia” sau pur și simplu opțiunile de viață și culturale în sens larg ale personajului consumator de Blaga sau preocupat de manipularea cât mai științifică a producțiilor populare sunt ideologii și opțiuni pe care Lovinescu le-a considerat de semn opus celor promovate de el însuși.

„Intelectualizarea” literaturii sub tirul soluțiilor alternative în perioada interbelică

Anii 1920 și mai ales anii 1930 au extins discuția despre oportunitatea și temeiurile „intelectualizării” literaturii – însă cu un accent asupra prozei – și au configurat o schemă antagonică mai amplă sau ridicată la alt nivel în comparație cu ceea ce oferea peisajul cultural și ideologic al primului deceniu al secolului XX, când

inițiază Lovinescu proiectul contestării monopolului „țărănist” în literatură. Între timp, alături de sau în imediata laterală a „intelectualizării” lovinesciene se așază Camil Petrescu, avocatul prozei datorare să exploreze teme ale „conștiinței” și moralei în termenii complecși ai modernității.

Camil Petrescu se situează, la un moment dat, foarte aproape de argumentele și chiar de recuzita lui Lovinescu din „Criza actuală a literaturii noastre” și, unde criticul milita mai larg pentru „intelectualizare”, prozatorul-filozof militează mai punctual, pentru explorarea problemelor „de conștiință” (care acoperă în bună măsură tema valorilor morale) în literatură: „Cu eroi care mănâncă trei săptămâni cinci măslin, care fumează doi ani o țigare, cu cârciuma din târgușorul de munte și gospodăria cu trei cotețe a dascălului din Moldova nu se poate face roman și nici măcar literatură”⁴². Convergența cu proiectul lovinescian al „intelectualizării” *qua* de-ruralizare și de-periferalizare a literaturii este evident.

Împotriva lui Camil Petrescu se pronunță G. Călinescu (care, de altfel, îl situează fără ezitări pe Camil Petrescu în descendența lui Lovinescu): „Ei bine, întrebăm: țăranul, să n-aibă el viață morală, să n-aibă el complexitate? Dar el are în tradițiile și literatura lui orală toate elementele adaptării prin idei. Când tună el se-nchină în fața puterii lui Dumnezeu (crede deci într-un factor absolut), în dragoste aduce motivarea lui estetică ori economică, dar motivare. Lucrul acesta e atât de limpede încât putem afirma fără stânjenire că între un țăran sănătos și d-l Camil Petrescu nu e nici o deosebire de complexitate, ci numai una de finețe. Dar fineța nu formează obiectul romanului. Țăranul și Kant își pun exact aceleași probleme, cu deosebirea că cel din urmă le rezolvă cu altă tehnică. Între țăran și Kant e deosebirea dintre socoteala de răboj și aceea după regulile calculului”⁴³. S-ar putea reproșa că reducerea lui Kant la „adaptare prin idei”, „credința” în(tr-un) „absolut”, deprinderea „motivării” (căutării temeiurilor) e caricaturală și nu poate funcționa ca o argumentare solidă, câtă vreme suplinește lipsa altor argumente prin trucul „omului de paie”. (În această logică, s-ar putea susține la fel de bine că între bătrâna care citește în bobi sau în stele și Iuri Gagarin nu e decât o diferență de „tehnică” sau de „finețe”.) Dar teza lui Călinescu are un viciu și mai ponderos: ignoră, de fapt, ceea ce înseamnă pentru Lovinescu „intelectualizare” și diferența pe care o face el permanent, în opera sa, între gândirea arhaic-populară – convergentă spre modelul pe care l-am numit mai sus *Sapientia* – și ethosul modern al reprezentării intelectului și produselor lui pe care l-am inclus în *Scientia*.

Este de așteptat ca personajul compatibil cu accepția lovinesciană și camilpetresciană a „intelectualizării” să nu fie doar un cogitativ – care să abordeze, fie și la modul simili-kantian sau doar sapiențial, aspectele vieții –, ci să fie mult mai mult decât atât: un personaj trecut prin universitate și, preferabil, un profesionist în istoria filozofiei și chiar un practician *up-to-date*, care,

în zorii secolului XX, să-l prefere pe Husserl lui Kant și să nu facă eroarea de a umbla cu Descartes în geantă în epoca fenomenologiei. Ceea ce tocmai am afirmat într-o parțială în consonanță cu altă observație a lui Călinescu, care acuză tendința spre nișare și profesionalizare sau instituționalizare – chiar spre *scolasticare*, s-ar putea spune – a gândirii manifeste în opera romancierului; în sumă, o tendință spre falsificarea modului natural de operare a gândirii, de pierdere a contactului acesteia cu realitatea imediată: „Judecând după realizările sale în roman s-ar părea că d-l Camil Petrescu înțelegea, prin «probleme de conștiință», acele zbuciume născute în mintea individului cult care luând cunoștința de problemele tratate sistematic de filozofie e îndurerat că nu le poate dezlega. «Complex» ar fi atunci tânărul căruia universitatea i-a dat necesitatea de a căuta cauza primară și care se zbuciumă de neliniștea metafizică. Acela care nu poate soluționa chestiunea determinismului și a liberului-arbitru. Dacă ar fi așa (să sperăm că nu) lucrul ar fi regretabil, căci am merge spre o literatură nu a vieții conștiente, morale, ci a conștiinței în sine ca pură abstracțiune, către o literatură de salon, pentru distracția filozofilor. Am exalta cu alte cuvinte pe Paul Bourget”⁴⁴. Poate fi sesizat în această critică a lui Călinescu inclusiv un argument în favoarea opțiunii proprii pentru romanul de inspirație balzaciană, în defavoarea rețetelor mai moderne preferate de un Camil Petrescu – care ar favoriza nu „viața conștientă”, ci „pura abstracțiune”. În acest sens, prin verdictul său defavorabil asupra literaturii care cultivă „conștiința în sine ca pură abstracțiune” (literatura modernilor de ultimă generație precum Camil Petrescu), opțiunea pro-balzaciană a lui Călinescu în proză și în teoria romanului ar fi convergentă, în interbelicul românesc, cu contestarea *via Lebensphilosophie* a lui Kant dinspre școala lui Nae Ionescu. Nu e, de altfel, unicul aspect prin care Călinescu ar putea fi privit ca adeptul unei filozofii apropiate de neo-spiritualismul naționalist al Tinerei Generații și al tradiționaliștilor în genere: de un Constantin Noica, pentru care limba română, prin termenii ei cei mai arhaici, oferă toate conceptele de care ar avea nevoie filozofia, sau chiar de Petre Țuțea, care lansează imaginea superiorității spirituale a țăranului asupra filozofului de sistem (fatalmente, comparantul e tot Kant): „nu e om, Kant. N-a reușit să fie om cu toată subtilitatea lui. Iar badea Gheorghe, care se sincronizează cu clopotele de la biserică, e laureat al Premiului Nobel pe lângă Kant”⁴⁵. Dar Țuțea, Nae Ionescu și în genere critica lui Kant influențați de *Lebensphilosophie* deja se raportează la Kant ca la un adversar a ceea ce înseamnă *viață*, individualitate, autenticitate. Epitom al sterilității legaliste și abstractizante, al gândirii reci, uscate, fără viață, Kant devine ușor un antagonist căruia descendenții din școala lui Nae Ionescu îi preferă gândirea arhaică sau „autentică”, optim ilustrată, în opinia lor, pe teren românesc de gândirea țăranului. Dacă pentru Călinescu

gândirea arhaică și gândirea lui Kant sunt reductibile la același gen proxim, stau în aceeași categorie (adaptare „prin idei”, raportarea la un „absolut”), pentru Nae Ionescu sau Țuțea gândirea arhaică, cu particularitățile ortodoxismului național, devine un antagonist al „intelectualizării” kantiene și o soluție de depășire, nicidecum de perpetuare a impasului raționalist de sursă kantiană. Dacă la Călinescu punea problema în termeni conjunctivi – „[t]ăranul și Kant” –, filozofii naționalismului extrem interbelic pun problema disjunctiv – țaranul (român) *contra* lui Kant sau *mai presus* de Kant.

Ce spun acești critici și filozofi formați spre finele anilor 1920 sau în anii 1930 în plus sau în minus față de „intelectualizarea” promovată de Lovinescu?

Așa cum am văzut, Lovinescu distingea între spiritual(izare) și intelectual(izare), câtă vreme ultimul concept, cel cu adevărat promovat de el, este compatibil cu scientismul, tehnologizarea, industrializarea, producția și consumul specializat de artă, științe, cultură în sens larg etc., pe când primul mai curând nu, ba chiar construiește discursuri ostile evoluției tehnologice, industriale, specializării echivalente cu căutarea sterilă, care pierde din vedere palpitul vieții în sine etc. (toate acestea fiind asimilate cu modernitatea – de unde cunoscuta antinomie, în interbelic, dintre modernitate și tradiționalism). Se poate conchide, cel puțin raportat la opiniile tocmai discutate, că adversarii punctului de vedere lovinescian nu combat întotdeauna la obiect, nu ating punctul nodal al doctrinei sale, care nu e pro-spiritualism, ci pro-„intelectualizare” mai curând în sensul scientizării, specializării sau profesionalizării gândirii (cu accent pe actualizarea continuă a acestora), pe abordarea gândirii *qua* conștiință de sine conectată la metaliteratura autoreflexivă (adică inclusiv trecută prin istoria filozofiei).

Că manevrarea conceptului de „intelectualizare” ratează sau nu intersectează decât în mică măsură accepția ortodox lovinesciană rămâne un fenomen vizibil și în evoluția conceptului de „intelectualizare” din postbelic românesc. Conceptul, bine pus în evidență în prima parte a secolului al XX-lea prin efortul evident și constant al lui Lovinescu, va avea și după al Doilea Război Mondial, odată cu schimbarea de regim politic în România, o carieră cel puțin la fel de lungă.

Avatarurile „intelectualizării” țaranului în literatura și critica literară din comunism și de după 1989

Într-o primă ipostază postbelică, „intelectualizarea” și derivatele ei circulă sub o accepție nutrită de conotațiile peiorative pe care i le va da filozofia realismului socialist, îndeosebi în anii 1950, când „intelectualismul” și „intelectualizarea” în genere și în particular în discursul cultural și literar sunt privite – nu întâmplător laolaltă cu „estetismul” și „modernismul” (nu doar românești) – drept emanații ale doxei burgheze. Calificativul de

„intelectualist”/ „intelectualizat” e manevrat în acest context, îndeosebi în anii 1950, ca un indice *a priori* clasist, nu neapărat profesional, intelectualul⁴⁶ fiind imaginat o vreme, alături de burghez și moșier, în antiteză cu clasa muncitoare (unica presupusă ca legitimă într-o Românie socialistă) aliată cu țărănimea, până când dezvoltarea unei filozofii mai incluzive, după 1965, cooptează intelectualitatea alături de „muncitori” (și chiar ca spețe specifice de „muncitori” – vezi conceptul generic „oameni ai muncii de la orașe și sate”) și inclusiv la nivelul eșalonului superior, în proiectul modernizării țării. Spre finele național-comunismului ceaușist se cristalizează însă un fenomen deloc previzibil în epoca începutului de secol XX, a monopolului țărănist acuzat de un Lovinescu: critica înregistrează și comentează cu interes ipostaza țaranului „intelectualizat” sau „cerebral”⁴⁷ din proza anilor 1980 și mai timpurie, procesul de „intelectualizare” a țaranului fiind considerat însă cu origini mult anterioare: în *Morometii* (vol. I; 1955) de Marin Preda, care ar fi adus în scenă primul țaran-„filozof” din literatura română.

O serie întreagă de comentatori ai literaturii postbelice, începând cu Ov. S. Crohmălniceanu și Dumitru Micu remarcă modul tot mai ne-tradițional reprezentat al personajului țaran în comparație cu literatura de până atunci, predispoziția lui pentru filozofare și contemplare (lui Micu îi aparține calificarea personajului Ilie Moromete drept „un țaran filozof”⁴⁸), așa cum remarcă „suceala”, ezitarea, angoasa calificabilă ca „existențială” și chiar „existențialistă” a eroilor din proza anilor 1960. Comparația dintre gândirea țărănească și filosofia lui Kant a continuat – mai mult sau mai puțin explicit în siajul citatei afirmații a lui Călinescu – să fie explorată și în perioada postbelică și chiar în secolul XXI. Explorarea se face atât confirmând teza lui Călinescu (deseori sub impresia că această teză constituie o antiteză solidă a perspectivei lui Lovinescu ostile „țărănismului” în literatură, ignorând, adică, disocierea între „spiritualizare” și „intelectualizare”, inerentă, cum am arătat, pentru înțelegerea justă a proiectului lovinescian), cât și mergând în răsparul tezei lui Călinescu sau neabordând această pistă și posibilele ei raportări la proiectul deruralizării literaturii prin „intelectualizare” al lui Lovinescu. Astfel, apar opinii care înalță gândirea țaranului la nivelul lui Kant sau al vechii filozofii grecești (sau coborându-le pe acestea la nivelul gândirii țaranului valah), prețuindu-i, s-ar spune, forța de adaptare, flexibilitatea la context, sau perenitatea, capacitatea ataractică, solară, stoică de perpetuare a propriilor valori independent de conjuncturi sau împotriva lor. Este opinia lui Mihai Ungheanu, pentru care tocmai „intelectualitatea” personajului lui Preda constituie „deosebirea” dintre Moromete și personajul Ion al lui Rebreanu, constituind „nota de puternică originalitate a cărții lui Marin Preda. Dacă Rebreanu reușise să probeze că materia lumii rurale poate procura

substanța unei remarcabile creații obiective, Marin Preda îi descoperă acestei lumi, mult hulită de moderniști, intelectualitatea”, „intelectualitatea” lui Moromete desemnând facilitatea invenției, colocvialitatea, harul povestirii, inteligența, ironia, umorul⁴⁹. Ungheanu face chiar un pas mai departe și distinge în Moromete o continuare nu atât a tipologiei rurale specifice prozei lui Rebreanu, cât o infiltrare în genealogia eroilor inadaptați (non-rurali) din proza interbelică, mai curând raliabili tipologiei „intelectualiste” din romanele lui Camil Petrescu („eroul seamănă izbitor cu fragilii și candidii eroi strangulați de o societate dură, pe care i-a înfățișat societatea interbelică”⁵⁰); dacă nu Moromete, atunci personajul Țugurlan ar face saltul direct în galeria „omului revoltat” al lui Albert Camus: „Condiția lui [Țugurlan] este cea a revoltatului continuu, a omului care spune «nu», fără a ști să ceară altceva în loc. [...] Țugurlan nu e un maniac al gestului furios, ci un adânc nemulțumit, care sesizează absurditatea universului în care trăiește și înțelege că, dacă nu-i opune tentativa sa de independență, va termina printr-o totală alienare” – i.e. omul aflat în luptă cu „absurdul”, „anomalia” – o luptă dusă însă cu tehnici non-materiale, spirituale sau intelectuale. Vine la rând și situarea în tipologia stoicilor: deși strivit de istorie și societate, țăranul lui Preda n-ar fi „un dezarmat congenital”, ci un „ins constrâns de propria condiție să stea dezarmat în fața amenințărilor și să le suporte asaltul” – fapt ce îi constituie „grandoarea”, nicidecum decăderea sau pieirea⁵¹. Pe aceste temeuri, atât Moromete, cât și Țugurlan, fiecare în felul și cu tehnicile sale de abordare a realității, ar fi „superiori” eroilor lui Rebreanu, prin capacitatea lor de a se ridica la „abstract”, pe „scara spiritului și a intelectualității”⁵².

Este opinia lui Eugen Simion, care observă în proza lui Zaharia Stancu mai curând rezistența precară a intelectualului-narator și lipsa răspunsurilor pe care cărțile nu le oferă în fața terorii neantului și a morții, în raport cu care adaptarea modelată prin tehnici sapiențiale străvechi a bătrânei țărănci pare superioară⁵³. Tot Simion remarcă tipologia inedită a lui Ilie Moromete, care „nu seamănă cu nici unul dintre personajele prozei anterioare, rurale sau citadine. Originalitatea lui vine din modul în care un spirit inventiv, *creator*, transformă existența într-un spectacol”⁵⁴. El definește „*starea de liniște și de contemplație* starea tipic moromețiană”⁵⁵ (este, de altfel, condiția artistului la Schopenhauer) și elaborează definirea excepționalității lui Moromete, care ar etala un spirit „*ironist*” aliat cu profunzimea⁵⁶, care „privește existența ca un spectacol *superior*”⁵⁷, apt să sesizeze (creeze) într-un fapt divers „ceva deosebit, o notă înveselitoare, o lumină care pentru ceilalți nu se aprinde”⁵⁸, dar și să recurgă la arhiva de soluții sapiențiale ancestrale (vezi „experiența milenară a evaziunii, amânării”⁵⁹). Toate sunt explicabile prin aceea că Moromete (dar și alți participanți la colocviile din Poiana lui Iocan) este, în sumă, un adevărat spirit

filozofic, cu nimic distinct de „filozofii de profesie” (linia interpretativă al cărei ton l-a dat Călinescu, prin conjuncția „[Țăranul și Kant”, e evidentă): „Cine petrece cu asemenea gratuități nu poate avea un spirit elementar, nepricepător de subtilități. Ideea unui țăran cu mintea greoaie, receptivă doar la aspectul practic al lucrurilor, iese de aici rușinată [trimitere probabilă la modul lovinescian de interpretare a ruralului, *n.m.*, *T.D.*]. Moromete, Cocoșilă, Dumitru lui Nae dezbat niște abstracțiuni, mulțumirea lor iese din relațiile pe care le stabilesc între niște noțiuni îndepărtate de existența lor și noțiunile curente de viață. Nu altfel procedează filozofii de profesie, deosebirea este că limbajul lor este mai complicat [similar cu deosebirea de tehnică și de finețe remarcată de Călinescu, *n.m.*, *T.D.*]. n-ar fi exagerat să spunem că protagoniștii acestui *banchet* [platonician, desigur, *n.m.*, *T.D.*] sunt, în fond, niște spirite socratice dedate cu otrava speculației. În lumea și cu fantezia lor specifică, ele se bucură de jocurile inteligenței. *Adunarea* din curtea lui Iocan este universitatea lor”⁶⁰. Filozofia înseamnă, așadar, imperiul valorilor durabile, căci non-materiale, deși „satul arhaic, civilizația moromețiană”, ca produse ale unor conjuncturi în primul rând materiale, „sunt sortite să piară”⁶¹. Filozofia înseamnă, și mai scurt spus, *Sapientia* aliată cu *Arta/ Creația*, forme de perpetuare prin spirit – opozabile unei *Scientia*, ale cărei valori trăiesc permanent sub spectrul invalidării și se definesc ca atare. Simion nu ezită, de altfel, ca și Ungheanu, să încurajeze trecerea psihologia țărănilor lui Preda în cheie existențialistă, care i-ar absolvi de lectura păgubos clasistă la care i-ar fi redus criticii din prima jumătate a secolului XX (Lovinescu ar fi referința cea mai la îndemână în context, deși numit e doar Călinescu, cu modul tratării personajelor lui Ioan Slavici) și le-ar revela forța de a exprima „condiția umană” – o condiție, se înțelege, universală și imuabilă, valabilă de la spiritul socratic la omul revoltat camusian: „M. Preda prezintă niște țărani inteligenți și ironici, complecși ca structură morală, în măsură prin aceasta să-și reprezinte și să trăiască la modul lor caracteristic marile drame ale existenței. În proză nu profesiunea și cultura personajelor interesează, ci capacitatea lor de a exprima condiția umană. Un doctor docent și un tăietor de lemne pot fi în egală măsură eroi de literatură fundamentală”⁶² (De altfel, lectura într-o cheie existențialistă, identificată cu o filozofie a valorilor perene, inalterabile ale omului, va fi extinsă de critică și cu referire la alți eroi ai lui Preda⁶³, monopolizând aproape soluțiile de lectură până inclusiv în secolul XXI, cum voi arăta mai jos.) Spre aceeași albie se îndreaptă opinia unor Alexandru Paleologu, pentru care discuția țărănilor din Poiana lui Iocan reprezintă un echivalent al „agorei” clasice, sau Valeriu Cristea, pentru care Preda este un Homer (așa cum pentru Lovinescu Rebreanu era autorul „epopeii” țărănimii); ori mai recentul punct de vedere al lui C. Ștănescu, care vede în personajul iconic al lui Marin

Preda un „Kant din Siliștea”, care judecă realitatea fără complexe de clasă, „moromețianizând” acțiunile casei regale a României în discuțiile din poiana lui Iocan⁶⁴. Un element din același pluton – respectiv un ecou târziu al tezei călinesciene din „Camil Petrescu teoretician al romanului” și al „existențializării” ruralului predist *via* Ungheanu, Simion și alții – formulează după 2000 Paul Cernat. După ce semnalează „prejudecata” „modernității lovinesciene” de a descuraja producția de literatură cu subiect rural, Cernat îi combină pe Jean-Paul Sartre (trecut prin amintiri critici români exprimați în anii 1960-1970) cu G. Călinescu în sentința că *Moromeții* se remarcă prin „umanismul ei existențial – incompatibil cu literatura «făcătorilor de cuvinte»” (ultima sintagmă putând fi înțeleasă atât ca proustianismul neplăcut lui Călinescu, cât și ca „noul roman francez” influent în epoca lui Preda; este o semnalare situabilă în siajul tezei lui Călinescu despre țăran-și-Kant și totodată a preferinței acestuia pentru romanul *vieții* autentice, nu pentru literatura de salon sau, cum am numit-o mai sus, *scolasticată*). Pentru obținerea acestei caracterizări, Cernat plătește prețul de a scoate în relief, simili-protocronist, conservatorismul (un congeționism, mai precis) salutar al regimului totalitar comunist („regimul totalitar comunist a conservat printr-un fel de congelare istorică (și distorsionare) tradiția umanismului clasic, discreditată în Occident de acțiunea conjugată a avangardelor și a consumerismului”), care ar fi produs condițiile propice emergerii acestui „existențialism țăranesc” afin „umanismului clasic”⁶⁵ (calificare ce reproduce fidel soluția lui Ungheanu de abordare a personajului Țugurlan prin tipologia „omului revoltat” sau pe aceea a lui Simion de convertire la „existențialism” a galeriei de țărani semnificativi din *Moromeții*). De aici, derivă în mod natural la Cernat ipoteza „globalizării” nefaste în ordine sociologică, dar și literară: dacă „regimul totalitar comunist” și „obsedantul deceniu” al șaselea au creat ambientul prielnic „umanismului existențial” al „capodoperei” *Moromeții*, „globalizarea” refuză post-comunismului românesc șansa accesului la capodoperă, fie ea doar una cu „representativitate identitară” sau, în termeni mai vechi, familiari lui Lovinescu, cu „specific național”: „Globalizarea se arată a fi mai puțin prielnică apariției și impunerii unor capodopere cu reprezentativitate identitară de cât a fost «obsedantul deceniu»”⁶⁶ (ce se reține de aici e că inclusiv stalinismul – câtă vreme e *al nostru, românesc*, câtă vreme a făcut posibilă nașterea unor capodopere cu forță de „representare identitară” – este, fie și doar în anumite privințe, preferabil dizolvării post-umaniste occidentale și, în fine, „globalizării” de ultimă generație).

E vorba, în sumă, la criticii de mai sus, de o perspectivă conservator-populistă și localistă („identitară”), care privilegiază „lumina” (lumina înțelepciunii, lumina creației, lumina arcadiană a conservării valorilor tradiției/clasice) care *încă vine* sau care abia odată cu literatura lui

Preda *începe să vină* de la sate – pentru a folosi un vocabular manevrat însă de Lovinescu în sens contrar (vezi mai sus citata declarație-crez din *Istoria civilizației române moderne*: „Lumina nu vine de la sate”). Perspectivele de mai sus se întâlnesc în certitudinea că, deși „înving” de conjuncturi (fie ele colectivizarea stalinistă, posibil de convertit într-o Arcadie a criogenării valorilor, sau consumerismul post-1989, imposibil de convertit în acest sens), satul românesc și oportunitatea tratării lui în literatură continuă să fie viu, să se regenereze în esența lui, ca un garant al tradiției/ clasicității.

Tot în anii postbelici se coagulează însă și perspective care accentuează mai curând latura declinistă, nefastă sau terminală a conservatorismului asociat personajului-țăran, nu în sensul auto-perpetuării „luminate”, ci al inadapării care sortește extincției, inclusiv în sensul imposibilității structurale a ruralului de a se *ridica*, i.e. „intelectualiza” sau „urbaniza” cu adevărat. „Existențialismul țăranesc” observat de Cernat devine în acest caz un „subzistențialism țăranesc”, o formă de perpetuare a inaptitudinii de a-și transcende condiția/clasa. Este însăși perspectiva lui Preda: „Părerea mea este că un țăran, chiar și dacă ajunge doctor în filozofie, tot țăran rămâne. [...] concepția lui despre lume, chiar dacă va fi un admirator avizat al lui Kant, va fi una țăranescă”⁶⁷, cu varianta, expusă în *Marele singuratic* (1972): „Un țăran, dacă vine la București, tot țărani caută”⁶⁸; sau perspectiva lui Nicolae Manolescu, pentru care personajul Ilie Moromete reprezintă „cel din urmă țăran” din literatura română, romanul lui Preda reflectând procesul „deruralizării” satului românesc prin industrializare și colectivizare: „Narratorul lui Marin Preda nu mai izbuteste să se identifice, precum acela al lui Slavici, nici cu vocea colectivității. Armonia dintre motivările individuale și acelea sociale ne apare mult mai dificil de realizat. [...] Putem considera că singura încercare de conciliere o reprezintă adoptarea de către narator a viziunii lui Moromete. Însă este Moromete cel mai bine situat, dintre personaje, pentru a face din ea o reușită? Nu cumva este el însuși, în raport cu ceilalți protagoniști, un «marginal», o excepție, un fel de ultim mohican al acelei filozofii de viață de care s-a legat perpetuarea vechilor valori ale satului românesc? Hotărât lucru, Moromete este *cel din urmă țăran*, în acest roman al deruralizării satului”⁶⁹. Deruralizarea este un proces perceput inclusiv de critica literară mai curând ca traumatic și nefast decât ca un posibil echivalent al acelei „modernizări” benefice pe care spera Lovinescu să o vadă extinsă la nivelul întregii societăți (dar al cărei motor ar fi fost, în accepția lui, burghezia liberalo-capitalistă, nu socialismul sau poporanismul). Perspectiva „declinistă” asupra satului din romanul lui Preda și totodată imaginarea acestui scriitor ca punct final al unei tradiții care pleacă de la Ion Creangă și trece prin Rebreanu (nu împotriva acesteia, cu Preda ca început al unei noi tradiții a reprezentării țăranului, așa

cum consideră Simion & Co.) e confirmată, aproape de linia interpretativă a lui Manolescu, de Doris Mironescu, pentru care odată cu *Moromeții* dispăre „forța de unificare simbolică a reprezentării lumii sătești, pe care autori precum Creangă, Slavici, Sadoveanu, Rebreanu sau Preda o fructificaseră în chip exemplar”⁷⁰. Ceea ce l-ar diferenția pe Preda, în interiorul acestei tradiții pe care o epuizează, de antecesorul Rebreanu este aceeași imposibilitate (semnalată de Manolescu în comparație cu Slavici) de a mai armoniza gândirea individuală a personajului cu ordinea comunitară supraindividuală. Adică privirea (autorului, personajului, naratorului?) tot mai puțin compatibilă cu un set de legi valabile pentru toți membrii unei comunități, altfel spus, cu moștenirea simili-kantiană (sub aspect moral – deci, în termeni kantieni, rațional). Dar – și mai aproape de adevăr – este o privire tot mai puțin compatibilă cu acel model de interpretare de sursă călinesciană și neo-spiritualistă care făcuse posibilă joncțiunea dintre gândirea și ethosul țaranului român de filozofia (incluzând Morala și Intellectul) cu majusculă impersonată de Kant: „Nota specifică a lui Preda, care îl diferențiază de «crudul» Rebreanu, este sublinierea laturii morale a lumii povestite, cu o investiție personală neobișnuită. Nu apare la Preda inflexibila lege morală transcendentă care bântuiea satul rebrenian, făcându-l să semene uneori cu haosul, alteori cu apocalipsa. Dimpotrivă, măsura morală este în oameni, fiecare trebuind să ducă lupta delimitării binelui de rău pe cont propriu, așa cum o face cuplul de «răzvrățiți» Polina și Bircă sau tulpurele Țugurlan”, gospodăria lui Moromete (desemnată prin pluralul coeziv *Moromeții*) emanând în mod excepțional o „lumină» interioară”, iar Moromete fiind „singurul om care *pare* să aibă o autoritate morală asupra celorlalți [subl. m., T.D.]”⁷¹ – excepția simbolizată de Moromete, fiind, cum arătase Manolescu, o aparență sau o licărire crepusculară. Ruperea contractului „măsurii morale” echivalează, așadar, cu o distribuție sau mai curând cu o dispersie în contingent a legii morale, spartă în individualități. O descentralizare a legii morale, care încurajează mai puțin un scenariu al emancipării (inclusiv intelectuale) a țaranului și care poate fi citită mai curând ca un semn al disoluției sus-amintitei „forțe de unificare simbolică a reprezentării lumii sătești”; în fond, ca o torpilă ireversibilă a tot ce înseamnă tradiție, vocabular comun al patrimoniului rural, identificabil inexorabil – întocmai ca la Lovinescu – cu *trecutul*; un trecut fatalmente inapt să mai emită sau să mai transmită „lumină”. Din comentariul lui Mironescu se poate specula, mai departe, că tradiția începută prin Creangă se stinge prin *Moromeții* („romanul lui Preda semnaleză sfârșitul «lumii» lui Ilie Moromete, mai exact sfârșitul iluziei acestuia că trăiește într-o lume pe care o poate controla”⁷²) tocmai fiindcă țaranul e dependent, practic, de o lume reglementată, legală, legiferantă și legalistă, deci inerent „intelectualistă” – ca gândirea lui Kant –, în

lipsa căreia, câtă vreme nu-și mai poate perpetua iluziile comunitare, piere. Nu e vorba însă atât de o filozofie a scriitorilor sau a personajelor-țărani în sine, cât de un model interpretativ al criticii, care – pe linia lui Călinescu și a neo-spiritualiștilor de formație interbelică – au forțat apropierea gândirii arhaice, sapiențiale autohtone de logicismul și legalismul lui Kant, sperând să invalideze, astfel, scenariile considerate inoportune – nu în ultimul rând fiindcă pot fi manevrate în sens anti-național(ist) –, ca „intelectualizarea” literaturii de pe linia Lovinescu – Camil Petrescu. Sfârșitul lumii lui Moromete înseamnă, în acest sens, sfârșitul contractului țaranului cu legalismul-deci-intelectualismul simili-kantian, în măsura în care coincide, de fapt, cu sfârșitul modelului interpretativ de extracție călinesciană care a permis apropierea tipologiei gândirii arhaice de filozofia lui Kant.

În concluzie, sociologia și epistemologia personajului literar în raport cu tema „intelectualizării” se poate spune că au confirmat, de-a lungul secolului XX, în aceeași măsură în care au și infirmat modul în care Lovinescu imagina și predicta evoluția socioculturală în România. Criticul de la „Sburătorul” era convins, în dezacord cu curentele populiste de tipul sămănătorismului și poporanismului, că nu țaranul este (trebuie să fie) subiectul istoric al modernizării statului român, ci burghezia și în genere segmentele urbane, industrializate, capitalizate și superior educate; că, altfel spus, „intelectualizarea” literaturii este un proces indisolubil legat de această categorie/ complex de categorii socială/e. Criticii literari din România socialistă (atât eșalonul șazecist, dar mai ales criticii din anii socialismului terminal și chiar unii critici care se pronunță asupra literaturii din comunism în perioada de după 1989 și chiar de după 2000) sesizează însă în literatura română postbelică – îndeosebi proză, dar nu mai puțin poezie – un proces ori un fenomen al „intelectualizării” survenit, de o manieră surprinzătoare, contraintuitivă, dinspre zona ruralului spre urban. Determinat de circumstanțele istorice, țaranul ar fi fost nevoit, afirmă aceste narațiuni critice, să devină mai „filozof” decât cetățeanul, să dezvolte o perspectivă *cogitativă* asupra lumii la care cetățeanul nu ar fi avut acces sau pe care acesta din urmă nu ar fi fost forțat de împrejurări să o dezvolte. Aceasta ar fi interpretarea care ar infirma predicția sociologică a lui Lovinescu. Pe de altă parte, câtă vreme se constată că evoluția spre „intelectualizare” a fost, într-adevăr, direcția fertilă, de viitor, a societății și implicit a literaturii române în secolul XX, indiferent de regimul politic și economic adoptat, se poate spune că Lovinescu a avut dreptate: fie că e operată de vectorul urban, fie că survine dinspre rural, „intelectualizarea” literaturii, a personajelor, a discursului în ansamblu s-ar dovedi cartea câștigătoare.

Totuși, această schimbare de perspectivă postbelică asupra personajului țaran – o schimbare de perspectivă a scriitorilor, dar nu mai puțin sau chiar mai accentuat

a criticilor literari – se poate spune că este la fel de impropriu punerii în paralel cu modul în care înțelegea Lovinescu „intelectualizarea” în literatură pe cât de improprie au fost numeroase inițiative de respingere a proiectului intelectualist lovinescian – de la Călinescu și tradiționaliști încoace. Se poate reproșa, astfel, că tipul țaranului filozof sau cogitativ frecvent în literatura română postbelică nu este, de fapt, convergent cu tipul gândirii „intelectualizate” promovate de Lovinescu; că primul ține de o paradigmă a gândirii arhaic-sapientiale ilustrate de *Miorița*, în genere de creația populară, de prozele lui Sadoveanu etc. și resuscitată în neo-spiritualismul interbelic. În schimb, tipologia personajului pe care ar fi dorit Lovinescu să îl producă proza secolului XX ține de o epistemologie eminamente modernă, de amprentă tehnocapitalistă și, în mod particular, afină raționalismului scientist și al științei ca aplicație de legi generale, în termeni kantieni („cercetători ai tainelor firii sau ai trecutului istoric, ochi pironiți pe firul de iarbă ce crește”), la care se asociază varii curente psiho-filozofice de fine de secol XIX și început de secol XX. Adică rezolut istoricizate, care își reclamă o individualitate marcată în istoria ideilor, nu se vor cogitație sau filozofie indistinctă, ca fenomenologia și alte metodologii de studiere a „conștiinței” de care se prevează, de pildă, pe teren românesc un Camil Petrescu. (Ceea ce am propus în această secvență finală este, desigur, doar un punct de plecare pentru un eventual studiu pe tema evoluției conceptului de „intelectualizare”, mai mult sau mai puțin apropiat de originarul lovinescian, în literatura și în jargonul criticii literare din comunismul românesc, studiu care poate fi extins cu profit și asupra literaturii și criticii de după 1989.⁷³)

Din acest turnir al modelelor interpretative și teoriilor referitoare la oportunitatea încurajării sau descurajării literaturii cu subiect rural de-a lungul secolului XX se poate conchide că, măcar în spețele expuse aici, polemicele interbelice și descendentele lor postbelice de secol XX și XXI au ratat deseori presupuzițiile adversarului (Călinescu scoate în evidență calitățile sapientiale ale gândirii țărănești, pe care Lovinescu nu le negase, dar care nu reprezentau pentru el o miză

în proiectul modernizării ansamblului societal în care angajează literatura; în genere, aceste polemici ignoră distincția între *Sapientia*, specifică gândirii arhaice sau conservatoare, și *Scientia* – specifică gândirii moderne, adică procesului de continuă inovație și perimare). Însă, fapt cu atât mai alarmant, niciunul dintre aceste scenarii referitoare la includerea, perpetuarea sau limitarea accesului ruralului în literatură – nici ipoteza „luminii care nu vine de la sate” a lui Lovinescu & Co., căci țaranul e retrograd prin natură, nici ipoteza țaranului „luminat” prin natura sa, a lui Călinescu & Co., care, prin urmare, nu are nevoie să fie „luminat” de alții, din contră, îi poate *el* înălța pe aceștia – nu admit posibilitatea sau oportunitatea unei evoluări în sens pozitiv a condiției țaranului, a ameliorării sau transgresării acestei condiții. Fie că îl exclud pe țaran din postura de agent activ de prim ordin sau măcar cooptabil în procesul de modernizare, ca Lovinescu, fie că sunt mefiente în raport cu procesul de modernizare însuși sau a ideii de emancipare, care ar presupune inerente pierderi patrimoniale, de valori ancestrale, universal și național umaniste, autentice etc., pe care (doar) țaranul le-ar deține, ca linia alimentată de Călinescu, ambele scenarii speculează imaginea unui țaran impermeabil la progres. Întreaga dinamică a teoriilor care îl privesc se mărginește la a judeca această proprietate ca negativă (indice al unei presupuse naturi eminamente reacționare, retrograde a țărănimii) sau ca pozitivă (chiar când se adaptează, țaranul o face autoperpetuându-se, protejat în carapacea lui milenară). Necesitatea depășirii acestor perspective este o cauză care se impune de la sine.

Note:

1. Vezi articole din primii ani ai secolului XX ca „Literatura și critica noastră”, „Mișcarea literară” (incluse în E. Lovinescu, *Pași pe nisip*, vol. I (București: Librăria Națională, 1906).
2. E. Lovinescu, „Criza actuală a literaturii noastre”, *Convorbiri literare*, nr. 12, decembrie (1911); reprodus după E. Lovinescu, *Opere*, ediție îngrijită de Maria Simionescu și Alexandru George, note de Alexandru George, vol. IV (București: Editura Minerva, 1986), 412.
3. *Ibid.*, 413.

4. *Ibid.*, 414.

5. E. Lovinescu, „Mișcarea Sămănătorului”, subcap. „II. Literatura Sămănătorului”, în E. Lovinescu, *Critice*, ed. II, vol. IV (București: Editura Alcalay & Co., 1920), 90.

6. Pentru interpretarea în sens clasic a teoriei lovinesciene a sincronismului și a manierei de promovare a „poeziei noi”, vezi eseul meu „Social Class Difference and the Evolution of Romanian Literature from Lovinescu’s Perspective (1924–1929)”, în Ștefan Baghiu, Vlad Pojoga, Maria Sass (eds.), *Ruralism and Literature in Romania* (Berlin: Peter Lang, 2019), 205–218.

7. Karl Kautsky, „Die Intelligenz und die Sozialdemokratie”, *Die Neue Zeit*, Jg. XIII, 2 (1894–1895); apărut și în traducere franceză, în 1895. Cu origini ruso-poloneze de secol XVIII, conceptul de „intelighenție” desemnează aici „intelectualitatea”, *i.e.* o categorie socio-profesională suficient de largă pentru a desemna orice tip de muncă „non-fizică” și suficient de restrânsă pentru a desemna, totuși, o muncă în relație cu gândirea, reflecția, producția de idei. În Franța, bazinul de inspirație predilect pentru

- Lovinescu și criticii români ai începutului de secol XX, conceptul de „intelectual” se dezvoltă în directă conexiune cu acela de „proletar(iat) intelectual”, cu o localizare temporală precisă, așa cum arată Shlomo Sand, în ultimul deceniu al secolului XIX, într-un segment sociologic la fel de bine determinat: grupurile de studenți săraci, care – suficient de numeroși pentru a compune o masă demografică relevantă (rezultată din situația particulară a creșterii la nivel de masă a accesului în universități spre finele secolului XIX) și aflați în legătură cu organizațiile socialiste – încep să mediteze la propria condiție și la posibilitățile emancipării – vezi Shlomo Sand, „Le Marxisme et les intellectuels vers 1900”, în Madeleine Rebérioux et Gilles Candar (dir.), *Ţaurès et les intellectuels* (Paris: Les Éditions de L'Atelier/ Éditions Ouvrières, 1994), 203-222.
- 8.E. Lovinescu, „Criza actuală a literaturii noastre”, 414-415.
- 9.E vorba de conceptul de clase/ pături „superpuse” folosit de gazetarul Eminescu. Vehiculat cu conotații negative de poetul conservator, același concept obține la Lovinescu o conotație pozitivă: sunt „păturile” cu șanse de a participa la necesarul proces de „intelectualizare” care trebuie să cuprindă și literatura contemporană.
- 10.E. Lovinescu, „Criza actuală a literaturii noastre”, 418.
- 11.E. Lovinescu, *Istoria civilizației române moderne*, vol. III, *Legile formației civilizației române* (București: Editura Ancora, 1925); reprodus în E. Lovinescu, *Istoria civilizației române moderne*, ediție critică de Oana Soare și Nicolae Mecu, Introducere de Eugen Simion (București: Academia Română, Fundația Națională pentru Știință și Artă, Muzeul Național al Literaturii Române, 2016), 431.
- 12.E. Lovinescu, „Criza actuală a literaturii noastre”, 415.
- 13.E vorba, cel mai probabil, de articolul „Gândire – poezie”, *Convorbiri literare*, nr. 8, octombrie (1910).
- 14.E. Lovinescu, „Criza actuală a literaturii noastre”, 416.
- 15.Ibid.
- 16.Ibid., 417-418.
- 17.În România, conceptul de „proletariat intelectual” avea oarecare popularitate în ultimul deceniu al secolului XIX: în 1893, de exemplu, Ioan N. Roman publica „Proletariatul intelectual” (*Adevărul*, nr. 1167, 17 august); în 1894 C. Dobrogeanu-Gherea publica „Artiștii proletari intelectuali”, în *Literatură și știință*, vol. 2 (București: Editura Librăriei E. Graeve & Comp.), revistă pe care o conducea. Sintagma „proletariat intelectual” apare relativ frecvent și la G. Ibrăileanu, în contexte variabile. De exemplu, ca „pătura cultă” care nu-și face totuși vizibilă solidaritatea de clasă cu proletariatul, ci o atitudine mercenară, conjuncturală, în funcție de interesul de moment. Viziunea lui Ibrăileanu merge în sensul folosit de Kautsky, pentru care intelectualii – chiar dacă pot fi aduși la un acord cu proletariatul – figurează ca o categorie distinctă de acesta: „Pătura cultă însă nu-i clasă care trăiește prin sine. Ea e o clasă de mercenari, cari se bagă în slujba altor clase. Ea e clasa din care celelalte își recrutează apărători, luptători. Deci lupta între fracțiunile păturei culte revine tot la lupta între interesele antagonice ale diferitelor clase”, ca urmare, cercurile intelectuale „nu pot fi de nici un leac, căci lupta între clase, sau lupta între indivizi, care-i un rezultat al luptei între clase, lupta aceasta nu poate avea leac. Leacul luptei între clase este... dispariția lor” (G. Ibrăileanu, „Între scriitori...” (1894); reprodus în G. Ibrăileanu, *Opere III. Publicistică (iulie 1889–decembrie 1906)*, ediție îngrijită de Victor Durnea, Introducere de Eugen Simion (București: Academia Română, Fundația Națională pentru Știință și Artă, Muzeul Național al Literaturii Române, 2019), 313); vezi și „«Idealul» lui Carada et C-ie” (1894) – un articol al aceluiași Ibrăileanu contra „colectiviștilor” liberali, partidul de „negustori mărgeniți” care, la 1892, adusesese în discuție „«idealul» votului universal”; acest „ideal”, descoperă însă Ibrăileanu, nu este decât un cadou otrăvit, care va trata inechitabil „reprezentanții poporului de jos și ai sărăcimii inteligente” (ibid., 354) – „sărăcimii inteligentă” fiind o versiune mai neaoșă a conceptului de „proletariat intelectual”.
- 18.Lovinescu folosește aici clișeu romantic sau mai curând romanțios al lui Eminescu-proletar, intelectual sărac, „încercat de mizerie” (în bună măsură propagat *via* teoria „decepționismului” a lui Gherea), de care se vor servi în anii 1950 ideologii realismului socialist (de exemplu, I. Vitner). Este un clișeu demontat ulterior de biografi și sociologi, însă primul care contestase această direcție de interpretare fusese chiar Maiorescu, în studiul „Eminescu și poeziile lui” (1889). Totuși, chiar dacă încadrarea lui Eminescu în categoria proletariatului intelectual sau a sărăcimii e discutabilă, teza lui Lovinescu nu e invalidată prin invalidarea potențială a exemplului folosit de el. Alți scriitori – chiar din imediata lui contemporaneitate – o vor fi ilustrat-o din plin. Totuși, nu pot lăsa neremarcată o coincidență: același Lovinescu care acceptă în 1911 că Eminescu e „prototipul” proletarilor intelectuali, va afirma ironic și că „[d]in fiecare pagină de critică estetică a d-lui Gherea se aude glasul jalnic al stomacului gol al milioanele de proletari” (E. Lovinescu, „C. Dobrogeanu-Gherea” (1915), reluat în E. Lovinescu, *Critice*, ed. I, vol. IV (București: Tipografia „Gutenberg”, Joseph Göbl, 1916), 22). Cum Gherea îl proletarizase și pe Eminescu, e de presupus că unul dintre glasurile stomacurilor goale ale proletarilor apărați de Gherea va fi fost al lui Eminescu însuși. Literatura „țărănistă” sau „țărănizată” a pântecelui și glasul jalnic al stomacului gol eminescian se întâlnesc, astfel, pe nevăzute căi și dincolo, desigur, de intențiile lui Lovinescu.
- 19.E. Lovinescu, „Criza actuală a literaturii noastre”, 418-419.
- 20.Maiorescu îl laudase cu aceste cuvinte pe poetul A. Naum, la primirea acestuia în Academie: „Ai fost totdeauna deasupra cetei de scriitori care de-abia țin condeiul cu o mână și cu cealaltă o și întind spre câștig, care cred că numai cestiunile de capital și de salariu pot să miște omenirea și care, sub cuvânt de proletariat intelectual, vor să facă și *arta proletară și cerșetoare* [subl. m., T.D.]. Ai rămas nemolipsit de această vremelnică rățăcire a unor spirite, ai rămas în toată activitatea d-tale un *idealist*” (Titu Maiorescu, „Poeziile d-lui A. Naum” (1894), reprodus în Titu Maiorescu, *Opere. I. Critice*, ediție îngrijită, cronologie, note

- și comentarii de D. Vatamaniuc, Studiu introductiv de Eugen Simion (București: Editura Fundației Naționale pentru Știință și Artă, Univers Enciclopedic, 2005), 745). E vizibilă aici antiteza idealist *vs.* proletar, particularizare a antitezei idealist *vs.* materialist – prin care înțelege Maiorescu să desfidă orice încercare de întinare a artei – a statutului ei eminent „autonom”, care o desparte de orice meserie, prestează o muncă și solicită plată. Arta trebuie păstrată, după Maiorescu, departe de „muncă” și, prin urmare, departe de „bani”. Arta plătită devine, în aceste condiții, o artă „cerșetoare”, deci trădătoare a propriei esențe, arta care reclamă drepturi refuzate ei de tradiție (de la Platon citire). „Proletariatul intelectual” reclama, în schimb, ca și arta să fie considerată muncă și prin urmare să fie retribuită.
21. Vezi Immanuel Kant, *Opere. Critica facultății de judecare*, trad. Rodica Croitoru (București: Editura All, 2007), 251.
 22. E. Lovinescu, „Criza actuală a literaturii noastre”, 419.
 23. Este titlul unei celebre anchete inițiate în 1927 de „Viața literară”, care arată că nici în deceniul al treilea al secolului XX proza românească de mari dimensiuni nu rezolvase mulțumitor lipsa remarcată încă din 1911 de Lovinescu. Articolul lovinescian „Criza actuală a literaturii noastre” anticipează tematica acestei anchete.
 24. E. Lovinescu, „Intelectualizarea literaturii”, *Rampa*, nr. 66, 7 ian. (1912); reprodus din E. Lovinescu, *Opere*, ediție îngrijită de Maria Simionescu și Alexandru George, note de Alexandru George, vol. V (București: Editura Minerva, 1987), 54.
 25. Am folosit metafora prin care chiar Lovinescu sintetiza efectul Maiorescu asupra culturii române în monografia pe care i-o dedică în 1940.
 26. E. Lovinescu, „L. Rebreanu” (I-IV), *Sburătorul*, nr. 30-33, 4-25 dec. (1920), reprodus din E. Lovinescu, *Critice*, ed. II, vol. V (București: Editura Viața Românească, 1921), 9.
 27. *Ibid.*, 14.
 28. *Ibid.*, 7.
 29. *Ibid.*, 9.
 30. *Ibid.*
 31. *Ibid.*, 4.
 32. „Epopoea țărânimii noastre” este o calificare prin care Lovinescu ține probabil să facă aluzie sau un contrapunct la „poetul țărânimii” – titlul acordat de Gherea lui Coșbuc.
 33. *Ibid.*, 14.
 34. *Ibid.*, 12.
 35. Vezi, de exemplu, Théodule Ribot, *Les maladies de la volonté* (1883).
 36. Pe de altă parte, concepția lui Lovinescu despre ce este și ce trebuie să fie romanul, ca gen literar, dar și ca filozofie a modernității trebuie să fie pusă în relație și cu concepția timpurie a lui Maiorescu despre genurile literare din *Einiges Philosophische in gemeinfaßlicher Form* (Berlin: Nicolai, 1860), derivată din teoriile ale lui Schiller trecute prin J.F. Herbart ș.a., dar vizibilă și în scrieri mai târzii (vezi „Literatura română și străinătatea”, 1882, unde sursa indicată este Goethe): „drama și romanul constituie contrarii. Eroul romanului, prin excelență pasiv, este determinat de împrejurări; personajul principal al dramei, prin excelență activ, determină el însuși împrejurările” (Titu Maiorescu, „Considerații filosofice”, trad. Ion Herdan, în Titu Maiorescu, *Opere filosofice*, îngrijirea ediției de Alexandru Surdu (București: Editura Academiei Române, 2005), 110). Comparată cu aceste idei îmbrățișate de tânărul Maiorescu, pledoaria lui Lovinescu pentru eroul non-volițional ca depășire a modelului volițional, ar putea fi văzută, din contră, nu ca o depășire, ca un progres, ci ca un regres, ca o întoarcere la „pasivitatea” eroului românesc teoretizată în anii primului romantism, la calitatea acestuia de a fi „determinat de împrejurări” sau mai bine zis la incapacitatea lui de a se ridica deasupra acestora, de a le domina, precum eroul dramei. Totuși, s-ar putea observa la fel de bine că modul în care Lovinescu solicită eroului de roman să nu *voiască*, anume vitalitatea pulsionii non-volitivă a unui astfel de erou potențial poate denota o energie demnă de a fi receptată ca acțiune, nu ca pasivitate. Eroul de roman pentru care pledează aici Lovinescu poate fi la fel de activ în a *refuza să vrea*, în a respinge voința și a domina împrejurările care îi impun să *vrea*, încât, practic, aparenta lui pasivitate face mai mult zgomot în univers decât strategiile voliționalului standard. E zgomotul pe care îl face, de pildă, de-a lungul secolului XIX „ascetul” Schopenhauer. Din teoriile de început de secol XIX ale romanului, de care se servise și Maiorescu, Lovinescu va prelua cu certitudine această teză, sesizabilă inclusiv în modul cum va interpreta el „lumea” din romanul *Ion* și atitudinea autorului Rebreanu față de propria creație: neputința eroului „pasiv” de a-și modela destinul; însă, spre finele secolului XIX, această „neputință” e tot mai mult subsumată – în straturile succesive ale teoriilor despre roman influențate de filozofii anti-teleologice, de evoluționismul darwinian în primul rând – unei perspective anti-teleologice, dez-antropomorfizate, care comandă nașterea unei perspective „obiectivate”, a unei voci auctoriale/ naratoriale „impersonale”: eroi față de care autorul/ naratorul nu manifestă nici un sentiment, nici o empatie vizibilă – așa cum natura însăși e lipsită de empatie față de progeniturile ei, așa cum e lipsită și de un scop, de etică și de alte constructe umane – duc o viață asupra căreia nu au control, care „curge” și se dizolvă în torentul fără finalitate al vieții.
 37. Psihologia intelectualului abulic și inadaptat va fi, de altfel, o temă majoră a prozatorului E. Lovinescu. Ca și Călinescu, care a dorit să certifice prin exemplul propriei literaturi potențialul încă viril al formulei balzacienne în literatura română, Lovinescu va fi avut intenția de a da, prin *Bizu* ș.a., un exemplu *manu propria* de „intelectualizare a literaturii” și un tip de personaj pentru care refuzul de a voi, abulia ascund, de fapt, marfa rară a reflexivității – așadar, o psihologie prezumată ca superioară genului

- volitional, deținătoare a „supremației intelectuale”.
- 38.E. Lovinescu, „L. Rebreanu”, 12-13.
- 39.Întrunirea celor trei criterii anticipează, până la un punct în gândirea lui Lovinescu, succesul oricărei opere literare, din orice gen, inclusiv poezia: va fi momentul *Poezia nouă* și, mai puțin asumat, momentul *Evoluția poeziei lirice*; din 1928, când apare *Evoluția „prozei literare”*, cele trei criterii vor fi conjuncte doar pentru evaluarea epicului.
- 40.Între laudele aduse de Lovinescu romanului *Ion*, își va face loc și dezamăgirea constatării moraliste că toate energiile romanului au ca obiect lupta pentru pământ („posesiunea bunurilor pământeste”), adică pentru materia fără valoare în absolut: „În locul unei Troie ireale, rezervoriile forțelor se consumă pentru câțiva bulgări de pământ: simbol al supremei zădărnicii omeneste” (ibid., 11).
- 41.Este, desigur, ironic faptul că ambianța viitorului cenaclu „Sburătorul” – desfășurat chiar în apartamentul lui Lovinescu, așadar în mediul său domestic – denotă gusturi deloc cubiste sau măcar modic tangente cu modernismul în materie de amenajări interioare, dar abundă, după cum arată fotografiile de epocă, în „scoarțe” mai mult sau mai puțin olteneste combinate cu mobilier de factură simili-clasică, într-un „mix” ce nu a rămas nesancționat de tânărul G. Călinescu, participant sporadic la ședințele cenaclului. Că decorul locuinței lui Lovinescu nu consuna cu modernismul arhitecturii și al designului interior preferat, de exemplu, de personajele „intelectualizate” Fred Vasilescu și doamna T. din romanul *Patul lui Procust* al lui Camil Petrescu e un fapt care ar merita investigat la pachet cu alte incursiuni în estetica mediului domestic în care au trăit marii critici români: cu faptul că, de pildă, în casa olimpianului Maiorescu un oaspete remarcă (și apoi nu uită să noteze) meschinăria unor busturi comerciale reprezentându-i pe marii gânditori ai umanității (speță de kitsch, s-ar putea spune) sau că reședința filoclasticistului Călinescu, construită după propriile indicații, dar strivită de amprenta redusă a lotului dedicat, impresionează prin inadecvarea proporțiilor la noțiunea însăși de clasicitate, care presupune spații largi, altitudine a edificiului etc.
- 42.Camil Petrescu, „De ce nu avem roman?”, *Viața literară*, nr. 54, 4 iunie (1927).
- 43.G. Călinescu, „Camil Petrescu teoretician al romanului” (1939); reprodus în G. Călinescu, *Opere. Publicistică. IV (1939)*, ediție coordonată de Nicolae Mecu, text îngrijit, note și comentarii de Alexandra Ciocârlie, Magdalena Dragu, Nicolae Mecu, Oana Soare și Pavel Țugui, Prefață de Eugen Simion (București: Academia Română, Fundația Națională pentru Știință și Artă, 2007), 87.
- 44.Ibid., 87-88.
- 45.Petre Țuțea, *322 de vorbe memorabile ale lui Petre Țuțea*, prefață de Gabriel Liiceanu, ediția a IV-a, (București: Editura Humanitas, 2014, ediție digitală), 63. Țuțea dă detalii și despre modul în care Nae Ionescu alege să definească „românul”: „Nae Ionescu îl concepea pe român ca pe un țăran învățat, dens de credință” (ibid., 115) – o perspectivă în dublu sens, care, pe de o parte ruralizează naționalul (românul este, prin definiție, țăran), dar, pe de altă parte, înalță (i.e. intelectualizează și spiritualizează) ruralul: românul este prin definiție țăran învățat și credincios.
- 46.Este vorba de intelectualul „reacționar”, captiv în ethosul burghez, nu de intelectualul „progresist” (deseori un „proletar intelectual”), raliabil cauzei proletare – dicotomie care intersectează principiul leninist al „valorificării moștenirii literare”.
- 47.Vezi, un exemplu printre multe altele, George Pruteanu, „Trei personaje oarecum noi”, *Convorbiri literare*, nr. 1 (1985), care observă „acel proces de conștientizare, de «intelectualizare», dacă pot spune așa, al țăranului în literatură. [...] Țăranul nu mai e candid, ci, în felul său, cerebralizat. Orășeanul e deschis, țăranul e închis. Primul e colocvial, celălalt e gânditor. Aceasta, mai cu seamă de la Moromete încoace. Țăranii lui Dinu Săraru sau ai lui D.R. Popescu confirmă strălucit remarca. Aparent mai instinctivi, ai lui Fănuș Neagu sau I. Lăncrănjan nu exceptează în fond”.
- 48.Vezi *Romanul românesc contemporan* (1959).
- 49.Mihai Ungheanu, *Marin Preda. Vocație și aspirație* [1973], ediția a II-a revăzută și adăugită (Timișoara: Editura Amarcord, 2002) 50.
- 50.Ibid.
- 51.Ibid., 51.
- 52.Ibid.
- 53.Eugen Simion, *Scriitori români de azi*, vol. II (București: Editura Cartea Românească, 1976); reprodus după Eugen Simion, *Scriitori români de azi*, vol. II (București – Chișinău: Editura Litera Internațional, 2002) 42.
- 54.Ibid., 190. Începuse, în critica românească, moda reducerii interpretării unei opere (text) literare la filozofia autoreferențialității artei, care s-ar autosemnifica și autorefecta în orice text literar: personajul Moromete care, din simplu țăran, devine, în optica lui Simion, un *artist*, respectiv un *creator*, care, dacă nu se salvează în ordine socială, se salvează prin artă (vezi ibid., 198: „Existența lui dăinuie în artă”) denotă fascinația pentru acest model interpretativ.
- 55.Ibid., 205.
- 56.Ibid., 206. Și pentru Lovinescu ironia era un procedeu „intelectual”, însă îl sesiza cu precădere în literatura non-rurală, de pildă în modul neobiectiv, după el, prin care autorul de comedie I.L. Caragiale își divulgă atitudinea față de subiectele și personajele abordate, care, cum se știe, nu sunt rurale, ci urbane și peri-urbane. Simion, ca și Ungheanu, de altfel, ține, din contră, să distingă tocmai ironia bună, solară a țăranilor lui Preda, ironie nu doar posibilă la nivelul conversației rurale, dar și diferită de ironia caragialiană (*recte* superioară în ordine morală, devoalând un „fond moral” „sănătos”, un răs care nu e „vulgar” etc. – ibid., 207-208).
- 57.Ibid., 196.

- 58.Ibid., 190.
 59.Ibid., 209.
 60.Ibid., 211.
 61.Ibid., 220.
 62.Ibid., 190.
 63.„La Preda (și la Camus) eroul este omul «primordial», supt din civilizație și adăstând la un țarm al originii sale”, Val Condurache, „Best-seller sau capodoperă”, *Convorbiri literare*, nr. 7 (1985): 10.
 64.C. Stănescu, „Parțial color”, *Cultura*, nr. 314, 3 oct. (2011).
 65.Paul Cernat, „Sentimentul moromețian al ființei”, *Caiete critice*, nr. 12 (2005): 42-43.
 66.Ibid., 46.
 67.Marin Preda, „Dialog Marin Preda – Eugen Simion – Cu autorul *Moromeților* despre posibilitățile romanului”, *Gazeta literară*, nr. 3, 18 ian. (1968): 1-3; reprodus în Marin Preda, *Opere. IV. Viața ca o pradă. Imposibila întoarcere. Convorbiri cu Florin Mugur. Articole. Interviu*, ediție îngrijită de Victor Crăciun, Prefață de Eugen Simion. București: Editura Academiei Române, Univers Enciclopedic, 2003, 949-950.
 68.Marin Preda, *Marele singuratic* (București: Editura Cartea Românească, 1972).
 69.Nicolae Manolescu, *Arca lui Noe. Eseu despre romanul românesc*, vol. I, (București: Cartea Românească, 1980); reprodus după Nicolae Manolescu, *Arca lui Noe. Studiu despre romanul românesc*, ediție definitivă (București: Editura Cartea Românească, 2018), 250-251.
 70.Doris Mironescu, „Cum gândim literatura: *Moromeții* și tradiția romanului sătesc”, *Caiete critice*, nr. 12 (338) (2015): 37.
 71.Ibid., 36.
 72.Ibid., 37.
 73.Un culoar cu mai multe benzi a fost deja deschis în această direcție prin mai multe eseuri cuprinse în antologia Ștefan Baghiu, Vlad Pojoga, Maria Sass (eds.), *Ruralism and Literature in Romania*: pentru o solidă contestare a „prejudecății” lovinesciene a excesului de „țărănism” din literatura primei jumătăți de secol XIX, vezi cercetarea cantitativă a Daianei Gârdan, „Interstitial Spatiality in the Romanian Novel of the Interwar Period: Mute Rurality and Subverted Urbanity”, 69-80 – de coroborat cu cercetarea lui Cosmin Borza, „How to Populate a Country: A Quantitative Analysis of the Rural Novel from Romania (1900-2000)”, 21-40; pentru corelația dintre parcurile umane și animale din *Ion* de Liviu Rebreanu, prin care ierarhia socială a satului e „coborâtă” la termenii evoluționismului darwinian, vezi Andrei Terian, „Liviu Rebreanu: Zoopoetics in a Rural Environment”, 41-56; pentru problematizarea fenomenului localizării primului personaj robot – climax al realizării tehnologice și al „intelectualizării” științifice – din literatura română în sfera ruralului postbelic, nu în cea a urbanului (de coroborat cu procesul automatizării inclusiv la nivel agricol, în modernitatea socialistă), vezi Mihai Iovănel, „Peasants and Intelligent Machines”, 117-128; pentru explorarea unei „ideologii a ruralității” relative la romanul iconic al lui Preda, vezi Alex Goldiș, „The Ideology of Ruralism in the Thaw Prose: The Case of Marin Preda’s *Moromeții*”; pentru strategiile „îmblânzirii” în perioada realismului socialist a brutalității asociate până atunci cu personajele din lumea satului și convertirea psihologiei așa-zis „iraționale” și fundamental anti-intelectuale a țaranului real în termeni compatibili cu conceptul luptei de clasă (care are nevoie de o discretă upgradare intelectuală a țaranului, în sensul obținerii capacității de a-și transcende pulsunile individualiste și a combate pe un front mai general și totodată mai abstract), precum și cazul particular al romanului *Moromeții* ca recucerire a „brutalității” originare, vezi Ștefan Baghiu, „Rural Idiocy and Ugly Feelings: Muffled Brutality in the Socialist Realist Novel”, 105-116.

Bibliography:

- Baghiu, Ștefan, Pojoga, Vlad, Sass, Maria (eds.). *Ruralism and Literature in Romania*. Berlin: Peter Lang, 2019.
 Călinescu, G. „Camil Petrescu teoretician al romanului” [Camil Petrescu As a Novel Theorist] (1939); reprodus în Călinescu, G. *Opere. Publicistică. IV (1939)* [Works. Collected Essays. IV (1939)]. Ediție coordonată de Nicolae Mecu, text îngrijit, note și comentarii de Alexandra Ciocârlie, Magdalena Dragu, Nicolae Mecu, Oana Soare și Pavel Țugui, Prefață de Eugen Simion. București: Academia Română, Fundația Națională pentru Știință și Artă, 2007.
 Cernat, Paul. „Sentimentul moromețian al ființei” [The *Moromeții* Feeling of Existence]. *Caiete critice*, nr. 12 (2005): 39-46.
 Condurache, Val. „Best-seller sau capodoperă”, *Convorbiri literare*, nr. 7 (1985): 10.
 Dobrogeanu-Gherea, C. „Artiștii proletari intelectuali” [Artists as Intellectual Proletarians]. *Literatură și știință*, vol. 2 (București: Editura Librăriei E. Graeve & Comp., 1894).
 Ibrăileanu, G. „Între scriitori...” [Among Writers...] (1894); reprodus în Ibrăileanu, G. *Opere III. Publicistică (iulie 1889–decembrie 1906)* [Works. III. Collected Essays (July 1889–December 1906)]. Ediție îngrijită de Victor Durnea, Introducere de Eugen Simion. București: Academia Română, Fundația Națională pentru Știință și Artă, Muzeul Național al Literaturii Române, 2019.
 Ibrăileanu, G. „«Idealul» lui Carada et C-ie” [The Ideal of Carada and Comp.] (1894); reprodus în Ibrăileanu, G. *Opere III. Publicistică (iulie 1889–decembrie 1906)* [Works. III. Collected Essays (July 1889–December 1906)]. Ediție îngrijită de Victor

- Durnea, Introducere de Eugen Simion. București: Academia Română, Fundația Națională pentru Știință și Artă, Muzeul Național al Literaturii Române, 2019.
- Kant, Immanuel. *Opere. Critica facultății de judecare* [Works. Critique of Judgement]. Trad., Studiu introductiv, Studiu asupra traducerii, Note, Bibliografie selectivă, Index de concepte germano-român, Index de concepte de Rodica Croitoru. București: Editura All, 2007.
- Kautsky, Karl. „Die Intelligenz und die Sozialdemokratie”. *Die Neue Zeit*, Jg. XIII, 2 (1894-1895).
- Lovinescu, E. „C. Dobrogeanu-Gherea” (1915), inclus în Lovinescu, E. *Critice* [Critical Studies], vol. IV, ed. I. București: Tipografia „Gutenberg”, Joseph Göbl, 1916.
- Lovinescu, E. „Mișcarea Sămănătorului” [The Sămănătorul Movement], în Lovinescu, E. *Critice* [Critical Studies], vol. IV, ed. II. București: Editura Alcalay & Co., 1920.
- Lovinescu, E. „Criza actuală a literaturii noastre” [The Current Crisis of Our Literature], *Convorbiri literare*, nr. 12, decembrie (1911); reprodus în Lovinescu, E. *Opere* [Works], vol. IV. Ediție îngrijită de Maria Simionescu și Alexandru George, note de Alexandru George. București: Editura Minerva, 1986.
- Lovinescu, E. „Intellectualizarea literaturii” [The Intellectualization of Literature], *Rampla*, nr. 66, 7 ian. (1912); reprodus în Lovinescu, E. *Opere* [Works], vol. V. Ediție îngrijită de Maria Simionescu și Alexandru George, note de Alexandru George. București: Editura Minerva, 1987.
- Lovinescu, E. „L. Rebreanu”. *Sburătorul*, nr. 30-33, 4-25 dec. (1920), inclus în Lovinescu, E. *Critice* [Critical Studies], vol. V, ed. II. București: Editura Viața Românească, 1921.
- Lovinescu, E. *Istoria civilizației române moderne* [The History of Modern Romanian Civilisation], vol. III, *Legile formației civilizației române* [The Laws of the Romanian Civilisation Formation]. București: Editura Ancora, 1925; reprodus în Lovinescu, E. *Istoria civilizației române moderne* [The History of Modern Romanian Civilisation]. Ediție critică de Oana Soare și Nicolae Mecu, Introducere de Eugen Simion. București: Academia Română, Fundația Națională pentru Știință și Artă, Muzeul Național al Literaturii Române, 2016.
- Maioreescu, Titu. *Poezia română. Cercetare critică* [Romanian Poetry. Critical Inquiry] (1867); reprodus în Titu Maioreescu, Titu. *Opere. I. Critice* [Works. I. Critical Studies]. Ediție îngrijită, cronologie, note și comentarii de D. Vatamaniuc, Studiu introductiv de Eugen Simion. București: Editura Fundației Naționale pentru Știință și Artă, Univers Enciclopedic, 2005.
- Maioreescu, Titu. „Poeziile d-lui A. Naum” [A. Naum’s Poems] (1894); reprodus în Maioreescu, Titu. *Opere. I. Critice* [Works. I. Critical Studies]. Ediție îngrijită, cronologie, note și comentarii de D. Vatamaniuc, Studiu introductiv de Eugen Simion. București: Editura Fundației Naționale pentru Știință și Artă, Univers Enciclopedic, 2005.
- Maioreescu, Titu. *Einiges Philosophische in gemeinfasslicher Form*. Berlin: Nicolai, 1860; în traducere: *Considerații filosofice* [Philosophical Views]. Trad. Ion Herdan, reprodus în Maioreescu, Titu. *Opere filosofice* [Philosophical Works]. Îngrijirea ediției de Alexandru Surdu. București: Editura Academiei Române, 2005.
- Manolescu, Nicolae. *Arca lui Noe. Eseu despre romanul românesc* [Noah’s Ark. Essay on Romanian Novel], vol. I. București: Cartea Românească, 1980; reprodus după Nicolae Manolescu, *Arca lui Noe. Studiu despre romanul românesc* [Noah’s Ark. Study on Romanian Novel]. Ediție definitivă. București: Editura Cartea Românească, 2018.
- Mironescu, Doris. „Cum gândim literatura: Moromeții și tradiția romanului sătesc” [How We Think Literature: Moromeții and the Tradition of Rural Novel]. *Caiete critice*, nr. 12 (2015): 35-38.
- Preda, Marin. „Dialog Marin Preda – Eugen Simion – Cu autorul Moromeților despre posibilitățile romanului” [Dialogue Marin Preda – Eugen Simion – Speaking with Author of Moromeții about the Novel’s Options]. *Gazeta literară*, nr. 3, 18 ian. (1968): 1-3; reprodus în Marin Preda, *Opere. IV. Viața ca o pradă. Imposibila întoarcere. Convorbiri cu Florin Mugur. Articole. Interviuri* [Works. IV. Life as a Prey. The Impossible Return. Dialogues with Florin Mugur. Papers. Interviews]. Ediție îngrijită de Victor Crăciun, Prefață de Eugen Simion. București: Editura Academiei Române, Univers Enciclopedic, 2003.
- Preda, Marin. *Marele singuratic* [The Great Loner]. București: Editura Cartea Românească, 1972.
- Pruteanu, George. „Trei personaje oarecum noi” [Three Somewhat New Characters]. *Convorbiri literare*, nr. 1 (1985).
- Roman, Ioan N. „Proletariatul intelectual” [The Intellectual Proletariat]. *Adevărul*, nr. 1167, 17 august (1893).
- Sand, Shlomo. „Le Marxisme et les intellectuels vers 1900”, în Madeleine Rebérioux et Gilles Candar (dir.). *Ţaurès et les intellectuels*. Paris: Les Éditions de L’Atelier/ Éditions Ouvrières, 1994.
- Simion, Eugen. *Scriitori români de azi* [Romanian Contemporary Writers], vol. II. București: Editura Cartea Românească, 1976; reprodus după Eugen Simion, *Scriitori români de azi* [Romanian Contemporary Writers], vol. II. București – Chișinău: Editura Litera Internațional, 2002.
- Stănescu, C. „Parțial color”. *Cultura*, nr. 314, 3 oct. (2011).
- Țuțea, Petre. *322 de vorbe memorabile ale lui Petre Țuțea* [322 Memorable Sayings of Petre Țuțea]. Prefață de Gabriel Liiceanu, ediția a IV-a. București: Editura Humanitas, 2014, ediție digitală.
- Ungheanu, Mihai. *Marin Preda. Vocație și aspirație* [1973; Marin Preda. Vocation and Aspiration]. Ediția a II-a revăzută și adăugită. Timișoara: Editura Amarcord, 2002.

REVIEW: DANIEL DEJICA, CARLO EUGENI, ANCA DEJICA-CARTIȘ (EDS.), TRANSLATION STUDIES AND INFORMATION TECHNOLOGY - NEW PATHWAYS FOR RESEARCHERS, TEACHERS AND PROFESSIONALS.

Anca-Simina MARTIN

Universitatea „Lucian Blaga” din Sibiu, Facultatea de Litere și Arte
 Lucian Blaga University of Sibiu, Faculty of Letters and Arts
 Personal e-mail:anca.martin@ulbsibiu.ro

REVIEW: DANIEL DEJICA, CARLO EUGENI, ANCA DEJICA-CARTIȘ (EDS.), TRANSLATION STUDIES AND INFORMATION TECHNOLOGY - NEW PATHWAYS FOR RESEARCHERS, TEACHERS AND PROFESSIONALS.

This review explores Daniel Dejica, Carlo Eugeni, and Anca Dejica-Cartiș's *Translation Studies and Information Technology - New Pathways for Researchers, Teachers and Professionals*, a collection of 17 articles, elaborated by a transnational group of 25 authors from seven countries and three continents. The volume is the result of the “Professional Communication and Translation Studies” international conference, held in Timișoara on 4-5 April 2019. The edited volume has a tripartite structure, with topics ranging from new perspectives on age-old conundrums to cutting-edge avenues of translation research and practice

Keywords: Translation Studies, Information Technology, Machine Translation, Digital Humanities

Stemming from the eleventh “Professional Communication and Translation Studies” international conference, held in Timișoara on 4-5 April 2019, Daniel Dejica, Carlo Eugeni, and Anca Dejica-Cartiș's *Translation Studies and Information Technology - New Pathways for Researchers, Teachers and Professionals* is a collection of 17 articles, elaborated by a transnational group of 25 authors from seven countries and three continents. The tripartite structure of the edited volume, whose chapters target specific target audiences—researchers, teachers, and professionals—, is relatively

balanced, in that the first and second parts consist of six essays each and the third, of five contributions.

It should, however, be noted that the topics explored in the articles, ranging from new perspectives on age-old conundrums to cutting-edge avenues of translation research and practice, are not restrictively niched; in fact, they can serve as a platform for fruitful collaboration among scholars, higher education instructors, and practitioners. After all, as the editors note, “Computer-Aided Translation (CAT) and Machine Translation (MT),”

whose manifold theoretical and practical ramifications this volume examines, “are given for granted by all stakeholders of translation,” with translators’ relevance and competitiveness being assessed, more than ever before, against their ability to master these technological advances and harness their serviceability (7).

The topicality of this ‘Renaissance man’ conundrum is, to a certain extent, the underlying theme of two articles featured in the first section of the volume, i.e., Daniel Dejica and Anca Dejica-Carțiș’s “The Multidimensional Translator. Roles and Responsibilities,” and Carmen Ardelean’s “AI in Translation: Friend or Foe?”, with which, to my mind, the chapter titled “Pathways for Researchers” should have opened. The former, which charts the technologically catalyzed division and specialization of the translator’s craft and the polyvalent role translation professionals are paradoxically expected to play nowadays, is a concise yet comprehensive study of the shift from the “static, one-dimensional translation scenarios” in which translators hitherto operated to the “dynamic ... media-supported audio-visual” ones occasioned by the forth industrial revolution (54). The latter comes to further contextualize this phenomenon, in the sense that it explores the anxieties and opportunities with which AI translation tools and databases present translators, arguing, in the same vein as Dejica and Dejica-Carțiș (55), that “[t]ranslator training will surely remain at the core of future skills accumulation” (87).

Attila Imre’s “The Evolution of Translation Technology to the Detriment of the Professional Freelance Translator” brings the two articles’ narratives full circle, suggesting that technology, although “not the enemy of users,” may turn out to be the death of the individual freelance translator (66), just like MT and CAT tools have come to pervade all but one field of the industry, literary translation, which “constitutes [nonetheless] a very small percent of overall translation jobs” (61). In contrast, Mihaela Cozma’s quantitative and qualitative study, on which she reports in “An Approach to The Translator’s Competence in the Digital Era”, is more optimistic in what it reveals about the state of the present-day power struggle between linguistic and technical competence in translation practice. According to the author’s findings, the majority of the millennial translators-to-be involved in her survey “stress that, in spite of representing a very helpful tool, technology does not necessarily define a good translator,” which suggests that translation students regard MT and CAT neither as threats to their future trade nor as one-size-fits-all solutions to language and culture issues (79).

Carlo Eugeni and Alice Pagano, both hailing from Italy, delve deeper into the nitty-gritty of the latest translation technologies. The former’s “Human-Computer Interaction in Diamesic Translation. Multilingual Live Subtitling” and the latter’s “Verbatim vs. Edited Live Parliamentary Subtitling” address a similar topic, live

subtitling (LS), and empirically analyze the impact of the respeaker on the translation process and the faithfulness of the outcome. In short, the respeaker’s role is to repeat the source utterances in a simplified form, with unambiguous vocabulary and syntax, with a view to facilitating the production of reliable real-time subtitles via a speech recognition software. Although dealing with different language combinations and human-computer interactions—i.e., Eugeni researches the effectiveness of various forms of interlingual LS, whereas Pagano focuses on intralingual LS—, the two scholars reach similar conclusions: “[i]n terms of accuracy, ... [sensatim, respeaker-aided LS] seems to win, because of a striking difference: when the target text is intralinguistically manipulated ... quality after the AT [automated translation] process increases by more than 20%” (Eugeni 29), which, in turn, leads to “more coherent and readable text, characterised by shorter sentences and no features of orality” (Pagano 41).

“It is axiomatic to say that, in the digital era the training of translators with a view to their smooth insertion to the labor market cannot be done without the integration of the related technology,” writes Titela Vilceanu in her “Bits of Translator’s Power. Research-driven and Pedagogical Perspectives.” Featured in the second chapter of the volume, “Pathways for Teachers,” the author’s article proposes a tried-and-tested, CAT-oriented reworking of Paula Gordon’s workflow, which is specifically designed to teach translation project management (103). Similarly, Claudia E. Stoian and Simona Șimon’s “The Language of Education in the Digital Era: Classroom Activities for Translation and Interpreting Students” puts forward modalities whereby students can develop transversal competencies by acquiring fluency in the educational terminology deployed in various real-life contexts, from participating in simulated Erasmus+ interviews (133) to translating diplomas and interpreting opening speeches (134).

In other cases, it is the empirical observations of the students’ thought processes and classroom experiments that help to align teaching methods with the cognitive particularities of the trainees and the latest innovations in terms of translation technologies. In “On the Role of Raising the Metacognitive Awareness of Born-Digital Translation Trainees,” Loredana Pungă expounds on the think-aloud research she conducted on four second-year MA students, who agreed to self-record their translation processes verbally and visually. Specifically, the debriefing discussion revealed that, “by recording their thoughts and reflecting on them prior to editing their draft translations,” students reported “keep[ing] better track or [getting] clearer understanding of the areas that they found more problematic” (125). Conversely, Diana Oțăt, whose contribution is also based on a study carried out on second-year MA students, simulated a translation agency project via the web-based Ginger Software environment. The findings of her inquiry, “Access

Tomorrow: Online Translation Environments,” show that such platforms may bring added value to translator education, “increasing,” along the lines of think-aloud protocols, “trainees’ awareness with regard to the process and the quality of the performed translation” (142).

On still other occasions, instances of good practice such as those discussed in Vilceanu’s, and Stoian and Știmon’s articles, and experiments the likes of which Pungă and Oțăt conducted, go to become proposals for labor market-oriented academic curricula and courses. Najwa Hamaoui’s “Training Intercultural and Technological Mediation in the Digital Era” focuses on one such case, the Pedagogical and Methodological Curriculum (PMC) for training digital interlinguistic audio description (AD), which originates in eye-tracking research and feedback from educators, practitioners, trainees, and the target audience. Although currently under development, a survey conducted on major stakeholders in audiovisual translation (AVT) training has shown that interlinguistic mediation courses would be a welcomed—if not pivotal—addition to Translation and Interpretation curricula (94–95). This is also the case with UNAM’s Online Legal Translation Certificate, which Ioana Cornea and Andrew Tucker examine in their joint article titled “Educating Legal Translators in Virtual Environments: UNAM’s Online Legal Translation Certificate”. Designed in correlation with the peculiarities of the Mexican market, this upcoming online training course is expected to address the increasing demand for specialized translators of English-language legal texts and the relative absence of formal education prevailing nowadays among translators in Mexico (107). Of particular note here is the topicality of this course’s format, which allows for competitive, locale-specific tele-training in a setting where both trainers and trainees can interact safely.

The third section of the volume opens with “Audio Subtitles or Spoken Subtitles/Captions: An Ecological Media Accessibility Service,” an article co-written by Pilar Orero, Mario Montagud, Jordi Mata, Enric Torres, and Anna Matamala. Like Pagano and Hamaoui, the authors draw attention to the urgency of expanding AVT research to include media accessibility services such as audio subtitles (AST), in accordance with the Audiovisual Media Services EU Directive (2018). However, as Orero et al. explain, the provisions set “requirements, [but they do not] point to who is responsible to meet them: producers, distributors, or exhibitors” (157–158), which, in turn, can turn AST into an unproductive game of ‘hot potato’. To address this issue, the authors look into the technologies whereby reliable AST can be achieved, from Optical Character Recognition to Text to Speech at either the server or the client side (155), and examine six possible workflows (155–156) and three available solutions for broadcast (156–157). In a second article co-authored by Pilar Orero, “Validation of Easy-to-read Subtitles,” this time in collaboration with Rocío

Bernabé, Óscar García, and Estella Oncins, the authors discuss the reception of an experimental 360° opera performance mediated through easy-to-read subtitles. By adapting Plena Inclusión Madrid’s five-stage end-user validation process to the audiovisual format (164–165), the study has shown that “subtitles can be made cognitively more accessible by using Easy to Read as a simplification method and SDH [Subtitles for the Deaf or Hard-of-Hearing] parameters as a reference point” (172), and that “end-user participation ... opens up new job opportunities for all, particularly for persons with reading and learning disabilities” (173).

Keeping in the realm of AVT, next up is Marcela Alina Fărcașiu’s “Translation Challenges: Subtitling *Denial* into Romanian,” a case study of how a culture-specific movie abounding in specialized terms can serve as a starting point for guidelines of good practice in written subtitling (188). Differences in terminology are also the scope of “The Translation of Online German Economic Texts: Problems and Solutions,” an article singlehandedly authored by Anca Dejica-Carțiș. By analyzing the Romanian renditions of several online German economic texts and discussing with students the translation strategies deployed, Dejica-Carțiș has found that “a translation guide based on such a research would prove to be an efficient tool for both students and translators ... as it may cast some light on the genre specificities of these texts and the types of translation strategies which should be used to solve any translation problems” (199). In “Romanian Electronic Corpora: Tools for Translators,” Daniela Gheltofán explores other solutions to common translation problems, terminology included. Specifically, the author looks at the existing parallel corpora of texts in Romanian and other languages, whose breadth and number indicate, Gheltofán notes, that “significant steps have been made in the computerization of the Romanian language written and spoken, in particular of non-dialectal form,” which is a prerequisite for translator-oriented “e-grammar and bilingual and plurilingual e-dictionaries” (209).

Domestic translation studies research, writes Georgiana Lungu-Badea, perhaps one of the field’s most influential Romanian scholars, “is grounded less in autochthonous linguistic and translational reflections and more in allochthonous Western theories” (26). Indeed, Dejica, Eugeni, and Dejica-Carțiș’s *Translation Studies and Information Technology - New Pathways for Researchers, Teachers and Professionals* does not come to change the paradigm, but it achieves something else, of equal, if not greater, importance. In bringing together contributions on the latest innovations in translation research, education, and practice from world-renowned and emerging scholars, trainers, and professionals from Romania and abroad, the editors succeed, to my mind, in putting Timișoara, a city with an already proven interest in translation studies, on the international map.

Works Cited

- Lungu-Badea, Georgiana. "Ipostaze ale traductologiei în România (2000-2015)". In *Studii de traductologie românească, voi. 2: Încercare de cartografiere a cercetării în domeniu*, 9-44. Edited by Georgiana Lungu-Badea. Timișoara: Editura Universității de Vest, 2017.
- Dejica, Daniel, Carlo Eugeni, and Anca Dejica-Carțiș, eds. *Translation Studies and Information Technology - New Pathways for Researchers, Teachers and Professionals*. Timișoara: Politehnica, 2020.

PARTES TRANSILVANE INTRABUNT ET TE DE TOTA TERRA TUA DISPERDENT: MAXIMILIAN I DE HABSBURG CĂTRE ȘTEFAN CEL MARE DUPĂ CODRII COSMINULUI (II)

Ioan-Aurel POP & Alexandru SIMON

Universitatea "Babeș-Bolyai" Cluj Napoca, Academia Română, Centrul de Studii Transilvane, Cluj-Napoca
University
Personal e-mail:

PARTES TRANSILVANE INTRABUNT ET TE DE TOTA TERRA TUA DISPERDENT:
MAXIMILIAN I DE HABSBURG CĂTRE ȘTEFAN CEL MARE DUPĂ CODRII COSMINULUI

An astonishing and furthermore anonymous report was preserved in the archives of the "Slovak branch" of the Erdődi family. Written in all likelihood in spring 1498, and – additionally – with direct focus on the policies of future cardinal Thomas Bakócz of Erdőd (Ardud), the extensive Latin document covered the recent talks and arrangements between Maximilian I of Habsburg, King of the Romans, and Stephen the Great, voivode of Moldavia. The document was eloquently entitled *Modus conspirationis Romanorum regis Maximiliani cum Stephano, waywoda Moldavo, contra statum serenissimi principis domini Wladislai, Dei gratia regis Hungarie, Bohemie etc. et similiter contra statum serenissimi principis domini Alberti, Polonorum regis, primus initam cum prefata maiestate regis Hungarie et strictissimo iuramento firmatam perpetuam pacem et concordiam*. The report provides a thorough overview of Maximilian's (and Stephen's) complex network of Hungarian supporters, as well as an insight into the most delicate matter of Habsburg-Ottoman agreements. The document substantiates Maximilian's pompous claim of February 1498 (made in front of the Spanish ambassador at his court) that the Wallachian (Stephen of Moldavia) controlled half of Hungary, while the other half of the realm reverted to the King of the Romans, therefore prompting the profound reformation of Europe, much desired by the Habsburg monarch.

Keywords: Maximilian I of Habsburg, Stephen the Great of Moldavia, Thomas Bakócz of Erdőd (Ardud), Bayezid II, House of Jagiello, Europe, reformation, conspiracy.

Pe de altă parte, *Serenissima* știa că Ungaria și Polonia aveau tratate secrete de pace cu Imperiul Otoman¹, că el se putea baza în Italia pe Milanul familiei Sforza², vechea sa rivală și prietena lui Maximilian (a cărui soție era din 1493, Bianca Sforza, căsătorită prin procură, la 1487, cu fiul lui Matia, Ioan³). În 1497, pentru imagine și profit, Venetia a exagerat dimensiunile ciocnirilor cvasi-cotidiene dintre flota sa și cea a Înaltei Porți, lansând și zvonuri despre victoriile antiotomane ale coaliției (teoretice!) dintre regii catolici din Răsărit și Ștefan⁴. Confruntările lui Ștefan și ale Venetiei din acei ani erau mai mult cu adversarii lor creștini decât cu otomanii⁵.

Iar Venetia îi acorda de mulți ani, nu numai atenție și sprijin diplomatic principelui Moldovei, ci și bani. Stă mărturie în acest sens o știre din 17 octombrie 1492, în care domnul de la Suceava este numit „căpitanul ilustrisimei Seniorii”, stipendiat cu 70 sau 80 de mii de ducati⁶. Această sumă substanțială de bani se adăuga veniturilor de pe filiera domeniilor transilvane⁷.

La 1497, Ștefan avea însă nu atât grija turcilor, cât a vecinilor poloni, care amenințau cu oaste. De aceea, a întreprins acțiuni diplomatice pentru a preîntâmpina atacul, a împiedica o alianță ungaro-polonă și a-și alcătui propriile alianțe. Un ajutor substanțial în acest putea să-i vină, firește, de la Maximilian, care avea aceleași interese anti-jagiellone. De aceea, a reînnoit contactele pe varii planuri cu „împăratul” romano-german. Maximilian i-a trimis, în mod sigur din 1497, doctori adevărați lui Ștefan și nu doar „un doctor”, expresie prin care se înțelegeau mai ales bani pentru întreprinderile politico-militare comune⁸. Nu se știe nici dacă domnul Moldovei a făcut, în 1497, primul pas al „conspirației”, cum, probabil în chip tendențios, susține raportul⁹. Cert este că în 1497 contactele avansau pe planuri paralele, în sensuri reciproce și intersectate.

În acel an, și palatinul Ștefan Zápolya I-a sprijinit pe Ștefan al III-lea la Maximilian de Habsburg, ca și pe vechii săi dușmani, ducii Ioan Corvin și Laurențiu Újlaki¹⁰. Se formase clar grupul „conspiratorilor” din Ungaria, între care sunt nominalizați cert palatinul – mereu în prim plan – episcopii de Eger și de Pécs, ducii Bosniei și Croației și voievodul Transilvaniei. La curent cu faptele erau și regina Beatrice înseși (la ea s-a oprit solul imperial Nicolae Kalmanich, pe la începutul anului 1498, în drum dinspre Suceava spre Viena¹¹ și Nicolae Bánffy (prezent la Viena atunci când episcopul de Eger depusese jurământ de credință față de „împărat”)¹². Cei mai de încredere oameni de legătură între regele romanilor și principele Moldovei, erau – după cum arăta însuși Maximilian de Habsburg – episcopul de Eger și voievodul Transilvaniei.

Prima solie a lui Ștefan, formată din Petru More și Ioan Grumeza, ajunge la Maximilian și cu o scrisoare de la palatinul Ungariei. Solii aceștia au rămas oficial acolo cam două luni și jumătate (în realitate chiar mai mult), timp în care s-au întâlnit și cu trimisul lui Vladislav,

ceea ce scrie în raport, și cu solii otomani, ceea ce raportul ignoră. Se știe că Maximilian a fost primul suveran romano-german care a făcut tratat – nu foarte – secret de pace cu un sultan otoman¹³. În august 1497, Petru More și Ioan Grumeza erau la regele romanilor când s-a semnat tratatul de pace dintre Maximilian I și Baiazid al II-lea, „împărații” epocii¹⁴. Trimisii Moldovei s-au dus apoi la domnul lor, la Suceava, alături de solii imperiali care au transmis mesajul că Ștefan se putea baza cert pe regele romanilor, pe ducele Ioan Corvin, pe episcopii de Strigoni (atunci încă Hippolit de Este) și de Cinci Biserici, pe ducele Laurențiu, pe palatin și pe Bartolomeu Drágffy.

În a doua solie a lui Petru More la „împărat”, mesajul public al lui Ștefan s-a axat pe campania perfidă a lui Jan Albert, pe simularea cruciadei, pe trădarea Creștinătății. Răul provocat de regele Poloniei cauzei creștine (și nu doar Moldovei) este comparat de principele român cu distrugerea Constantinopolului de către turci la 1453¹⁵. Se conturează astfel o explicație pragmatică, politică, pentru reprezentarea asediului Constantinopolului în pictura murală moldavă, în special în cea exterioară. Este posibil ca tocmai acesta să fi fost sensul reprezentării asediului Constantinopolului în biserica de curte de la Arbore, ctitoria portarului Sucevei, Luca Arbore, care a comandat garnizoana cetății de scaun și în timpul asediului trupelor lui Jan Albert

Este făcută publică și cererea ca Ștefan și Moldova să fie luați sub protecția directă a lui Maximilian în calitate sa imperială, nu – cum ar fi fost de așteptat – în calitate sa de rege al Ungariei (co-rege prin tratatul de la Bratislava). Moldova ieșea de sub Sfânta Coroană a Ungariei și intra sub coroana imperială romană (romano-germană). Solicitarea aceasta surprinzătoare reprezintă, credem, mutația fundamentală din politica lui Ștefan cel Mare de la sfârșitul domniei, inclusiv în raport cu momentul succesiunii lui Matia Corvin. Oficial, de față cu notabilitățile Imperiului, voievodul este asigurat de bunăvoința lui Maximilian, de faptul că nu va avea nimic de suferit din partea celor doi regi frați, rude de sânge cu regele romanilor, de pregătirea campaniei contra turcilor de către toți principii creștini din regiune.

Fundamental este și mesajul secret al lui Ștefan, care aproape îi reproșează Habsburgului lentoarea și nehotărârea, asigurându-l că atunci era momentul potrivit pentru preluarea concretă a Ungariei. Cum se știe, Maximilian avea doar formal titlul de rege al Ungariei, pe care îl purtase și tatăl său. De aceea, pentru deținerea efectivă a puterii, tronul trebuia preluat de la Vladislav. Ștefan cel Mare vorbește de momentul oportun, fiindcă atunci regele Poloniei era învins și umilit, „cezarul” turcilor era gata să-i dea ajutor, Vladislav și Ioan-Albert nu se înțelegeau între ei¹⁶. În plus, domnul Moldovei lucra în secret pentru ca ungurii să nu-l mai „iubească” pe regele jagiellon¹⁷. Ca urmare, Ștefan cere instrucțiuni

pentru punerea în practică a „afacerii”.

Din mesajul lui Maximilian către Ștefan sunt importante „instrucțiunile” prin care i se cere domnului român să continue lupta contra polonilor, să ducă această luptă împreună cu tătarii și cu turcii, să mențină înțelegerea strictă și serioasă cu turcul, să „lucreze” strâns cu domni unguri desemnați cu numele lor¹⁸. Cum se vede, în jur de 1500 și suveranul romano-german – alături de regele Franței și așa cum făcea de mai multă vreme Venetia – ducea o politică teoretică foarte corectă, cruciată și creștină, și una pragmatică, de apărare a intereselor proprii, chiar în alianță cu tătarii și turcii și contra Jagiellonilor¹⁹. Ștefan cel Mare este insistent îndemnat de „împăratul” creștin să țină legătura cu turcul, să-l cultive, să-l folosească. În acest sens, o cronică otomană apropiată în timp de sfârșitul domniei lui Ștefan susține că, la începutul anului 1498, nu doar Radu al IV-lea cel Mare, ci însuși Ștefan al III-lea cel Mare s-ar fi înfățișat în fața sultanului Baiazid al II-lea, deși, la fel ca Radu, domnul Moldovei se deplasa tot mai greu²⁰.

De mare interes este tabloul sumbru făcut de Maximilian Ungariei, o adevărată critică a guvernării jagiellone și, implicit, un elogiu adus lui Matia Corvin și epocii sale²¹. Sunt înfățișate categoriile sociale nemulțumite, de fapt toți locuitorii țării, decăderea cetăților de apărare etc., dar și imposibilitatea lui Maximilian de a se ridica pe față contra lui Vladislav, fără a-și pune în pericol onoarea (fiindcă avea tratat cu acesta)²². În schimb ei, domni ungari și Ștefan, vasali ai regelui – spune regele romanilor – nu mai sunt obligați prin nimic acestuia, pentru că el nu și-a mai îndeplinit obligațiile față de ei, nu i-a ajutat și nu i-a apărat. În cazul lui Ștefan, argumentația lui Maximilian stătea integral în picioare. Drágffy, cuscrul lui Ștefan și omul de încredere al lui Maximilian, venise în sprijinul domnului, nu Vladislav. Acesta, pe deasupra, după cum susținea mai ales palatinul Zápolya, vânduse Moldova și își văduvise supușii. În noiembrie 1497, demiterea de către rege (prin rege) ori demisia la Dietă a lui Toma Bakócz a fost o etapă din ceea ce astăzi numim „retragerea încrederii”. În Evul Mediu ungar i se spunea *ius resistendi* și făcea obiectul unui adevărat cult în rândul nobilimii ungare, un cult pe care nu peste puțină vreme l-a teoretizat și legiferat Ștefan Werbóczy²³. Ca urmare, „domni ungari” sunt îndemnați să înceapă fără nici o rețineră „afacerea”: 1) să nu-i lase pe cei doi regi frați să se unească²⁴, iar dacă ar face-o totuși, 2) să le ocupe timpul și resursele cu pericolul turcesc, să-i constrângă la mari cheltuieli pentru scoaterea turcilor din hotarele lor și la incursiuni contra Imperiului otoman²⁵; 3) să atragă de partea lor, în mare secret, cât mai multe comitate ungare, care să nu mai dea nici un subsidiu regelui, obligându-l să părăsească regatul înfometat²⁶.

Alte acțiuni concrete: 1) „împăratul” va trimite un nou sol al său la „cezarul” turcilor, ca să-i mai dea un răgaz²⁷;

2) deja fusese la „împărat” un sol al turcilor trimis de venețieni; este vorba despre episodul de la Innsbruck – cunoscut din alte surse – unde în vara anului 1497 venise un sol otoman, nativ italian, pentru prelungirea păcii; pe la începutul lui august 1497, la o săptămână după sosirea acestui sol, au ajuns la Innsbruck și trimișii lui Ștefan; solul otoman a rămas până în noiembrie 1497, după ce sosise altă ambasadă moldoveană²⁸; 3) Ștefan era sfătuit să trimită și el un sol al său la sultan, pentru că voievodul se bucura de favorurile lui Baiazid al II-lea și putea obține lesne un armistițiu, pentru ducerea la capăt în liniște a „afacerii”²⁹; 4) era ca și stabilit cu electorii Imperiului drumul regelui romanilor la Roma, pentru încoronarea sa ca împărat, ceremonie la care erau invitați și trimișii principelui Moldovei și prin care onoarea lui Ștefan avea să crească substanțial³⁰; 5) Maximilian urma să se împace cu toți electorii și principii Imperiului, cu care avea să trateze foarte serios toate disensiunile în timpul Dietei de la Freiburg; în această parte, Maximilian pare mai insistent și dornic să-l convingă pe Ștefan de necesitatea implicării în „afacere”, nu doar pentru binele său și al urmașilor și moștenitorilor săi, ci și al Țării Moldovei³¹; 6) de față cu electorii și cancelarul Imperiului, la dieta de la Freiburg, se va face un tratat scris, întărit cu sigiliul cel mare secret dublu, prin care principele Moldovei și țara sa erau luați sub protecția specială a „împăratului”, cu obligația de apărare a voievodului și a țării sale exact în felul în care erau apărate bunurile ereditare ale Habsburgilor, împotriva oricui ar încerca să le lezeze; în plus, pe lângă Ștefan cel Mare urmau să stea mereu ambasadori ai „împăratului”, prin care aveau să fie schimbate informațiile. De aceea, încă din titlul dat relatării secrete, autorul vorbește despre „jurământ foarte strict” și despre „întărită pace și înțelegere veșnică” între suveranul romano-german și domnul român.

Din toate aceste date, rezultă cu claritate două planuri ale realității: unul se referă la o realitate publică, înfățișată la vedere, dar în mare parte fictivă, iar celălalt la o realitate secretă sau intenționat ocultată³². Principii Europei Centrale creștine aveau între ei raporturi oficiale amiabile, bazate pe tratate publice. Ei colaborau între ei pentru pregătirea cruciadei contra turcilor, sub conducerea spirituală a Sfântului Scaun și sub egida practică a suveranului romano-german. Regii Poloniei și Ungariei de la 1497-1498 erau frați de sânge și „rude” cu „împăratul” Maximilian. Teoretic, cei doi regi Jagielloni erau vasalii suveranului romano-german, cel mai important cap politic din Europa creștină. Oricum, toți acești principii creștini nu vorbeau în tratativele și tratatele lor publice decât de concordie și colaborare, de cruciada antiotomană, de alianțele creștine, ascunzând cu grijă disensiunile și acordurile cu forțele „păgâne”³³.

Ștefan al III-lea al Moldovei era și el, formal, vasalul regelui Ungariei, de fapt al regilor Ungariei, pentru că, la 1497, erau doi (datorită tratatului de la Bratislava din

1491): Vladislav și Maximilian³⁴. La 1497, cel târziu, Ștefan a „pornit” spre Maximilian pe calea deschisă domnului de calitate a regelui romanilor de (co-) rege al Ungariei, pentru a ajunge la regele romanilor, în calitate imperială a acestuia. O dată ajuns acolo, Ștefan s-a pus pe el, pe familia sa și pe stăpânirea sa sub directă protecție a „împăratului”. Maximilian a acceptat fără reținere, după cum bine se vede din raportul anonim din primăvara anului 1498, dar și din reacțiile Dietei imperiale din vara aceleiași an, care l-a „primit la ea” pe Ștefan, în pofida ostilității adunării față de Maximilian și a propagandei jagiellone împotriva lui Ștefan, numit în derâdere „palatinul Moldovei”.

La acea vreme, rivalitățile din interiorul taberei creștine erau cronice³⁵. Jagiellonii erau inamicii regelui romanilor și invers. Dar nici Vladislav al II-lea al Ungariei (rege și al Boemiei) și Ioan Albert nu trăiau în constantă concordie, cum nu trăiseră nici împăratul Frederic al III-lea cu fiul său Maximilian La 1490, cei doi frați Jagielloni concuseră, cu destulă înverșunare, pentru tronul vacant al Ungariei, ceea ce făcuse și împăratul Frederic în raport cu fiul său Maximilian³⁶. Vladislav și Maximilian aveau la un moment dat concomitent titlul de „rege al Ungariei”, dar numai Jagiellonul îl deținea efectiv. În loc să pregătească acea cruciadă, despre care vorbeau și scriau atâta în tratativele și tratatele publice, principii creștini încheiau pe rând acorduri secrete de pace cu sultanul otoman³⁷. În 1497, aveau asemenea tratate regii Poloniei și Ungariei, regele romanilor și voievodul Ștefan cel Mare. „Împăratul” Maximilian, formal rege al Ungariei, schimba solii politicoase cu Vladislav, dar trata în secret pentru preluarea efectivă a puterii, incitând pe supușii regelui Jagiellon la revoltă. Ștefan cel Mare, pe atunci vasal al lui Vladislav, participa la „conjurația” pentru răsturnarea sa. Raporturile de suzeranitate-vasalitate existente, plata unor subsidii, vărsarea unor sume de bani de către unii puternici către alții considerați mai slabi sau invers, prestarea unor jurăminte și luarea unor angajamente erau, toate, aspecte destul de relative și schimbătoare.

Cel mai prestigios și mai înalt în rang suveran al Europei, conducătorul Sfântului Imperiu Roman de Națiune Germană, Maximilian I, îl asigură pe principele Moldovei că-i va presta la *Reichstag* „jurământ foarte strict”, întărit „cu sigiliul cel mare dublu secret”. În toată corespondența avută de cei doi conducători în anii 1497-1498, verbal sau în scris, Moldova este numită în chip constant *regnum*, exact ca Polonia sau Ungaria, în primul rând deoarece era percepută drept egală în rang cu aceste mari „crăii” vecine (termenul *regnum* are și sens de „țară” ori „stat suveran”)³⁸. Moldova era o „răsplată regească”, de vreme ce Jan Albert dorea, încă de la 1494, să-și întroneze fratele mai mic, pe Sigismund, în locul lui Ștefan³⁹. Era o înfruntare politică, monarhică, și chiar etnică pentru mulți, inclusiv în Regatul Ungariei, în care se impusese „între unguri” valahul Ștefan, atacat pe temeiul originilor

sale de învinsul Jan Albert, dar nu de autorul anonim al raportului din 1498⁴⁰.

Raportul secret din 1498 pune în lumină tocmai atitudinea pragmatică a principilor epocii, subminarea reciprocă a puterii lor, versatilitatea lor⁴¹. Din perspectiva Moldovei, documentul arată marele prestigiu al lui Ștefan, actor principal pe scena politică internațională, protagonist alături de „împăratul” creștin în menținerea unui anumit echilibru al puterii în Europa Centrală. Punerea atacării Moldovei de către poloni la 1497 alături de atacarea Noii Rome de către otomani la 1453 și considerarea ambelor evenimente ca mari nenorociri pentru întreaga Creștinătate demonstrează nu numai rolul major atribuit de Ștefan Valahiei răsăritene în apărarea civilizației creștine, ci și faptul că cei mai importanți factori politici de-atunci erau conștienți de acest rol⁴².

Cu toate că Ștefan a rezistat în Transilvania – spațiul de care depindea, conform cuvintelor lui Maximilian⁴³, supraviețuirea sa – „conspirația” nu s-a finalizat. În mod cert nu s-a finalizat în sensul maximal dorit de Maximilian și Ștefan, stăpânitori, în februarie 1498, peste câte o jumătate din Ungaria (tot după vorbele lui Maximilian)⁴⁴. „Conspirația” a dus, totuși, la pacea tripartită, pe picior de egalitate, de la Hârlău din iulie 1499 dintre Moldova, Ungaria și Polonia⁴⁵, ceea ce nu era puțin lucru. Imaginea unei Moldove prestigioase, pol important de putere în regiune, a rămas, alături de efigia principelui său, numit de străini *Stephanus ille magnus*⁴⁶, iar de români „Ștefan cel Mare și Sfânt”.

Anexă documentară

Modus conpirationis Romanorum regis Maximiliani cum Stephano./

waywoda Moldavo, contra statum serenissimi principis domini Wladislai./

Dei gratia regis Hungarie, Bohemie etc. et similiter contra statum serenissimi principis/

domini Alberti, Polonorum regis, primus in itam cum prefata maiestate regis Hungarie/

et strictissimo iuramento firmatam perpetuam pacem et concordiam.

Cum superiore anno hoc est 1497, regia maiestas Hungarie pro quibusdam urgentissimis negotiis/ regni sui Bohemie disponendis in Bohemiam concessisset, et ne interim negotia regni sui Hungarie/ negligenter, palatinum eius regni, spectabilem et magnificum Stephanum, comitem de Zapolya⁴⁷, qui vices interea/ regias exequiretur, loco sui reliquisset in Buda, Stephanus, waywoda Moldavus, sumpta occasione/ ex absentia regia, perfidiam quam diu recorditam in corde gestaverat, his cepit modis detegere/ et agitatam antea cum rege Romanorum secretissime contra regiam maiestatem intelligentiam, non tamen prius

conclusam/ his rursus agressus est modis concludere et finaliter terminare.

Misit duos nuntios suos in primis ad regem Romanorum quorum alter vocatur Petrus More⁴⁸, alter vero/ Iohannes, castellanus castris Kykellewar⁴⁹, olim per regium predecessorem Mathiam dicto, Waywode in/ partibus Transsilvanis collati et per hos quidem nuntios misit certas litteras clausas ad ipsum Romanorum regem cum pluribus/ scriptis aliud vero eisdem nuntiis tunc in mandatis non dedit nisi, ut peterent Brancam⁵⁰ pro cura pedis/ a rege Romanorum redditis cum prius fideliter litteris suis eidem regi Romanorum acceperant autem iidem nuntii in/ commissis, ut palatinum Bude adirent et ab eo litteras salviconductis impetrarent quod et fecerint./ Datus est autem salviconductus per palatinum, qui et associari eodem nuntios fecit Laurinum usque⁵¹/ et misit per eosdem nuntios idem palatinus litteras clausas similiter cum pluribus introscriptis, rogando eos./ ut regi Romanorum fideliter redderent. Quas et reddiderunt, deinde cum peterent Brancam chirurgicum./ respondit rex Romanorum non habere talem chirurgicum sub universo dominio habereque illum carum eo quod fiant/ ei commendatus per oratore regis Sicilie tecum tamen petitioni waywode velle libenter complacere.

Statim itaque deputavit Brancam et ordinavit ut iret cum nunciis, fetit⁵² tamen eosdem expectare septimanis/ decem, quousque cursor suus cum litteris ad waywodam⁵³ missus reverteretur, interea vero advocatis in secretam audientiam/ nuntiis prefatis, dixit eis de apparatu serenissimi⁵⁴ regis Polonie contra waywodam dominum eorum et subiunxit/ olim scivisse apparatus illum [...]⁵⁵ futurum, sed speraret quod nihil lucri de hic apparatu rex/ Polonorum reportaret, quia olim [...]⁵⁶ defueratque waywodam, quid facere deberet contra Polonos similiter/ et plures ex dominis Ungaris sibi [...]⁵⁷ cogniti, qui istud futuram olim persenserant, bene interuxerant/ waywodam quid agere deberet, et hiis datis subrisit, dixitque quod rex Hungarie missurus erat exercitum/ in subsidium waywode, et etiam certo ex dominis Hungaris mittere debebant exercitus suos, sed in hec certus esse/[f. 1^v] deberet waywoda quod Hungari contra Polonos ne pugnarent, voluit etiam quod iidem nuntii/ cum oratore regio, quem tunc maiestas sua ex Praga ad regem Romanorum miserat, domino de Plawen⁵⁸/ colloquerentur quia per illum negari fecerat regiam maiestatem, ut ipsis nuntiis iter tutum pateret per dominia/ regie maiestatis, primus ea dominum de Plawen premisit duobus diebus ad regiam maiestatem et ipsos nuntios sequi fecit/ cum Branca et alio adiuncto sibi nuntio vel oratore.

His vero nuntii cum Branca, venientes recto itinere in Hungariam, repererunt maiestatem regiam Bude./ iam ex Bohemia reversam et petiverunt salvumconductum seu litteras passus a regia maiestate, pro seipsis/ et pro Branca et socio, sed cum recederent a rege Romanorum, iussum eis fuit ab eodem rege, ut huiusmodi/ litteras adhibito etiam auxilio domini palatini impetrarent, cum

vero nuntii allegarent, timere illum/ ne forte aliquid de negotio domini eorum persentiens, eos capturari faceret, respondit rex Romanorum quod sane/ et sine omni prorsus suspitione vel formidine posserit illum semper adire, quia iam ipse⁵⁹ dominus rex/ Romanorum certus esset de omnimoda voluntate palatini, et ipse palatinus similiter intelligetur mentem regis Romanorum/ digressi autem a rege Romanorum duos oratores, unum episcopi Quinqueecclesiensis⁶⁰ et alium Laurentii ducis⁶¹, ad ipsum/ regem [...] missos iidem nuntii waywode secum reduxerunt ad dominos suos.

Intimavit autem per ipsos nuntios rex Romanorum waywode Moldavo, ut nihil de ipso dubitet, sed confidat de ipso/ rege Romanorum sicuti proprie de seipso quia [...]⁶² nullo vult eum derelinquere, et de rege quoque Hungarie waywoda/ ipse nihil dubitet, quin eum modis omnibus iuvabit, verum si quid adversi waywode contingeret vel ab/ Hungarie rege, vel a rege Polonie, ipse rex Romanorum statim per viam Corvini ducis, ipsum waywodam adiuvat/ et gentes mittet secretomodo ad Strigoniensem⁶³, ad Quinqueecclesiensem episcopum, ad Laurentium ducem, ad palatinum et ad Bartholomeum Dragfy, waywodam Transsilvanum⁶⁴, de quibus omnibus certus esse rex Romanorum, quod/ isti omnes waywode in casu necessitatis succurrent, sed ad Strigoniensem dixit⁶⁵ habere unum dumtaxat hominem/ secretum per quem solum vult ille sibi per nos, inquit, intimari. Dixit etiam rex Romanorum, quod dominus/ palatinus et dux Laurentius non erant serie concordantes, sed cum Wyennam⁶⁶ adierimus nos inquit/ modis omnibus concordabimus eos et invicem⁶⁷ pacificabimus.

Cum nuntii ad waywodam unacum Brancam et⁶⁸ Nicolao Kalmany⁶⁹, qui Brance in socium/ adiunctus fuerat, pervenissent rela... [...]⁷⁰ regis Romanorum et litteris credentialibus presentatis, intellexit/ idem waywoda Brancam, qui suo colere [...]⁷¹ missus fuerat, principalem esse inter alios oratorem./ et accersito eo locutus est cum illo [...]⁷² uno dumtaxat interprete presente, quatuor integras/ horas, illo vero ad hospitium remisso accersivit et alium videlicet Nicolaum et illius quoque relata/ seorsum audivit quasi duabus horis emisso et illo ad hospitium vocatis nuntiis suis waywoda,/[f. 2^v]; qui cum Branca redierant et vos quid rettulistis, inquit, nobis a rege Romanorum respondentibus/ illis, id inquit, nobis rex Romanorum referre mandavit, nihil est, inquit, quod vos ambo et socius/ Brance ad nos attulistis, Branca est verus et solus orator, vos omnes estis velut frasca/ et doleo, inquit, quod tantus vir et tali fructus officio orator scilicet? tanti regis debeat ad hoc vale/ ministerium curam pedis nostri adhiberi, sed primus quam serenissimo regi Romanorum ita placuit fungatur officio/ oportet pro hoc certe beneficio sue maiestatis nos quoque omni obsequio nostro gratificabimur ei, et ab eo/ tempore quem per annum integrum quotidie vocatus ad waywodam sub specie medendi fuit cum waywoda./ ipse Branca aliquando tribus, aliquando duabus horis, raro unam vel dimidiam cum eo pausavit horam/ remittis semper arbi...

Exinde Paulo⁷³ primus ad [...] Brance, Nicolaum illum Kalmanich, qui cum Branca venisse orator/ supra memoratus est, rursus ad ipsum regem Romanorum idem waywoda expedit cum multis intimatis/ et litteris ad regem Romanorum scriptis, quiquidem Kalmanich, circa festum Nativitatis Domini, Budam appulit,/ clanculum autem apud superiores Calidas Aquas⁷⁴ ne persentiretur ab aliquo, concretum tunc glacie Danubium pertransivit et non se tanquam ostenderis acceleravit Strigonium ad reginam Beatricem./ Quid cum ea tractaverit, id relate vero⁷⁵ huius negotii ignorat, hoc tamen dicit quod per eum quoque intimavit/ aliquotiens rex Romanorum ad waywodam et waywodam similiter ad regem Romanorum quatenus teneretur modus talis/ cum regina, ne aliquando pacifice detur cum regia maiestate, ne ve ullis pollicitationibus flecteretur/ ad hec ut compromissum si quod inter ipsum et regem Hungarie est eidem regi relaxaret.

Interea Thomaj prepositus minor Quinqueecclesiensi⁷⁶, qui olim servitor eiusdem waywode, primus sepius orator regius ad ipsum waywodam extitit, et illius precatu beneficium etiam quod habet assecutus est, sentiens clam abiisse/ Kalmanyeh, statim insecutus est eum, et prope castrum regium Tata⁷⁷, in una villa illum reperiens/ plurima cum eo tractavit in secreto, dicitur autem cum eo laborasse potissimum pro prepositura Demesiensi/ iuxta Wysegradum⁷⁸, que tempore confirmate pacis inter regem Romanorum et regiam maiestatem Hungarie fuit per maiestatem regiam/ collata cuidam Johanni Polham⁷⁹, consiliario eiusdem regis Romanorum, pro qua prepositura waywoda Moldavus/ rogatu eiusdem Thome prepositi apud regem Romanorum intercesserat, ut dignaretur huic suo alumno conferre/ et illum Polham de domino [...] [...] ama⁸⁰ contentare. Et quia id se facturum rex Romanorum/ [...] citus⁸¹ fuerat, ego[...] [...] am⁸² Kalmanyeh, ut nomine waywode regratiaretur regi/ Romanorum⁸³ id promissum, [...] hanc⁸⁴ promissionem suam produceretur ad effectum, hic/ idem Thomas prepositus [...] [...] ficari⁸⁵ waywode suo nuper etiam Sigismundum quedam euntem/ a rege Romanorum ad waywodam [...] [...] ciari⁸⁶ et conducti cum homine waywode, qui venerat circa festum/ Penthecostes⁸⁷ cum Turcorum rumoribus ad regiam maiestatem.//

[f. 2^v] Primus quam Kalmanyeh per waywodam Moldavum ad regem Romanorum est remissus, quod fuit circa festum Epiphaniarum⁸⁸/ venit itaque unus cursor⁸⁹ regis Romanorum ad waywodam, et attulit unas grandes litteras clausas/ fuit autem famulus Iacobi Zekel, nomine Urbanus⁹⁰, et ipse relator huius negotii expectabat, ut/ esset interpres inter illum et waywodam, sed adhibitus est alius pro interprete, non tamen diutius et ille/ remoratus est per waywodam, sed statim primus quatuor dies adiunxit secum waywoda unum famulum suum, Demetrium⁹¹/ nomine, scientem latinum sed Hwssitam. Et misit ad regem Romanorum, qui venientes per Lippam⁹², venerunt/ Batham⁹³ et inde ad Quinqueecclesias, et deinde ad ducem Corvinum, illum hominem waywode⁹⁴, Petrus More, primus ea tum rursus ad regem Romanorum ascenderet, obvium

habent revertentem in una villa/ tricesimali supra Owar⁹⁵, cum vero quireret de altero socio, cum quo missus fuerat, dixit regem Romanorum/ remisisse illum ad Iacobum Zekel, dixit etiam quod hoc intimatum fuit per waywodam ad regem Romanorum/ per illum quod videlicet idem waywoda in brevi missurus esset ad suam maiestatem unum secretissimum nuncium, cum quo/ dominus rex Romanorum remota dubitatione loqui secure posset, nesciebam, inquit, te esse illum futurum/ hoc tamen scias quod bene remuneraberis a rege Romanorum. Quod et factum est.

Cum accessisset Petrus More ad regem Romanorum voluit rex ut legationem publicam diceret in publico./ et adhibuit secum ad audientiam Georgium⁹⁶ ducem, Fredericum⁹⁷ ducem⁹⁸, Iohannem⁹⁹ ducem et Gasparem¹⁰⁰/ Maag, consiliarium suum iam [...] [...] libus nuntius mandata waywode exposuit que in publico dici commiserat/ dominus suus waywoda et dixit q[...] [...] Moldavie intimasset, regem Polonie dum fingit velle/ ire contra Turcos proditorie venisse se ipsum, et per hoc quod fecit tantam cladem in Christianitate editam/ quanta vix unquam fuit edita, vel in ipso Constantinopolitano excidio, et quia duo fratres essent rex Hungarie/ et rex Polonie scire daret serenissimo Romanorum regi quia se ipsis duobus fratribus waywoda nunquam amplius consideret,/ unde et rogaret idem waywoda Romanorum regem, ut dignaretur eum in tutelam suam unacum regno suo suscipere/ et in casu necessitatis non derelinquerentur. Ad hec statim rex Romanorum respondit presentibus ducibus prefatis,/ qualiter utraque dictorum regum sciuta sanguinis affinitate sibi iunctus esset et ideo waywoda/ nil deberet curare, quoniam ipse vellet omnino materiam dissensionis componetur inter ipsos reges et waywodam./ Ne dubitet, inquit waywoda quitquam de nobis ... nos¹⁰¹ illum nichilominus in omnem eventum non deseremus,/ sed cum his illustrissimis ducibus et cum aliis [...] principibus¹⁰² preparabimus nos contra Turcos adhortabimur,/ autem ad hoc idem faciendum et regem Hungarie [...] missuri¹⁰³ autem propediem summus oratore nostrum pro hac tam/ ad ambos regias maiestates. His d[...] [...] audientia¹⁰⁴ est soluta.

Eodem die rex Romanorum dedit nuntio [...] [...] ¹⁰⁵ Tunc idem nuntius [...] ¹⁰⁶ litteras credentiales,/ ut prius sed alias waywode litteras [...] [...] ans¹⁰⁷ presentavit Quinqueecclesiensis¹⁰⁸ dixit rex Romanorum/ non esse tutum talia per amplius litteras con[...] [...] ¹⁰⁹ perire littere vel intercipi et confusio vel/ perturbatio in hiis rebus evenire. Quide ne fre[...] [...] ¹¹⁰ daret¹¹¹ tot tales deinceps et tam industrios homines/ ad se mittat, quodvis capitibus et non litteris talia [...] ¹¹² committantur intimata vero waywode hec fuerunt:

[f. 3^v] Serenissime rex, intimat vestre maiestati Stephanus waywoda quod maiestas vestra nunquam fuit propinquius ad obtinendum/ regnum¹¹³ Hungarie quam nunc, si tamen maiestas vestra non dormitabit, sed primus habita cunctatione festinantur/ laborabit, quia hec primum est quod ego regem Polonie nihil curo, habeo siquidem auxilium

sufficiens a/ cesare Turco. Ipsi quod reges alter alterum iurare nequibunt, quia non bene stant ad invicem concordēs, itaque nec pluris regem Hungarie facio, quia nec Hungari diligunt eum ad regnum quippe Hungarie¹⁴/ necessarius esset homo vivax et agilis et impiger ad negotia exequenda festines igitur/ agitare negotium quod pre¹⁵ manibus tuis est et doceas vie quid facere debeam, inter nuntii etiam qui inter/ nos ambulant tot litteras non perserant, quia poterunt littere ammitti et negotia disturbari, de quibus hominibus/ in regno Hungarie [...] maiestas tua confidit, alliciat eos magis atque magis et cooperetur, ut me quod certificet cum/ eis ut rem hac [...] [...] agredi confidentius et inter nuncios non negligat maiestas tua mittere ad me continue/ nec ambulent [...] exitu, sed paucis incedant et quia necessarius sum sepius medico optime/ cogitavit maiestas tua de Branca ad me mittendo, quia sub hoc colore omnia negotia nostra disponere poterimus, ita ut nemo de nostris invicem tractatibus quitquam persentiet.

Post quatuor dies, rex Romanorum dedit certam instructionem nuntio ad dominum suum waywoda in scriptis perferendam/ et inter cetera remisit se ad Iane, oratorem suum, parilo ante ad waywoda missum et ad eius relata/ ille inquit waywoda de ultimata intentione nostra unacum Branca, similiter orator nostro avizabit/ deinde hec dedit nuntio responsum. De nos inquit multas salutes waywode nomine nostro agere quod/ nos maximas Deo gratias de ista victoria contra regem Polonie obtenta, dicas sibi quod non se deserat, sed continuet negocium contra Polonos, tam cum Tartaris quam cum Turcis et cum Turco habeat fructissimam/ intelligentiam dum modo a Christianitate pr[...]s¹⁶ non divellatur maneat autem in tali intelligentia cum Turco/ interim quousque ego dispositus rebus meis cum Austriam revertari et curet negotium cum illis quos scit/ et qui apud eum¹⁷ sunt iam ex nomine designati, ut inter Wladislaum regem Hungarie et Iohannem Albertum regem/ Polonie aliqua unio vel concordia non sequit, quia aliqui sunt in Hungaria prelati quo ad hec instant ut/ ipse maiestates inter se concordent, alii vero [...] ¹¹⁸ contrarium sentiunt, sciunt namque et certi sunt quod si isti duo/ fratres concordabunt et inter se unient [...] palatinus regni, episcopus Agriensis¹⁹ et Quinqueecclesiensis, item dux/ Laurentius, dux Corvinus et waywoda Transsilvanus statim debebunt perire, quum episcopus Agriensis fuit/ nobiscum cum Nicolao Banfy²⁰ un[...] [...] ato²¹ in Wyennam strictissimo sacramento iuravit nobis/ de cuius fide erga nos [...] [...] cunque²² igitur homo waywode veniet ad episcopum Agriensem/ solum modo de nobis [...] quitquid²³ ipse waywoda vult ilico idem Agriensi significabit/ nobis si autem homo [...] ²⁴ ad Agriensem pervenire non posset, saltem perveniat/ ad Bartholomeum Dragfy [...] ²⁵ ipse eum simili iuramento obstructus est nobis/ et illi omnia que v[...] [...] ²⁶ in secure referat nihil omnium titulando ipse autem ilico/ nota faciet ep[...] [...] ²⁷ sine dilatione omnia que acceperit fideliter significabit nobis// [f. 3^v] mittat autem ad istos omnes supranominatos dominos Hungaros. Sed super omnia ad episcopum Agriensem et/ waywoda

Transsilvanum dominus tuus waywoda confidentur sine intermissione homines et nuntios/ suos poterit et secure quotiens necesse fuerat ad eosdem litteras mittere, quia non prohalabuntur/ futurum est autem, quod Hungari propediem habituri sunt dietam dietam in Hathwan, sed credimus quod ipsa/ dieta ad aliquid tempus prorogabitur, multitudo regnicolarum Hungarie nimis est perturbata et/ confusa, videns illam inordinationem et pessimam dispositionem regni, qua universum regnum Hungarie laborat tempribus moderni regis, aulici et militis, qui temporibus prioris regis/ erant optime provisi et tenebuntur in honore, huius moderni regis temporibus omnes negliguntur/ et fame moriuntur. Neque²⁸ habent servicium aliquod vel honorem, castraque finitima/ sunt penitus neglecta et pessime provissa, ita ut in omnibus illis homines ad custodiam deputati/ fame moriant. Ego vero grandem dispositionem et maximum iuramentum habeo cum rege/ Hungarie et regnum Hungarie finaliter est meum, meam²⁹ itaque compositionem cum ipso rege/ Hungarorum palam infringere non possumus, nec tam antissimam fidem, salvo honore meo/ violare mihi licet [...] notabili et rationabili causa, sed ex quo video tam notabile et/ evidens periculum rege [...] nec solum illius regni, sed et meum et totius Christianitatis/ periculum necesse est mihi ac conservando regno Hungarie et evitando illius periculo providere. Ex quo autem hec palam est quod ea que [...] [...] nsi³⁰ rex Hungarie vobis et universes Hungaris non/ servavit nec servat, nec vos uti obligaretur defendit, nec vos obligamini ut eum pro domino/ vestro teneatis, propterea in istum modum [...] ³¹ incipiatis negotium ut cum istis omnibus iam ex nomine designatis/ sitis uniti firmiter et sit inter vos [...] es³² certa fides et promisso. Si videatis tractari concordiam/ inter ambos fratres, regem Hungarie et regem Polonie quod proculdubio attemptabitur, vos quantum cumque/ disturbare ipsam pacem seu concordiam poteris, disturbetis et contra nitamini ne ullo pacto perfici possit, verum si videretis alter fieri nullo modo, quin fratres ipsi concordent, vos quod non reluctemini/ quia si etiam pacificabuntur, ante omnia [...] ³³ eos collato invicem mutuo subsidio Turcos propellere/ de finibus suis et ab incursatione contra [...] ³⁴ eosdem coercere, quo in labore oportebit eos per aliquod/ tempus occupari, tum vero liberari [...] ³⁵ Turcorum periculo fuerint quamprimum ad invicem personaliter convenient/ et ibi tractabunt de modo quo [...] ³⁶ agrediantur et primum ad uno vestrum incipient/ et uno perduto, alium ex vobis agr[...] [...] ³⁷ periculum unius, aliorum vester consilio utentur/ donec vos omnes disperdent [...] tiana³⁷ eorum rasura (casura) et [...] super palatino prius ea/ eo disperdito super te waywoda [...] ³⁸ partes Transilvane intrabunt et te de/ tota terra tua disperdent, ego [...] cum illis³⁹, quia pro facienda/ cum illis pace multum apud te instabilis [...] ⁴⁰ palam reffere non esset sibi sibi tutum. // [f. 4^r] Sed hec dice et te admoneo ne te illis unquam confiditis, postquam vero negotia incipient, statim significes/ nobis. Et ego cum capte et presenti et cum omnibus viribus meis statim accurram postpositis omnibus/ aliis negotiis meis. Et

auxiliabor tibi quia auxiliabor regno meo Hungarie, interea tu waywoda/ et omnes alii domini Hungari prescripti, qui him secreti nostri, conscii estis unanimiter operam et omni/ studio infestatis, quo comitatus regni omnes quoscumque potestis alliciatis vobis et attrahatis ad facendam/ vobis et hec negotia sollerter et omni sollicitudine et sub maxime secreto agitetis. Et facile/ ut de voluntate ipsorum comitatum certi sitis misimus eciam oratorem nostrum ad cesarem Turcorum,/ ut nobis treugas disponat ad certum tempus, ne dum ista negotia similiter terminabimus Turcorum nobis/ impedimentum obsistat fuit autem apud nos orator cesaris Turcorum adductus per Venetos, mittat/ et waywoda oratore suum ad cesarem Turcorum, quia scimus ipsum waywodam nunc apud cesarem in bona/ gratia et omnia eius re[...] [...]Indici apud cesarem posse et cooperetur omni studio et diligentia adhibita,/ ut treuge nobis cum ill[...] [...] omnibus disponantur, ut usque exitum huius negotii quod nunc per⁴¹ manibus/ habemus et tractamus [...] [...]s curam vel formidinem de incursatione et hostilitate Turcorum, et/ videlicet eo liberens possimus [...] perfinendis istis negociis, sicuti et de ceteris rebus nostris iam procesionem/ fecimus et facimus in dies ut non irretiamur aliis negotiis, dum isti perfinantur bonomodo tractavimus autem⁴²/ cum dominis electoribus Imperii et effecimus quod propediem erit transitus noster in Urbem⁴³. Quando id erit/ honor suus in omnibus waywode per [...] [...]ostituetur⁴⁴, invitans per hec verba et innues, ut waywoda/ eo tempore non negligat oratores suos [...] [...] pues⁴⁵ in Urbem mittere ad coronationem regis Romanorum./ Et hec inquit propediem transitus noster in Urbem fieri deberet prout superdictum est, nos super hec cum electoribus/ Imperii concordasse propter hec tamen negocium [...] has⁴⁶ causas, apparatus eciam meum in Urbem interim differam/ et prorogabo, astendam autem propedie [...] [...]m⁴⁷ que ad⁴⁸ est in Freybörg⁴⁹ inter electores et/ principes Imperii et cum eis super isto [...] [...] gentur⁵⁰ conferam et tractabo et modis omnibus/ efficiam quod et ipsi in exequendis h[...] [...]ebus⁵¹ auxiliabunt nobis et omne presidium ministrabunt./ Unde et omni studio dabo operam [...] [...]parabor, quod cum omnibus illis pacificabor et si que essent eciam/ inter me et inter nonnullos different[...] [...] dissensiones modis omnibus consonam, habemus et quedam/ valde ardua negotia cum rege [...] consonere. Cum quo etiam similiter constituar ilico prius finitam/ in Imperio dietam et omnia negotia [...] [...] eodem rege disponemus vel saltem in bonis terminis relinquemus/ propter istas causas ta[...] [...] in perfinendis huiusdem negotiis occupabimur, impedimentum/ aliquid vel hostiliter [...] negotia nostra vel utrumque confuse relinquenda non/ mittatur, ut videlicet [...] in Hungaria peragendis vacatur possumus. His vero/ omnibus dispositis et [...] e[...] concedemus et tunc omnia finaliter determinabimus/ interea vero et negotia [...] semet ipsas ostendent, quia multi inter nuntii incipient// [f. 4]; hincmodum discursare et ex frequentibus hincmodum intimatis qualis rei benegerende occasio conptanda sit/

apparebit. Scit autem waywoda et optime intelligit omnia negotia nostra, que nos fidei sue confesi sumus/ propterea hortamur, ut cum aliis omnibus sibi notis et supra nominatis, provideat ad omnia pro seipso et pro/ filium suo et pro heredibus et posteritatibus suis, ut amoveat tantum periculum a se et a regno suo, nunc/ nunc tempus est quo facile poterit omne malum impendens evadere et se ac regnum suum et omnem/ suam posteritatem in eternam libertatem et vitam quietissimam et securam vindicare.

Hec omnia cum nuntius ex ore regis Romanorum cognovisset, et iam dicendo finem fecisset, facto/ aliquantulum silentio rursus ita fari cepit, adoperatur inquit waywoda cum dominis Ungaris cum/ quibus iam poterit esse securus illis videlicet supernominatis et efficiat cum comitatibus regni Hungarie ut/ perseverent in pertinacia sua, ne dent subsidium aliquid regi Hungarie sperandum est enim quod si/ auxilium illum [...] hec firmiter credimus a regnicolis non prestabitur ad quod et domini supradicti/ modis omnibus [...] impendent, sicuti nobis firmiter promiserunt rex Wladislaus fame coactus sponte/ sua⁵² de regno Hungarie exire compelletur, et optimum factu erit, ut famescentem eum exciamus./ Ecce autem propediem ut prediximus ascensium sumus ad dietam in Imperium, que dieta sicuti presens commemoravimus./ celebrabitur hiis diebus proximis in Freybörg, illic dum constituti fuerimus, aderunt et electores/ et cancellarius / Imperii, qui hoc secretum duplex sigillum nostrum maius, quod previum vero illuc/ venerimus, faciemus cum ipso [...] est archiepiscopus specialis Imperii, quod sub maiore/ duplici sigillo mittemus waywode [...] patentes cum fide et iuramento nostro strictissimo, in/ quibus quidem litteris declarabitur quam [...] dominum tuum waywodam, unacum regno suo Moldavie/ recepimus in tutelam et specialem protectionem salvam nostrum, ita ut deinceps obligati in perpetuo sumus ipsum/ waywodam et heredes seu posterum [...] unacum toto regno Moldavie non minus quam prope/ bona nostra hereditaria et signater [...] Austrie et Stirie, contra omnes eum ledere/ volentes defendere, habebimus [...] dominum tuum oratores nostros, si inprimis Brancam/ qui super omnibus dominum tuum certificabis [...] mentem nostram latius apertusque illi declarabunt/ et vicissim ea omnia quecumque v[...] [...]cum illis conferre et per viam illorum nobis intimare./

His finitis expeditus est secretius et [...] finem cum aliis oratoribus inter rogatus/ a waywoda. Quid responsi a rege [...] [...]um retulit⁵³ que ex ore⁵⁴ regis Romanorum/ acceperat, intelligens tam nefaria [...] [...] nentis Hungarie et contra statum illius/ ac totius regni Hungarie detrimentum [...] eciam de manu [...] ipsius regis/ Romanorum scriptam, que pliare [...] longissima ut sue [...] est intimata/ eidem nuntio de manu regis Romanorum [...] waywode fideli et [...] maximo// [f. 5]; secreto assignari commissa non presentavit, sed in suppresso retinens, dixit regem Romanorum non/ aliud intimasse vel potius respondisse ad intimata waywode nisi hec quod salutare nomine suo waywode./ Et diceret habere oratores suos apud waywodam Iane⁵⁵ videlicet et

Branca cum plenaria et omnimoda/ instructione missos, intimavit inquit per me rex Romanorum quod quicquid dominatio sua vult disponere cum ea/ poterit confidentia omnia disponere et concludere cum qua prope concluderet cum sola regium maiestate Romanorum./ Cum igitur rursus et iterato quireret si quid amplius intimasset respondit nuntius nihil intimasse/ et tunc perfuit exemplum waywoda, volens notare per hec stultitiam nuntii, tu, inquit, alias cum visis fieris/ mihi homo sam cerebri et integre mentis, ambulasti nunc quemadmodum stamen cum tela/ textur transversaliter iactitatur et in medio rumpitur, ita tu in medio negotio nescivisti ambulare/ et ubi ostendere [...] prudentiam debueras ibi deferisti⁵⁶.

Dicit idem nuntius quod [...] an instructionem illam in scriptis sibi datam per regem Romanorum/ [...] waywode in s[...] [...] et mandata sibi commissa referre waywode debet/ [...] considerans quantum [...] [...] nuntium tractaretur et subinde cogitabimus in/ ordine secessisse [...] instructionem waywode presentare et intimata/ per ordinem referre ... [...] em elevatus a terra acervus⁵⁷ fuerat sese deponans// [f. 5^v] dormire cepit et mox nota [...]dam persona ex nobilitate Hungara unam personam et regia maiestas/ cognant licet iam

defunctam [...] est sibi oblati ante oculos, ita dormientem nuntium compellans./ Hens inquit illum et ingrunt iterum regestum inquit instructiones tibi date quidem/ sum tuo gestas presentare waywode non debeas quia maxima per hec sanguinis Christiani/ effusio causabitur moxque [...] statuit regestum illum nullo presentare nec intimata referre/ sed licentia a domino suo accepti exivit festivam in Hungariam et maiestati regie fecit se/ in servitium commandari per waywodam Transsilvanum cum litteris waywode Moldavi in sue commandarem/ ad waywodam scriptis ita prius ea hec omnia regie maiestati ex ordine declaravit cogitans quantum/ periculi utreque fraterne maiestati et regnis eis sub litis posset evenire si hec omnia ipsis ignorantibus/ et ad precavenda talia se tecum nescientibus, contingere per ipsos conspiratores executioni demandant.

1496 [!]⁵⁸. Puncta pacificationis et accorda inter Stephanum vajvodam Moldavum et regem Romanorum Maximilianum contra statum domini Wladislai Regis Hungarie conspirantes. Copia lectu difficilis⁵⁹.

Note

1. Liviu Pilat, "Dynastic Conflicts, Alliances and the Ottoman Imperial Policy in the Northern Black Sea", în *From Pax Mongolica to Pax Ottomanica: War, Religion and Trade in the Northwestern Black Sea Area (14th-16th Century)*, Ovidiu Cristea, Liviu Pilat, (Leiden: 2020), 192-214, cu observația, că, la 1497, Maximilian I a făcut ceva mai mult decât numai să-l felicite pe Ștefan pentru victoria sa asupra lui Jan Albert (p. 212, nota 122).
2. Veneția l-a acuzat ulterior (1499) pe unchiul Biancăi Maria, Ludovico II Moro Sforza, că-l instigase pe Baiazid al II-lea să pornească război împotriva republicii. Gaetano Cogo, "La guerra di Venezia contro i Turchi (1499-1501)" (I-II), în *Nuovo Ateneo Veneto*, X, 1 (XVIII) (1898): 5-76; XI, 1 (XIX) (1899): 97-138.
3. P.E. Kovács, *Corvin János házassága és a magyar diplomácia*, în „Századok”, CXXXVII, 4 (2003): 955-971.
4. Ovidiu Cristea, "O altă istorie: campania din 1497 în „Jurnalele” lui Marino Sanudo, în *Analele Putnei*”, V, 1 (2009): 39-50. Dezinformarea venețiană a fost, probabil, și rezultatul unei alte dezinformări, cea a Porții, care astfel își ascundea adevăratele obiective (așa cum mai procedase de-a lungul timpului).
5. Pop-Simon, *Moldova și celălalt imperiu*, 354-355.
6. Vikičević Makušev *Monumenta Historica Slavorum Meridionalum vicinorumque populorum e tabularis et bibliothecis italicis derompta*, I-2. *Genua, Mantua, Mediolanum, Panormus et Taurinum*, (Belgrad: 1882), no. 15, 137.
7. Ignác Ácsády, *Régi magyar birtokviszonyok 1494-1508* (= „Értekezések a Történelmi Tudományok Köréből”, XVI, 3), (Budapest: 1894), 24, 32, 38. În Voievodatul Transilvaniei, Ștefan era depășit ca posesiuni numai de Ladislau Geréb, episcopul Transilvaniei (vărul lui Matia), și de Ioan Corvin. La nivelul Ungariei, îl întreceau mai ales familiile Zápolya și Branković. Dar, cu Moldova sa alături, domnul era cel mai puternic vasal al Budei.
8. În acest sens pledează și acuza lui Vladislav la adresa lui Maximilian din primăvara lui 1497: regele romanilor îi dăduse domnului Moldovei *streit und gelt* (*Regesten Maximilian*, no. 4914).
9. Pomenita acuza a lui Vladislav ar susține interpretarea că inițiativa „conspirației” i-a aparținut lui Maximilian. Oricât de bogat și de bine conectat ar fi fost Ștefan cel Mare în Regatul Ungariei, mai ales în părțile sale răsăritene, el nu avea relațiile cerute de o rețea de anvergura celei implicate în „conspirația” de la 1497. În măsura în care, în acest caz, îi putem da crezare într-un raport al autorului raportului din primăvara lui 1498, Maximilian a fost cel care a stabilit regulile sale de comunicare cu Ștefan.
10. După ce marii feudali păreau să-și fi rezolvat diferendele, cel puțin pentru o vreme (cel mai certăreț pare să fi fost Ioan Corvin, intrat în conflict atât cu Ștefan Zápolya, cât și cu Ștefan cel Mare), cu Zápolya în zona Slovaciei de astăzi, cu Újlaki în ceea ce mai rămăsese din Regatul creștin al Bosniei, cu Ioan în Croația și cu Ștefan și Drágffy în Transilvania și Maramureș, un evident partaj, aprobat de Maximilian, se contura în teritoriile acoperite de Sfânta Coroană a Ungariei, râvnită de regele romanilor. Este tocmai tabloul creionat de discutatul raport anonim.

11. Este una dintre marile surprize ale raportului anonim. Ștefan atacase domeniile maramureșene ale Beatricei după ce Vladislav îi confirmase domeniile din Transilvania, acesta din urmă dorind să scape de fosta văduvă a lui Matia (Mihai Diaconescu, *Răscoala nobililor maramureșeni din 1492*, în vol. „Nobilimea românească din Transilvania”, editori I. Drăgan, M. Diaconescu, (Satu-Mare: 1997), 185-196).
12. Nicolae (Miklós) Bánffy, din ramura Losonczy-Bánffy a clanului, era căsătorit cu Margareta, fiica lui Johann al II-lea cel Crud de Sagan. Margareta fusese dorită, pare-se, de Matia pentru el. Din acest motiv, monarhul huniad i-ar fi și luat cu armele lui Johann al II-lea Ducatul de Glogov (ajuns în cele din urmă la Sigismund Jagiello). Matia i-a dat ducatul fiului său Ioan (1486-1487) și l-a aruncat în închisoare pe Nicolae Bánffy, pe atunci comite de Bratislava (Alexandru Simon, *Ștefan cel Mare și Matia Corvin*, 459-460).
13. Înțelegerile negociate, direct sau prin intermediul Veneției, între Frederic al III-lea și Mehmed al II-lea, sunt încă greu de analizat, neștiindu-se nici dacă ele au produs cu adevărat efecte (a se vedea astfel și situația din anul 1479 în Ioan Aurel Pop, Alexandru Simon, *Documents on the Prequels and the Aftermath of the Battle of Câmpul Pâinii (Kenyérmező, Brotfeld)*”, în „Hadtörténelmi Közlemények”, CXXIV, 1 (2011): 229-238).
14. Idem, *Moldova și celălalt imperiu*, p. 358.
15. Elena Firea, *Un ecou al asediului Sucevei din anul 1497 în frescele de la Arbore?*, în „Analele Putnei”, XIV, 2 (2018): 251-276.
16. În legătură cu cel din urmă, reamintim că raportul nu-l menționează pe Ivan al III-lea al Moscovei, celălalt cuscru al lui Ștefan și vechiul aliat al lui Maximilian I și Matia. Ivan l-a împiedicat pe Alexandru, ducele Lituaniei, fratele lui Jan Albert, al lui Vladislav, al lui Sigismund și al cardinalului Frederic, să-l sprijine pe regele Poloniei împotriva lui Ștefan (vezi, în pofida exagerărilor, K[onstantin]. V[asilevici]. Bazilevici, *Politica externă a statului rus centralizat în a doua jumătate a secolului al XV-lea*, (București: 1955), 311, G[heorghe]. Bezviconi, *Contribuții la istoria relațiilor româno-ruse*, (București: 1962): 40-41).
17. Se vede că Ștefan cel Mare avea cu adevărat influență printre unguri. Surprinde absența aproape completă din arhivele medievale din vechiul Regat al Ungariei a documentelor privitoare la Ștefan, după ce acesta a primit domeniul în Transilvania (Pop-Simon, *Re de Dacia*, 105).
18. Ileana Căzan, Eugen Denize, *Marile puteri și spațiul românesc în secolele XIV-XVI*, (București: 2001), 162-163.
19. Raportul dislocă imaginea încetățenită a lui Maximilian ca „cel din urmă cavaler” (Martin Wagendorfer, *Johannes Fuchsmagen. Ein Tiroler Humanist in Diensten Maximilians und seine Büchersammlung*, și Solveigh Rumpf-Dorner, „Der Cristenheit zū nutz vñnd güt”. Die Kreuzzugs-idee unter Friedrich III. und Maximilian I., în vol. „Kaiser Maximilian I. Ein großer Habsburger”, editor Katharina Kaska, (Wien: 2019), 110-117, 148-165).
20. Pop-Simon, *Re de Dacia*, p. 166, nota 84). Totuși, deplasarea lui Ștefan la Istanbul nu mai apare drept complet imposibilă (pentru textul otoman și argumentația în favoarea venirii lui Ștefan la Înalta Poartă, vezi Nagy Pienaru, *Călătoria lui Ștefan cel Mare la Istanbul*, în „Analele Putnei”, XIII 1, (2017): 33-44).
21. Ungaria jagiellonă nu a fost, însă, o monarhie complet disfuncțională (Martin Rady, „Jagiello Hungary”, în *Decreta Regni Medievale Hungariae, IV. 1490-1526*, J.M. Bak, M. Rady, Péter Banyó (eds.), (Budapest-New York-Idyllwild, CA: 2012), XI-XLVII; Martin Rady, *Rethinking Jagiello Hungary*, 3-18). Dovadă în acest sens poate fi socotit și felul în care Vladislav al II-lea s-a comportat la 1497-1498, când a făcut față până la urmă „conspirației”.
22. Pe principiul, *pacta sunt servanda*, Maximilian a avut o atitudine aproape identică în raport cu alți interlocutori. Pentru ca el să intervină, avea nevoie de o „chemare” din partea nobililor ungari, idee expusă de regele romanilor solului spaniol în februarie 1498 (*Correspondencia*, 21).
23. László Péter, „Ius resistendi” in Hungary”, în *Resistance, Rebellion and Revolution in Hungary and Central Europe*, Laszlo Péter, Martin Rady, (London: 2008), 41-55; Martin Rady, *Customary Law in Hungary: Courts, Texts and Tripartitum*, (Oxford: 2016): 82.
24. Aici Ștefan a eșuat, în bună măsură, datorită mărturisirii lui Petru More și a altor informații similare făcute către Vladislav și Jan Albert. Notăm astfel deopotrivă tonul foarte agresiv al noului sol al lui Jan Albert ajuns la Freiburg (*Regesten Maximilian*, no. 6404, 6533; 14 iulie și 5 august 1498), și reacția *Reichstag*-ului, deloc favorabil lui Maximilian, care a hotărât în aceste condiții să-l invite și pe Ștefan, pe reprezentantul său, la următoarea Dietă, care urma să fie ținută la Worms (BNM, Cod. Lat. XIV-99 (=4278), f. 245^r; 6 august; *Regesten Maximilian*, no. 6539).
25. Susținerea comitatelor fusese una dintre marile probleme puse lui Matia de succesiunea lui Ioan (Kubinyi, *Matthias Rex*, 142-143).
26. Pentru dezastrul financiar (regal) ungar, vezi și János M. Bak, *Monarchie im Wellental: materielle Grundlagen des ungarischen Königstums im fünfzehnten Jahrhundert*, în vol. „Das spätmittelalterliche Königstum im europäischen Vergleich” (=„Vorträge und Forschungen”, XXXII), Reinhard Schneider, (Sigmaringen: 1987): 349-384. Împreună, veniturile anuale ale prelaților ungari totalizau 200 000 de florini. Coroana avea un buget cu circa 30% mai mare (Erik Fügedi, *Hungarian Bishops in the Fifteenth Century (Some Statistical Observations)*, în „Acta Historica Hungaricae Scientiarum Hungaricae”, XII (1965): 375-376, nota 2).
27. Ceea ce s-a și întâmplat (*Regesten Maximilian*, no. 6806, 8671).
28. Adică până când a venit oficial vestea că Ștefan, sprijinit de oștenii lui Baiazid, îl învinsese pe Jan Albert. Ținând cont și de reproșurile lui Vladislav din primăvara anului 1497, privitoare la tratativele lui Maximilian cu Baiazid și cu Ștefan și de faptul că, tot la acea vreme, regele romanilor i-a scris lui Fuchsmagen că-i trimisese prin solul otoman un mesaj și domnului Moldovei

- (*Regesten Maximilian*, no.4914), se pot contura poate câteva din reperele majore ale înțelegerii dintre Maximilian și Ștefan. Ștefan l-a ajutat pe Maximilian în relația cu Baiazid, iar Maximilian i-a pus lui Ștefan la dispoziție „rețeaua habsburgică” din Ungaria. Autorul anonim al raportului din primăvara anului 1498 asupra „conspirației” celor doi pare să nu fi exagerat prea mult când l-a prezentat pe Ștefan drept prim instigator.
29. Baiazid al II-lea a fost de acord ca armistițiul dintre el și Maximilian, deși încheiat în august 1497, să intre în vigoare abia de la 1 august 1498, ceea ce este o raritate în materie de practici diplomatice medievale (ASM, A.D.S., Potenze Estere, *Alemagna*, cart. 586. 1498, fasc. 6. *Giugno*, nn.; 9 iunie 1498; BNM, Cod. Lat. XIV-99 (=4278), f. 275^{r-v}; 30 decembrie 1498; în *Regesten Maximilian*, no. 6806, 8671).
 30. Invitația a fost reiterată, de pildă, în primăvara anului 1499, pentru Bogdan (vezi și *Regesten Maximilian*, no. 9368).
 31. Ștefan chiar reprezenta o valoare pentru Maximilian în politica internă a Imperiului Romano-German. Faptul nu era valabil doar pentru regele romanilor, ci și pentru *Reichstag*, care-l invita, cum s-a văzut, pe Ștefan la următoarea întrunire, la Worms (*Regesten Maximilian*, no. 6539).
 32. În relație cu cruciada, a se vedea eforturile depuse recent de Norman Housley pentru a concilia cele două planuri (*Crusading and the Ottoman Threat. 1453-1505*, (Oxford, 2012).
 33. Paul Srodecki, *Antemurale Christianitatis. Zur Genese der Bollwerkshetorik im östlichen Mitteleuropa an der Schwelle vom Mittelalter zur Frühen Neuzeit* (= „Historische Studien”, DVIII), Husum, 2015.
 34. Alexandru Simon, *Habsburgs, Jagiellonians and Crusading: The Wallachian Case in the 1470s*, în „The Jagiellonians in Europe: Dynastic Diplomacy and Foreign Relations”, Attila Bányai (ed.), (Debrecen: 2016): 53-68.
 35. Trebuie subliniat, nu numai în raport cu subiectul nostru, interesul manifestat în ultimul deceniu față de Jagielloni: vol. „*Hofkultur der Jagiellonendynastie und verwandter Fürstenthäuser*”, Urszula Borkowska, Markus Hörsch (eds.), (Ostfildern: 2010); „The Age of the Jagiellonians in East-Central Europe” (= „Eastern and Central European Studies”, II), editori Florin Ardelean, Christopher Nicholson, Johannes Preiser-Kapeller, New York-Oxford-Basel-Frankfurt-am-Main-Wien, 2013; „The Jagiellonians in Europe: Dynastic Diplomacy and Foreign Relations”, Attila Bányai (ed.), (Debrecen: 2016); vol. „Remembering the Jagiellonians”, N. Nowakowska (ed.), (New York-London: 2018).
 36. Krzysztof Baczkowski, *Walka o Węgry w latach 1490-1492. Z dziejów rywalizacji habsbursko-jagiellońskiej w basenie środkowego Dunaju* (= „Acta Scientiarum Litterarumque. Schedae Historicae”, CXVI), (Kraków: 1993 [1995]).
 37. Vezi *The European Tributary States of the Ottoman Empire in the Sixteenth and Seventeenth Centuries* (= „The Ottoman Empire and Its Heritage”, LIII), Gábor Kármán, Lovro Kunčević (eds.), (Leiden-Boston-Köln: 2013); *Europe and the Ottoman World. Exchanges and Conflicts*, G. Kármán, Radu G. Păun (eds.), (Istanbul: 2013).
 38. Discuția coboară până în secolul al XIII-lea și se leagă de problema puterii adunărilor de tip „parlamentar” (Tudor Sălăgean, *Transilvania în a doua jumătate a secolului al XIII-lea. Afirmarea regimului congregațional*, (Cluj-Napoca: 2003).
 39. Dintre toți fiii lui Cazimir al IV-lea și ai Elisabetei de Habsburg, Sigismund a avut apoi cel mai mare succes.
 40. Atacul pe motivul originii valahe joase pare să fie o constantă a politicii Jagiellonilor din Polonia (Ioan Aurel Pop, „Alcuni aspetti della diffamazione del re Mattia Corvino nel XV secolo”, în *Transylvanian Review*, XXIV, suppl. 2, p. 24-32). În cazul lui Jan Albert, se simțea influența lui Filippo Buonaccorsi Callimachus (Pop-Simon, *Re de Dacia*, 137-139). În Ungaria, tensiunile etnice, cu români în prim plan, au explodat abia după dispariția, la scurt timp unul după altul, a lui Ștefan cel Mare și Ioan Corvin în a doua jumătate anului 1504, și în special, după Dieta de la Rákos (1505). Atunci, familia Zápolya, care-l alungase din nou pe Vladislav al II-lea la Praga, se temea, ca și Polonia, că Maximilian se va folosi de români pentru a prelua puterea în Ungaria (Alexandru Simon, „Vălahii și Dieta de la Rákos (1505). Considerații asupra sfârșitului epocii huniade”, în *Apulum*, XLIII (2006): 99-121). Mai devreme, la moartea lui Matia (1490), se răspândise, pentru o scurtă vreme, o formă de „psihoză valahă”, dregători precum Balázs Raksai sau Iacob Székely (*nomen est omen*) fiind considerați români crescuți de răposatul rege (Pop-Simon, *Re de Dacia*, 98, 129). Privind fie și numai prin prisma evenimentelor și surselor de la 1497-1498, este limpede că nu se desfășura un mare conflict unitar româno-ungar, ci, mai degrabă, se însumau – „trans-etnic” – în tabere rivale o serie de conflicte româno-române (cazul lui Petru More) și ungaro-ungare (disputele dintre marii nobili). Rădăcinile par mai adânci. Reaparitia lui Székely drept om de încredere al lui Maximilian în timpul „conspirației” de la 1497-1498 ar merita revăzută. În numele lui Matia (1488-1489), Székely fusese unul dintre negociatorii împărțirii stăpânirilor regale ale fiului lui Iancu între Huniazi și Habsburgi (Joseph. <von> Zahn, „Über ein Admonter Formelbuch des 15. Jahrhunderts”, în *Beiträge zur Kunde Steiermärkischer Geschichtsquellen*, XVII (1880): no. 6, 73-74).
 41. Este un raport „italian” prin dimensiuni, implicații și chiar fir narativ (vezi, în comparație, un raport milanez din 1462, în care „au fost prezise” conflictele răsăritene din anii 1490; Ludwig von Pastor, *Acta inedita historiam pontificum romanorum praesertim saec. XV, XVI, XVII illustrantia*, I. 1376-1464, (Freiburg-in-Breisgau, 1904), 150-162, no. 125).
 42. Crearea imaginii a fost în bună măsură rodul propagandei Republicii Sfântului Marcu, implicată măcar tangențial și în „conspirația” de la 1497 (cităm din raportul anonim: [...] *Et facile ut de voluntate ipsorum comitatum certi sitis misimus eiam oratorem nostrum ad cesarem Turcorum, ut nobis treugas disponat ad certum tempus, ne dum ista negotia similiter terminabimus Turcorum nobis impedimentum obsistat fuit autem apud nos orator cesaris Turcorum adductus per Venetos, mittat et waywoda oratore suum ad cesarem Turcorum, quia scimus ipsum waywodam nunc apud cesarem in bona gratia et omnia eius re[...]*). La acea vreme însă, imaginea lui Ștefan și a stăpânirilor sale depindea, de ceva vreme, în primul rând de el și de prestigiul său (vezi Olgierd Gorka,

- Kronika z czasów Stefana Wielkiego Moldawskiego. Nieznane najstarsze źródło rumuńskiej historiografii/ La chronique de l'époque d'Etienne le Grand de Moldavie, soit la source la plus ancienne mais jusqu'ici inconnue de l'historiographie roumaine*, (Krakow: 1929).
43. În aceste condiții transilvane, descrise de însuși regele romanilor, reintră în atenție daniile făcute la stavropighia din Peri și la mitropolia din Feleac (centrele de credință greacă unite de Toma Bakócz la 1494) de către logofătul Ioan Tăutu și vistiernicul Isac, „mâna dreaptă” și „mâna stângă” a lui Ștefan al III-lea, ambele capturate de Jan Albert în timpul marșului spre Suceava (Emil Turdeanu, „Manuscrise slave din timpul lui Ștefan cel Mare”, în *Cercetări Literare*, V (1943): 150, 176; Carmen Ghica, „Vel Logofătul Ioan Tăutu. Cea mai veche miniatură a unui dregător”, în *Studii și Cercetări de Istoria Artei*, XV, 1 (1968): 114-117). Cea din urmă danie, cea de la Feleac a vistiernicului Isac, a fost făcută în decembrie 1498, la două luni după ce Vladislav al II-lea izbutise să-l depună – temporar, cum s-a dovedit – pe Bartolomeu Drágffy din dregătoria de voievod al Transilvaniei (Alexandru Simon, „Regional and Hungarian Designs at the End of Bartholomew Drágffy's Political Career”, în *Banatica*, XXIV (2014): 263-288).
 44. *Correspondencia*, p. 21. Adăugând aceste cuvinte, la cele rostite de Maximilian în fața trimișilor moldavi, acel mesaj al regelui romanilor către domnul Moldovei devine mai elocvent: „dacă tu pierzi Transilvania, pierzi totul”.
 45. Merită reținut și felul în care cronicile lui Ștefan al III-lea s-au plâns că Bartolomeu Drágffy l-a înduplecat pe domn să nu-l doboare pe Jan Albert, când acesta era prins între oastea Transilvaniei și zidurile Sucevei (*Cronicile slavo-române*, 20-21, 65; subiectul a fost apoi trecut complet sub tăcere de Ștefan în relația cu Maximilian). S-ar părea că, și la acea vreme a Renașterii, pentru a fi rege trebuia să răpui un rege. Indiscutabil este că, până la sfârșitul anului următor, Drágffy a plătit cu dregătoria pentru indecizia sa de la Suceava.
 46. Așa l-a consemnat trimisul lui Maximilian la curtea moscovită, Sigismund von Herberstein (1517). Astfel l-a numit, cel care ar fi urmat să-i ia locul la 1497, Sigismund cel Înțelept al Poloniei (1531). Nu erau vorbe de complezență (vezi Govorei-Székeley, *Princeps omni laude maior*, 538).
 47. Palatinul Ungariei: Ștefan (István) Zápolya (Szapolyai).
 48. Petru (Péter) More, poate rudă cu diplomatul și prelatul ungar de origine română, Filip (Fülöp) More.
 49. Ioan Grumaz/ Grumeza, castelan/ pârcălab de Cetatea de Baltă (Küküllővár, Kockelburg).
 50. Brancho/ Branko, probabil.
 51. Adică până la Győr (*Jaurinum*).
 52. Corect *fecit*.
 53. Pată de umezeală de circa 2 cm., întregit după sens.
 54. Pată de umezeală de circa 3 cm., întregit după sens.
 55. Ilizibil. Pată de umezeală de circa 4 cm.
 56. Ilizibil. Pată de umezeală de circa 3 cm.
 57. Ilizibil. Pată de umezeală de circa 2 cm.
 58. Heinrich (al III-lea) von Plauen.
 59. Urmează *pal* tăiat.
 60. Episcopul de Pécs (Fünfkirchen, *Quinqueecclesiae*): Sigismund (Zsigmond) Ernest (Ernuszt).
 61. Laurențiu (Lőrinc) Újlaki, ducele Bosniei.
 62. Ilizibil. Pată de umezeala de circa 0,5 cm.
 63. Arhiepiscopul de Esztergom (Gran, Strigoniu): Hippolit (Ippolito) d'Este/ Toma (Tamás) Bakócz.
 64. Voievodul Transilvaniei: Bartolomeu (Bertalan) Drágffy.
 65. Cuvânt suprascris.
 66. Viena (Bécs).
 67. Urmează *unimus* tăiat.
 68. Pată de umezeală de circa 4 cm, întregit după sens.
 69. Nobil croat, în serviciul lui Maximilian. Poate rudă a lui Dominic (Domonkos) Kálmáncsehi, episcopul Oradiei.
 70. Ilizibil. Pată de umezeală de circa 4 cm.
 71. Ilizibil. Pată de umezeală de circa 2 cm.
 72. Ilizibil. Pată de umezeală de circa 2 cm.
 73. Pál/ Pavel? Personaj necunoscut.
 74. Hévízig/ Felhévizek (lângă Buda).
 75. Suprascris.
 76. Poate identic cu Toma (Tamás) Batcha/ Bakócz, episcop al Moldovei (1497/1498-1502/1503).
 77. Castelul de la Tata (*Dotis*), în Ungaria de nord (și astăzi), la granița cu Boemia.
 78. Visegrád, cu prepozitura *Demsch* din vecinătatea castelului (vezi și nota următoare).
 79. Bernhard <Johann(es)> Polheim.
 80. Ilizibil. Pată de umezeală de circa 4 cm. Întregit parțial după sens.
 81. Ilizibil. Pată de umezeală de circa 1 cm.

82. Ilizibil. Pată de umezeală de circa 5 cm.
83. Pată de umezeală de circa 1 cm. Întregit după sens.
84. Ilizibil. Pată de umezeală de circa 4,5 cm.
85. Ilizibil. Pată de umezeală de circa 3,5 cm.
86. Pată de umezeală de circa 3 cm. Întregit parțial după sens.
87. Sărbătoarea Rusaliilor. La 1497 cădea în 14 mai.
88. Sărbătoarea Botezului Domnului (Boboteaza), în 6 ianuarie 1498.
89. Urmează *ad* tăiat.
90. Personaj necunoscut.
91. Personaj necunoscut.
92. Lipova.
93. Báta, lângă Bátaszék, în Comitatul Tolna.
94. Cuvânt suprascris.
95. Cel mai probabil Obuda (Buda Nouă).
96. Ducele Georg cel Bătrân al Saxoniei.
97. Ducele Frederic al III-lea cel Înțelept al Saxoniei.
98. Urmează *et* tăiat.
99. Ducele Ioan cel Constant al Saxoniei, fratele lui Frederic.
100. Probabil Gaspar de Mech (Meckau), fratele episcopului Melchior de Brixen, consilier intim al regelui romanilor.
101. Ilizibil. Pată de umezeală de circa 1 cm.
102. Ilizibil. Pată de umezeală de circa 1,5 cm.
103. Pată de umezeală de circa 2 cm. Întregit parțial după sens.
104. Ilizibil. Pată de umezeală de circa 4 cm.
105. Ilizibil. Pată de umezeală de circa 5 cm.
106. Ilizibil. Pată de umezeală de circa 1,5 cm.
107. Ilizibil. Pată de umezeală de circa 4 cm.
108. Pată de umezeală de circa 1,5 cm. Întregit după sens.
109. Ilizibil. Pată de umezeală de circa 3 cm.
110. Ilizibil. Pată de umezeală de circa 2,5 cm.
111. Cuvânt suprascris.
112. Cuvânt ilizibil. Pată de umezeală de circa 1 cm.
113. Urmează *Mo* tăiat.
114. Urmează *nemo* tăiat.
115. Corect *per*.
116. Pată de umezeală de circa 1 cm.
117. Cuvânt suprascris.
118. Pată de umezeală de circa 1,5 cm.
119. Episcopul de Eger: Hippolit de Este (sau unul dintre adjuncții săi)/ Toma Bakócz.
120. Nicolae (Miklós) Bánffy.
121. Ilizibil. Pată de umezeală de circa 2 cm.
122. Ilizibil. Pată de umezeală de circa 4 cm.
123. Ilizibil. Pată de umezeală de circa 4,5 cm.
124. Ilizibil. Pată de umezeală de circa 5 cm.
125. Ilizibil. Pată de umezeală de circa 5 cm.
126. Ilizibil. Pată de umezeală de circa 3 cm.
127. Ilizibil. Pată de umezeală de circa 2,5 cm.
128. Urmează *enim*, tăiat.
129. Urmează *ig*, tăiat.
130. Pată de umezeală de circa 1 cm.
131. Pată de umezeală de circa 1 cm.
132. Pată de umezeală de circa 1 cm.
133. Pată de umezeală de circa 1 cm.
134. Ilizibil. Pată de umezeală de circa 2 cm.
135. Pată de umezeală de circa 1 cm.
136. Pată de umezeală de circa 5 cm. Întregit parțial după sens.
137. Ilizibil. Pată de umezeală de circa 4 cm.

138. Ilizibil. Pată de umezeală de circa 4 cm.
139. Urmează *sed hec admoneo*, tăiat.
140. Ilizibil. Pată de umezeală de circa 3 cm.
141. Scris *pre*, eronat.
142. Urmează *erit*, tăiat, la începutul randului următor.
143. Roma.
144. Ilizibil. Pată de umezeală de circa 1,5 cm.
145. Ilizibil. Pată de umezeală de circa 1,5 cm.
146. Ilizibil. Pată de umezeală de circa 2 cm.
147. Ilizibil. Pată de umezeală de circa 3 cm.
148. Cuvânt suprascris.
149. Freiburg (Dieta de la).
150. Urmează *cum illis*, tăiat.
151. Ilizibil. Pată de umezeală de circa 2 cm.
152. Cuvânt scris în exterior, pe margine, în afara rândului.
153. Suprascris.
154. Urmează *Im*, tăiat.
155. Personaj necunoscut.
156. Urmează 15 rânduri tăiate, peste care este scris *Hic articulus supra est positus et hic scriptus fuerat per errorem*. [Acest articol este așezat mai sus, iar aici a fost scris din eroare].
157. Urmează *erat*, tăiat.
158. Deși este vorba de o însemnare arhivistică sensibil ulterioară documentului, trebuie remarcat că anul 1496 este tocmai anul în care la Veneția *Dacia* (iar apoi și Croația) a apărut alături de Polonia și de Ungaria, iar Maximilian I și Republica Sfântului Marcu au izbutit să-i reconcilieze pe Ștefan al III-lea și pe Ioan Corvin (I.-A. Pop, Al. Simon, *Re de Dacia*, p. 208-209).
159. Pentru sprijinul acordat în procurarea unei noi copii după document și pentru verificarea pasajelor dificile din acest raport suntem îndatorați profesorilor Géza Erszegi (Arhivele Naționale Ungare, Budapesta) și Vasile Rus (Universitatea „Babeș-Bolyai”, Cluj-Napoca). Mulțumim totodată domnului dr. Ovidiu Cristea (Academia Română, Institutul de Istorie „Nicolae Iorga”, București) pentru deosebita înțelegere arătată în cursul lucrului anevoios la acest material.

Bibliography:

Arhive și biblioteci

Archivio di Stato di Milano, Milano.
Archivio di Stato di Modena, Modena.
Archivio Segreto Vaticano, Città del Vaticano.
Biblioteca Nazionale Marciana, Venezia
Finanz- und Hofkammerarchiv, Wien.
Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Wien.
Landes- und Regierungsarchiv von Tirol, Innsbruck.
Magyar *Nemzeti Levéltár* – Országos Levéltára, Budapest.
Státny Ústredný Archív, Bratislava.

Surse edite și literatură de specialitate

Ardelean, Florin, Nicholson, Christopher, and Preiser-Kapeller, Johannes, eds. *The Age of the Jagiellonians in East-Central Europe* (=Eastern and Central European Studies, II). New York – Oxford – Basel – Frankfurt-am-Main – Wien: Peter Lang, 2013.

Ácsády, Ignác. *Régi magyar birtokviszonyok 1494-1598* [Old Hungarian Feudal Relations] (=Értekezések a Történelmi Tudományok Köréből [Memoirs of the Class of Historical Sciences <of the Hungarian Academy of Sciences>] XVI, 3). Budapest: Magyar Tudományos Akadémia [Hungarian Academy of Sciences], 1894.

Babinger, Franz. „Zwei diplomatische Zwischenspiele in Deutsch-Osmanischen Staatsverkehr unter Bâyezîd II. (1497 und 1504).” In Id., **Aufsätze und Abhandlungen zur Geschichte Südosteuropas und der Levante**, I, 254-269. München: Südosteuropa-Verlagsgesellschaft m.b.H., 1962.

Baczkowski, Krzysztof. *Walka o Węgry w latach 1490-1492. Z dziejów rywalizacji habsbursko-jagiellońskiej w basenie*

šrodkowego Dunaju [The Battle for Hungary in the Years 1490-1492: <Contribution> to the History of the Habsburg-Jagiellonian Rivalry for Supremacy in the Mid-Danube Basin] (= *Acta Scientiarum Litterarumque. Schedae Historicae*, CXVI). Kraków: Nakł. Uniwersytetu Jagiellońskiego [Jagiellonian University Press], 1993 [1995].

Bak, János M. „Monarchie im Wellental: materielle Grundlagen des ungarischen Königstums im fünfzehnten Jahrhundert.” In *Das spätmittelalterliche Königtum im europäischen Vergleich* (= *Vorträge und Forschungen*, XXXII), edited by Reinhard Schneider, 349-384. Sigmaringen: Jan Thorbecke Verlag, 1987.

Bazilevici, K[onstantin]. V[asilevici]. *Politica externă a statului rus centralizat în a doua jumătate a secolului al XV-lea* [The Policy of the Centralized Russian State in the Second Half of the 15th Century]. Bucharest: Editura Academiei R.P.R. [The Press of the Academy of the People's Republic of Romania], 1955.

Bánfi, Florio. „Il cardinale Ippolito d'Este nella vita politica d'Ungheria.” *L'Europa Orientale*, XVIII (1938): 61-77.

Bárány, Attila, ed. *The Jagiellonians in Europe: Dynastic Diplomacy and Foreign Relations*. Debrecen: Debrecen University Press, 2016.

de Berwick-Alba, Jacob Fitz-James Stuart, ed. *Correspondencia de Gutierre Gomez de Fuensalida, embajador en Alemania, Flandes é Inglaterra (1496-1509)*. Madrid: [s.n.], 1907.

von Berzeviczy, Albert, ed. *Acta Beatricis reginae Hungariae illustrantia. Aragóniai Beatrix magyar királyné éltetére vonatkozó okiratok* (= *Monumenta Hungariae Historica*, I, 39). Budapest: Magyar Tudományos Akadémia [Hungarian Academy of Sciences], 1914.

Bezviconi, G[heorghel]. *Contribuții la istoria relațiilor româno-ruse* [Contributions to the History of Romanian-Russian Relations]. Bucharest: Academia Republicii Populare Romîne, Institutul de Studii Romîno-Sovietice [The Academy of the People's Republic of Romanian, Institute for Romanian-Soviet Studies], 1962.

Billig, Gerhard. *Pleißenland-Vogtland. Das Reich und die Vögte. Untersuchungen zu Herrschaftsorganisation und Landesverfassung während des Mittelalters unter dem Aspekt der Periodisierung*. Plauen: Vogtland Verlag, 2002.

Bogdan, Ioan [ed.]. *Documentele lui Ștefan cel Mare* [The Documents of Stephen the Great], II. Bucharest: Socec, 1913.

Boldur, Alexandru V. „Politica lui Ștefan cel Mare într-o lumină nouă” [„The Policy of Stephen the Great in a New Light”]. *Studii și Cercetări Istorice* [Historical Studies and Researches], XVIII (1943): 33-72.

Borkowska, Urszula and Hörsch, Markus, eds. *Hofkultur der Jagiellonendynastie und verwandter Fürstenhäuser*. Ostfildern: Jan Thorbecke Verlag, 2010.

Burkhard, Johannes, *Diarum sine rerum urbanarum commentarii*, edited by Louis Thuasne, II. 1492-1499. Paris: Ernest Leroux, 1884.

Căzan, Ileana. *Dușmani de temut și aliați de nădejde. Țările Române în epoca lui Ștefan cel Mare în contextul politicii central-europene* [Feared Enemies and Trusted Allies: The Romanian Countries in the Age of Stephen the Great in the Context of Central-European Politics]. Bucarest: Oscar Print, 2004.

Căzan, Ileana and Denize, Eugen. *Marile puteri și spațiul românesc în secolele XIV-XVI* [The Great Powers and the Romanian Space in the 15th-16th Centuries]. Bucharest: Editura Universității din București [The Press of the University of Bucharest], 2001.

Ciobanu, Mihai Anatolii. „Soli moscoviți la curtea lui Ștefan vodă – chipuri de oameni și faptele lor” [„Muscovite Envoys at the Court of Stephen Voivode: Human Faces and their Deeds”]. *Analele Putnei* [The Annals of Putna], XII (2016), 1: 103-145;

Ciobanu, Mihai Anatolii. „La începuturile relațiilor moldo-moscovite” [„At the Beginning of Moldavian-Muscovite Relations”]. *Analele Putnei* [The Annals of Putna], XIV (2018), 1: 81-100.

Cîmpeanu, Liviu. „Contribuții la istoria relațiilor moldo-polono-otomane în perioada 1485-1497, după un nou izvor istoric: *Ńurnalul* campaniei Cavalerilor Teutoni în Polonia și Moldova la 1497, scris de Liborius Nacker” [„Contributions to the History of Moldavian-Polish-Ottoman Relations between 1485 and 1487, according to a New Historical Source: The Journal of the Campaign of the Teutonic Knights in Poland and Moldavia in 1497, written by Liborius Nacker”]. *Anuarul Institutului de Istorie A.D. Xenopol* [The Yearbook of the A.D. Xenopol Institute of History], LI (2014): 59-71.

Cogo, Gaetano. „La guerra di Venezia contro i Turchi (1499-1501)” (I-II), *Nuovo Ateneo Veneto*, X/ XVIII (1898), 1: 5-76; XI/ XIX (1899), 1: 97-138.

Cristea, Ovidiu. „O altă istorie: campania din 1497 în *Ńurnalele* lui Marino Sanudo” [„A Different History: The Campaign of 1497 in the *Diaries* of Marino Sanudo”]. *Analele Putnei* [The Annals of Putna], V (2009), 1: 39-50.

Cristea, Ovidiu. „Peripețiile unei expediții otomane: izvoare noi și vechi despre incursiunea lui Malcocioglu Bali beg (noiembrie 1498-februarie 1499)” [„The Mishaps of an Ottoman Expedition: Old and New Sources on the Raid of Malcocioglu Bali beg (November 1498-February 1499)”]. *Analele Putnei* [The Annals of Putna], XIV (2018), 1: 101-118.

Diaconescu, Marius. „Răscoala nobililor maramureșeni din 1492” [„The Uprising of the Nobles from Maramureș in 1492”]. In *Nobilimea românească din Transilvania* [The Romanian Nobility from Transylvania], edited by Ioan Drăgan and Marius Diaconescu, 185-196. Satu-Mare: Muzeul Județean Satu-Mare [The Satu Mare County Museum], 1997.

Diaconescu, Marius. „Peșitorii nepotei lui Ștefan cel Mare în 1517. Despre căsătoria lui Alexandru cu fiica lui Bartolomeu Drágfi” [„The Suiters of Stephen the Great's Grand-daughter in 1517: On the Marriage of Alexander to Bartholomew Drágffy's Daughter”],

- Anuarul Institutului de Istorie A. D. Xenopol [The Yearbook of the A.D. Xenopol Institute of History], XLIX (2012): 55-70.
- Diaconescu, Marius. „Contribuții la datarea donației Ciceului și Cetății de Baltă lui Ștefan cel Mare” [„Contributions to the Dating of the Donation of Ciceu and Cetatea de Baltă to Stephen the Great”], *Analele Putnei* [The Anna;s of Putna], IX (2013), 1: 91-112.
- Diaconescu, Marius. „Mobilizarea oastei maghiare în 1497 in *subsidiūm et tutelam wayvode moldaviensis*” [„The Mobilization of the Magyar Army in 1497 in *subsidiūm et tutelam wayvode moldaviensis*”], *Analele Putnei* [The Annals of Putna], XII (2016), 2: 35-52.
- Drăgan, Ioan. „Diplomatul și umanistul de origine română Filip More de Ciula (1470-1526)” [„The Diplomat and Humanist of Romanian Origin Filip More de Ciula (1470-1526)”], *Apulum*, XIII (1983): 183-190.
- Drăgan, Ioan. „More – un apelativ românesc în mediul nobiliar medieval din Transilvania și Ungaria” [„More: A Romanian Designation in the Medieval Noble Environment in Transylvania and Hungary”], *Arhiva Genealogică* [The Genealogical Archive], V/X (1998), 1-2: 59-61.
- Edroiu, Nicolae. „An Aspect of the Political and Private Relations between Matthias Corvinus and Stephen the Great: The Transylvanian Estates of the Rulers of Moldavia”. In *Between Worlds (=Mélanges d'Histoire Générale, NS I, 1-2)*, I. *Stephen the Great and Matthias Corvinus and their Time*, edited by László Koszta, Ovidiu Mureșan, and Alexandru Simon, 151-160. Cluj-Napoca: IDC Press – Romanian Academy, Centre for Transylvanian Studies, 2007.
- Engel, Johann-Christoph. *Geschichte des Ungarischen Reiches*, III/2, Wien: In der Camesinaschen Buchhandlung, 1813.
- Engel, Pál. *Regatul Sfântul Ștefan. Istoria Ungariei medievale. 895-1526* [The Realm of St. Stephen: The History of Medieval Hungary. 895-1526], edited by Adrian Andrei Rusu and Ioan Drăgan. Cluj-Napoca: Mega, 2006.
- Fedeles, Tamás. „Egy Jagelló-kori humanista pályaképe: Csulai Mór Fülöp (1476/1477-1526)” [„The Portrait of Humanist from the Jagiellonian Age: Filip More of Ciula (1476/1477-1526)”], *Levéltári Közlemények* [Archival Studies], LXXXV (2007), 2: 35-85.
- Fedeles, Tamás. *Püspökök, prépostok, kanonokok: Fejezetek Pécs középkori egyháztörténetéből* [Bishops, Prepositis, Canons: Chapters from the Medieval Ecclesiastical History of Pécs]. Szeged: Schöck Kft. 2010.
- Fedeles, Tamás. *A király és a lázadó herceg. Az Újlaki Lőrinc és szövetségesei elleni királyi hadjárat (1494-1495)* [The King and the Rebel Duke: The Royal Campaign against Lawrence Újlaki and his Allie(1494-1495)]. Szeged: Szegedi Középkorász Műhely [The Medieval Workshop of Szeged], 2012.
- Fedeles, Tamás. „Miklós király és Lőrinc herceg. Az utolsó két Újlaki vázlatos pályaképe” [“King Nicholas and Duke Lawrence: The Portraits of the Last Two Újlakis”]. In *Személyiség és történelem. A történelmi személyiség* [Personality and History. The Historical Personality], edited by József Vonyó, Enikő Csukovits, and György Gyarmati, 135-168. Budapest – Pécs: Magyar Történelmi Társulat [The Hungarian Historical Society] – Kronosz Kiadó [Kronosz Publishing House] – Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltára [Historical Archives of the State Security Services], 2017.
- Finkel, Ludwik. „Zjazd Jagiellonów w Lewoczy w r. 1494” [“The Jagiellonian Congress in Lewocza in the Year 1494”]. *kwartalnik Historyczny* [Historical Quarterly], XXVIII (1914), 2: 317-350.
- Firea, Elena. „Un ecou al asediului Sucevei din anul 1497 în frescele de la Arbore?” [An Echo of the 1497 Siege of Suceava in the Frescoes of Arbore?], *Analele Putnei* [The Annals of Putna], XIV (2018), 2: 251-276.
- Firnhaber, Friedrich. „Beiträge zur Geschichte Ungarns unter der Regierung der Könige Wladislaus II. und Ludwig II. (1490-1526)”, *Archiv für Kunde Österreichischer Geschichtsquellen*, II (1849), 2: 375-552.
- Foa, Anna. „Leonello Chiericati,” *Dizionario Biografico degli Italiani*, XXIV (1980), *sub voce*.
- [Foscari, Francesco.] „Dispacci al senato veneto di Francesco Foscari e di altri oratori presso Massimiliano I nell'anno 1496,” *Archivio Storico Italiano*, VII (1844) 2: 721-948.
- Fraknói, Vilmos. „Rodrigo Borgia (VI. Sándor) Giulio Medici (VII. Kelemen) és Ascanio Sforza bíbornok, mint egri püspök-praetendensek” [„Cardinals Rodrigo Borgia (Alexander VI), Giulio Medici (Clement VII) and Ascanio Sforza as Episcopal Administrators of the Bishopric of Eger”], *Egri Egyházmegyei Közlöny* [Diocesan Gazette of Eger], XV (1883), 20: 161-162.
- Fraknói, Vilmos. *Ungarn und die Liga von Cambray*. Budapest: Friedrich Kilian, Königliche Ungarische Universitäts-Buchhandlung, 1883.
- Fraknói, Vilmos. *Erdődi Bakócz Tamás élete* [The Life of Thomas Bakócz of Erdőd (Ardud)]. Budapest: Méhner Vimos Kiadása [Vilmos Méhner Publishing House], 1889.
- Fügedi, Erik. „Die Wirtschaft des Erzbistums Gran am Ende des 15. Jahrhunderts,” *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungariae*, VII (1960): 253-294.
- Fügedi, Erik. „Hungarian Bishops in the Fifteenth Century (Some Statistical Observations),” *Acta Historica Hungaricae Scientiarum Hungaricae*, XII (1965): 375-391.
- Garbacik, József, ed. *Materiały do dziejów dyplomacji polskiej z lat 1486-1516 (Kodeks Zagrzebski)* [Sources for the History of Polish Diplomacy between the Years 1486 and 1516 (The Codex of Zagreb)]. Wrocław – Warsaw – Kraków: Ossolineum wyd. PAN [Ossolineum Publishing House of the Polish Academy of Sciences], 1966.
- Ghica, Carmen. „Vel Logofătul Ioan Tăutu. Cea mai veche miniatură a unui dregător” [„The Great-Chancellor John Tăutu: The Old Miniature of a Dignitary”]. *Studii și Cercetări de Istoria Artei* [Studies and Researches in the History of Arts], XV (1968), 1: 114-117.

- Gorovei, Ștefan S. and Székely, Maria-Magdalena. *Princeps omni laude maior. O istorie a lui Ștefan cel Mare [Princeps omni laude maior: A History of Stephen the Great]*. Putna – Suceava: Mușatinii, 2005.
- Gorovei, Ștefan S. and Székely, Maria-Magdalena. „Old Questions. Old Clichés. New Approaches. New Results: The Case of Moldavia.” In *The Ottoman Conquest of the Balkans: Interpretations and Research Debates*, edited by Oliver-Jens Schmitt, 209–242. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2016.
- Gollwitzer, Heinz, ed. *Deutsche Reichstagsakten unter Maximilian I. (=Deutsche Reichstagsakten, II, 1–6), VI. Reichstage von Lindau, Worms und Freiburg 1496–1498*. Göttingen: Vadenhoeck und Ruprecht, 1979.
- Górka, Olgierd. Kronika z czasów Stefana Wielkiego Moldawskiego. Nieznane najstarsze źródło rumuńskiej historjografii/ La chronique de l'époque d'Etienne le Grand de Moldavie, soit la source la plus ancienne mais jusqu'ici inconnue de l'historiographie roumaine, Kraków: Polska Akademia Umiejętności [Polish Academy of Arts and Sciences], 1929.
- Gröblacher, Johann. „König Maximilians I. erste Gesandtschaft zum Sultan Bâyezid II..” In *Festschrift für Hermann Wiesflecker*, edited by Alexander Novotny, Othmar Pickl, 73–83. Graz: Selbstverlag des Historischen Instituts der Universität Graz, 1973.
- Gullino, Giuseppe. „Zaccaria Contarini,” *Dizionario Biografico degli Italiani*, XXVIII (1983), *sub voce*.
- Gündisch, Konrad G., ed. *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen, VII. 1474–1489*. Bukarest: Verlag der Rumänischen Akademie, 1991.
- Györkös, Attila. „II. Ulászló házassága és a francia diplomácia” [„The Matrimony of Wladislaw II and French Diplomacy”]. *Acta Academiae Agriensis. Sectio Historiae, NS, XXXIX (2012): 89–102*.
- Hollegger, Manfred. *Maximilian I. (1459–1519): Herrscher und Mensch einer Zeitenwende*, Stuttgart: Kohlhammer, 2005.
- Housley, Norman. *Crusading and the Ottoman Threat. 1453–1505*. Oxford: Oxford University Press, 2012.
- Horváth, Alice. „Egy magyar humanista, Váradi Péter építkezései (15. századi építészeti központ Dél-Magyarországon)” [„The Buildings of a Hungarian Humanist, Peter Váradi (A Fifteenth Century Architectural Centre in Southern Hungary)”]. *Művészettörténeti Értesítő [Bulletin of Art History]*, XXXVI (1987): 54–85.
- Horváth, Jenő. *Az irodalmi műveltség megoszlása. Magyar humanizmus [The Spread of Literate Literacy: Hungarian Humanism]*. Budapest: Magyar Szemle Társaság [The Society of the Hungarian Review], 1935.
- Horváth, Richárd. „Tamás Bakócz of Erdőd.” In *Matthias Corvinus, the King: Tradition and Renewal in the Hungarian Royal Court 1458–1490*, edited by Péter Farbaky, Enikő Spekner, Katalin Szende, and András Végh, 272–273. Budapest: Budapest History Museum, 2008.
- Höflechner, Walter. *Die Gesandten der europäischen Mächte, vornehmliche des Kaisers und Gesandte des Reiches, 1490–1500 (=Archiv für Österreichische Geschichte, CXXIX)*. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1972.
- de Hurmuzaki, Eudoxiu. *Documente privitoare la istoria românilor [Documents regarding the History of the Romanians]*, XV/1. *Acte și scrisori din arhivele orașelor ardelene Bistrița, Brașov, Sibiu, 1358–1600 [Deeds and Letters from the Archives of the Transylvanian Cities of Bistrița, Brașov and Sibiu. 1358–1600]*, edited by Nicolae Iorga. Bucharest: Socec, 1911.
- Iorga, Nicolae. „Dovezi despre conștiința originii românilor” [„Evidences on the Conscience of the Origin of the Romanians”]. *Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Istorice [The Annals of the Romanian Academy: The Memoirs of the Historical Class]*, 3rd series, XVII (1935–1936): 257–265.
- Iványi, Béla, ed. *A Tomaj Nemzetségbeli Losonczi Bánffy család története. Oklevéltár [The History of the Losonczi-Bánffy Family from the Tomaj Kindred]*, II. 1458–1526. Budapest: Hornyánszky Viktor Könyvnyomdája [Viktor Hornyánszky Publishing House], 1928.
- Kalós, Antonin. „Tárgyalások az utraquisták egyesüléséről a római egyházzal. Kiegyezési politika” [„Negotiations for the Unification of the Utraquists with the Roman Church: Politics of Reconciliation”]. In *Szentírás, Hagymány, Reformáció. Teológia- és egyháztörténeti tanulmányok [Scripture, Tradition, Reformation. Studies in Theology and Church History]*, edited by Beatrix F. Romhányi, Gábor Kendeffy, 154–163. Budapest: Gondolat Kiadó, 2009.
- Kárman, Gábor, and Kunčević, Lovro, eds. *The European Tributary States of the Ottoman Empire in the Sixteenth and Seventeenth Centuries (=The Ottoman Empire and Its Heritage, LIII)*. Leiden – Boston – Köln: Brill, 2013.
- Kárman, Gábor, and Păun, Radu G., eds. *Europe and the Ottoman World. Exchanges and Conflicts*. Istanbul: Isis, 2013.
- Kernbichler, Norbert. *Die Familie der Herren von Polheim im Dienste Kaiser Maximilians I.* [PhD Thesis]. Graz: Universität Graz, 1974.
- Koller, Heinrich, Heinig, Paul-Joachim, and Niederstätter, Alois, eds. *Regesten Kaiser Friedrich III. (1440–1493). Nach Archiven und Bibliotheken geordnet (=Johannes]. Friedrich] Böhmer, Regesta Imperii, XIII), suppl. II-1. Das Taxregister der römischen Kanzlei 1471–1475 (Haus-, Hof- und Staatsarchiv Wien, Hss. weiss 529 und weiss 920)*, edited by Paul-Joachim Heinig and Ines Grund. Wien – Köln – Graz: Böhlau Verlag, 2002.
- Kovács, Péter E., ed. *Estei Hippolit püspök egri számadáskönyvei, 1500–1508 [The Account-books of Hippolite d'Este, Bishop of Eger. 1500–1508]*. Eger: MTA Soros Alapítvány – Heves Megyei Levéltár [The Soros Foundation of the Hungarian Academy of Sciences – Heves County Archive], 1992.
- Kovács, Péter E. „Corvin János házassága és a magyar diplomácia” [The Matrimony of John Corvinus and Hungarian Diplomacy”]. *Századok [Centuries]*, CXXXVII (2003), 4: 955–971.

- Kubinyi, András. „Két sorsdöntő esztendő (1490–1491)” [„Two Decisive Years: 1490–1491”]. *Történelmi Szemle* [Historical Review], XXXIII (1991), 1–2: 1–54.
- Kubinyi, András. „Az 1505-ös rákosi országgyűlés és a szittyia ideológia” [The Diet of Rákos (1505) and the Scythian Ideology”]. *Századok* [Centuries], CXL (2006), 2: 361–374.
- Kubinyi, András. *Matthias Rex*. Budapest: Balassi Kiadó, 2008.
- Kubinyi, András. „Die Wahlkapitulation Wladislaws II. in Ungarn (1490).” In Id., *Stände und Ständestaat im spätmittelalterlichen Ungarn*, 167–198. Herne: Tibor Schäfer Verlag, 2011.
- Jakó, Zsigmond [ed.]. *A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei* [The Protocols of the Convent of Kolozsmonostor (Cluj-Mănăştur)], II. 1485–1556. Budapest: Magyar Országos Levéltár [National Archives of Hungary], 1990.
- Lukacsics, József, ed. *Monumenta Romana Episcopatus Vesprimiensis*, IV. 1492–1526. Budapest: Franklin társulat nyomdája [The Publishing House of the Franklin Society], 1907.
- Lutter, Christina. *Politische Kommunikation an der Wende vom Mittelalter zur Neuzeit. Die diplomatischen Beziehungen zwischen der Republik Venedig und Maximilian I. (1495–1508)*, München: Oldenbourg Verlag, 1998.
- Magina, Adrian. „From Custom to Written Law: *Ius Valachicum* in the Banat.” In *Government and Law in Medieval Moldavia, Transylvania and Wallachia* (= *Studies in Russia and Eastern Europe*, XI), edited by Martyn Rady and Alexandru Simon, 71–78. London: University College of London Press, 2013.
- Makušev, Vikentij [ed.]. *Monumenta historica Slavorum meridionalium vicinorumque populorum e tabulariis et bibliothecis Italicis deprompta*, I–2. *Genua, Mantua, Mediolanum, Panormus et Taurinum*. Beograd: Typographia Regni Serbiae, 1882.
- Marcora, Carlo. „Il cardinale Ippolito I d’Este.” *Memorie Storiche della Diocesi di Milano*, V (1958): 325–520.
- Marcu Istrate, Daniela, ed. *Cetatea Ardud. Repere istorice și arheologice* [The Fortress of Ardud (Erdőd). Historical and Archaeological Coordinates]. Cluj-Napoca: Mega, 2015.
- Mihályi de Apșa, Ioan [ed.]. *Diplome maramureșene din secolele XIV și XV* [Diplomas from the Maramureș from the Fourteenth and Fifteenth Centuries]. Sighet: Tipografia lui Mayer și Berger [The Press of Mayer and Berger], 1900¹.
- Minea, Ilie. „Ștefan cel Mare și împăratul Maximilian I” [Stephen the Great and Emperor Maximilian I”]. *Cercetări Istorice* [Historical Researches], V–VII (1929–1931): 354–355.
- Murgescu, Bogdan. *Țările Române între Imperiul Otoman și Europa creștină* [The Romanian Countries between the Ottoman Empire and Christian Europe]. Iași: Polirom, 2012.
- Nagy, Iván. „Corvin János velencei nemességéről” [„The Venetian Ennoblement of John Corvinus”]. *Új Magyar Múzeum* [The New Hungarian Museum], III (1853), 1: 655–656.
- Naker, Liborius. *Tagebuch über der Kriegszug des Hochmeisters Johann von Tiefen gegen die Türken im Jahre 1497*. In *Scriptores Rerum Prussicarum*, IV (1870): 306–308.
- Neumann, Tibor. „Békekötés Pozsonyban – országgyűlés Budán. A Jagelló–Habsburg kapcsolatok egy fejezete (1490–1492)” [„Peace-making in Bratislava – Diet in Buda: A Chapter in Jagiellonian–Habsburg Relations (1490–1492)”] (I–II). *Századok* [Centuries], CLXIV (2010), 3: 335–372; CLV (2011) 3: 293–347.
- Neumann, Tibor. „Drágfi Bertalan politikai szerepe II. Ulászló király idején” [„The Political Career of Bartholomew Drágffy in the Days of King Wladislaw II”]. In *A Szilágyság és a Wesselényi család (14–17. század)* [The Szilágyi (Sălăj) Region and the Wesselényi Family (14th–17th Centuries)], edited by Géza Hegyi and András W. Kovács, 213–236. Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület [The Society of the Transylvanian Museum], 2012.
- Neumann, Tibor. „A gróf és a herceg magánháborúja (Szapolyai István és Corvin János harca a liptói hercegségért)” [„The Private War between the Count and the Duke: The Conflict between Stephen Szapolyai and John Corvinus over the Duchy of Liptov”]. In *Századok* [Centuries], CXLVIII (2014), 2: 387–426.
- Nowakowska, Natalia. „Poland and the Crusade in the Reign of King Jan Olbracht, 1492–1501.” In *Crusading in the Fifteenth Century: Message and Impact*, edited by Norman Housley, 128–147. New York: Palgrave–MacMillan, 2004.
- Nowakowska, Natalia. *Church and Dynasty in Renaissance Poland: The Career of Cardinal Fryderyk Jagiellon (1468–1503)*. Aldershot: Ashgate, 2007.
- Nowakowska, Natalia, ed. *Remembering the Jagiellonians*. New York–London: Routledge, 2018.
- Panaitescu, P.P., ed. *Cronicile slavo-române din sec. XV–XVI publicate de Ioan Bogdan* [The Slavic–Romanian Chronicles from the 15th–16th Centuries published by Ioan Bogdan]. Bucharest: Editura Academiei Republicii Populare Române [The Press of the Academy of the People’s Republic of Romania], 1959.
- Papée, Fryderyk, ed. *Acta Alexandri regis Poloniae, magni ducis Lithuaniae etc. (1501–1506)* (= *Monumenta Medii Aevi res gestas Poloniae illustrantia*, XIX). Kraków: Nakładem Polskiej akademji umiejeŃności [The Press of the Polish Academy of Sciences and Arts], 1927.
- Papcoștea, Șerban. „Relațiile internaționale ale Moldovei în vremea lui Ștefan cel Mare” [“The International Relations of Moldavia in the Time of Stephen the Great”], *Revista de Istorie* [Review of History], XXXV (1982), 5–6: 607–638.
- Papcoștea, Șerban. *Evul Mediu românesc. Realități politice și curente spirituale* [The Romanian Middle Ages: Political Realities and Spiritual Directions]. Bucharest: Corint, 2001.

- von Pastor, Ludwig [ed.]. *Acta inedita historiam pontificum romanorum praesertim saec. XV, XVI, XVII illustrantia*, I. 1376-1464. Freiburg-in-Breisgau: Herder Verlag, 1904²
- Péter, László. „*Ius resistendi* in Hungary.” In *Resistance, Rebellion and Revolution in Hungary and Central Europe*, edited by László Péter and Martyn Rady, 41-55. London: Hungarian Cultural Heritage Centre – University College London Press, 2008.
- Péterfi, Bence. „Aus Siebenbürgen in die Steiermark. Der Lebenslauf von Jakob Székely († 1504).” In *Andreas Baumkircher und das ausgehende Mittelalter. Tagungsband der 32. Schläiningger Gespräche 16. bis 20. September 2012*, edited by Rudolf Kropf and Gert Polster, 273-296. Eisenstadt: Amt der Burgenländischen Landesregierung, 2015.
- Pienaru, Nagy. „Călătoria lui Ștefan cel Mare la Istanbul“ [„Stephen the Great’s Journey to Istanbul“]. *Analele Putnei*, XIII (2017), 1: 33-44.
- Pilat, Liviu. „Dynastic Conflicts, Alliances and the Ottoman Imperial Policy in the Northern Black Sea.” In *From Pax Mongolica to Pax Ottomanica: War, Religion and Trade in the Northwestern Black Sea Area (14th-16th Century)*, edited by Ovidiu Cristea and Liviu Pilat, 192-214. Leiden: Brill, 2020.
- Pop, Ioan-Aurel. „Dalla Crociata alla pace: documenti veneziani riguardanti i rapporti tra le potenze cristiane e l’Impero Ottomano all’inizio del XVI secolo.” In *L’Italia e l’Europa Centro-Orientale attraverso i secoli. Miscellanea di studi di storia politico-diplomatica, economica e dei rapporti culturali*, edited by Cristian Luca, Gianluca Masi, and Andrea Piccardi, 95-107. Brăila – Venezia: Istros, 2004.
- Pop, Ioan-Aurel. „Alcuni aspetti della diffamazione del re Mattia Corvino nel XV secolo.” *Transylvanian Review*, XXIV (2015), suppl. 2: 24-32.
- Pop, Ioan-Aurel. „A 1499 Italian Source on the Ottoman–Polish–Moldavian Reports.” In *Laudator temporis acti. Studia in memoriam Ioannis A. Božilov*, edited by Ivan Biliarsky, I. *Religio-Historia*, 391-401. Sofia: IK Gutenberg, 2018.
- Pop, Ioan-Aurel and Simon, Alexandru. „Moldova și celălalt Imperiu: Preliminariile și consecințele conspirației lui Maximilian I de Habsburg și Ștefan cel Mare (1497)” [„Moldavia and the Other Empire: The Preliminaries and the Consequences of the Conspiracy of Maximilian I of Habsburg and Stephen the Great (1497)”]. In *Vocația istoriei. Primos profesorului Șerban Papacostea* [The Vocation of History: *Festschrift* Șerban Papacostea], edited by Ovidiu Cristea and Gheorghe Lazăr, 331-406. Brăila: Istros, 2008.
- Pop, Ioan-Aurel and Simon, Alexandru. „Despre conspirația pregătită de Maximilian I de Habsburg și Ștefan III cel Mare împotriva regilor Ungariei și Poloniei la sfârșitul secolului al XV-lea.” In *Istoriografie și politică în estul și vestul spațiului românesc* [Historiography and Politics in the East and in the West of the Romanian Space], ed. Svetlana Suveică, Ion Eremia, Sergiu Matveev, Sorin Șipoș, 134-152. Oradea – Chișinău: Editura Universității din Oradea – Cartdidact, 2009.
- Pop, Ioan-Aurel and Simon, Alexandru. „Documents on the Prequels and the Aftermath of the Battle of Câmpul Pâinii (Kenyérmező, Brotfeld).” *Hadtörténelmi Közlemények* [Studies in Military History], CXXIV (2011), 1: 229-238.
- Pop, Ioan-Aurel and Simon, Alexandru. „*Ungaria et Valachia*: promisiunile valahe ale Republicii Sfântului Marcu din anii 1470” [„Ungaria et Valachia: The Wallachian Promises of the Republic of St. Mark in the 1470s”]. *Revista Istorică*, NS, XXV (2015), 1-2: 3-66.
- Pop, Ioan-Aurel and Simon, Alexandru. *Re de Dacia: un proiect de la sfârșitul Evului Mediu* [Re de Dacia: A Project from the End of the Middle Ages]. Cluj-Napoca: Școala Ardeleană, 2018.
- Rady, Martyn. „Rethinking Jagiello Hungary 1490-1526.” *Central Europe*, III (2005), 1: 3-18.
- Rady, Martyn. „Jagiello Hungary.” In *Decreta Regni Medievali Hungariae*, IV. 1490-1526, edited by János M. Bak, Martyn Rady, Péter Banyó, XI-XLVII. Budapest – New York – Idyllwild, CA: Central European University Press, 2012.
- Rady, Martyn. *Customary Law in Hungary: Courts, Texts and Tripartitum*. Oxford: Oxford University Press, 2016.
- Rázsó, Gyula. „Una strana alleanza. Alcuni pensieri sulla storia militare e politica dell’alleanza contro i turchi (1440-1464).” In *Venezia e Ungheria nel Rinascimento*, edited by Vittore Branca, 79-100. Firenze: Leo S. Olschki, 1973.
- [Roller, Mihail, general-editor] *Documente privind istoria României* [Documents on the History of Romania], A. *Moldova* [Moldavia], *Veacul XVI* [The Sixteenth Century], I. 1500-1546. Bucharest: Editura Academiei Republicii Populare Române [The Press of Academy of the People’s Republic of Romania], 1951.
- Rowan, Steven W.. „A Reichstag at Freiburg, 1497-1498.” In *The Old Reich, Essays on German Political Institutions. 1495-1806*, edited by James A. Vann and Steven W. Rowan, 31-57. Brussels: Éditions de la Librairie encyclopédique 1974.
- Rumpf-Dorner, Solveigh. „*Der Cristenheit zû nutz vnnd güt*. Die Kreuzzugs-idee unter Friedrich III. und Maximilian I..” In *Kaiser Maximilian I. Ein großer Habsburger*, edited by Katharina Kaska, 148-165. Wien: Residenz Verlag, 2019.
- [Sanudo il Giovane, Marino.] *I diarii di Marino Sanuto (MCCCCX CVI-MDXXXIII) dall’autografo Marciano ital. cl. VII cod. CDXIX-CDLXXVII*, edited by Guglielmo Berchet, Frederico Berchet, Nicolo Barozzi, Rinaldo Fulin, and Marco Allegri, I. 1 gennaio 1496-30 settembre 1498, Venezia: Deputazione di storia patria per le Venezie, 1879.
- Sălăgean, Tudor. *Transilvania în a doua jumătate a secolului al XIII-lea. Afirmarea regimului congregațional* [Transylvania in the Second Half of the Thirteenth Century: The Rise of the Congregational Regime]. Cluj-Napoca: Centrul de Studii Transilvane [Centre for Transylvanian Studies], 2003.
- Sharrard, Katherine Anne. *The Intersection of Political Aspirations and Architecture in the Funerary Chapel of Tamás Bakócz* [PhD Thesis]. Austin, TX: University of Texas at Austin, 2012.

- Simionescu, Ștefana. „Legăturile dintre Ștefan cel Mare și Maximilian I de Habsburg în lumina unui nou izvor” [„The Relations between Stephen the Great and Maximilian I of Habsburg in the Light of a New Source”], *Revista de Istorie* [Review of History], XVIII (1974), 1: 91-98.
- Simionescu, Ștefana. „Știri noi despre relațiile diplomatice dintre Ștefan cel Mare și Maximilian I de Habsburg” [„New Information on the Diplomatic Relations between Stephen the Great and Maximilian I of Habsburg”]. *Revista de Istorie* [Review of History], XXXIII (1980), 12: 1981-1986
- Simon, Alexandru. „Valahii și Dieta de la Rákos (1505). Considerații asupra sfârșitului epocii hunyadi” [„The Wallachians and the Diet of Rákos (1505): Assessments on the End of the Hunyadi Age”]. *Apulum*, XLIII (2006): 99-121.
- Simon, Alexandru. „Domnul Moldovei și regii Ungariei din 1490. Un document de la Ștefan cel Mare” [„The Ruler of Moldavia and the Kings of Hungary from 1490: A Document from Stephen the Great”]. *Anuarul Institutului de Istorie A.D. Xenopol* [The Yearbook of the A.D. Xenopol Institute of History], XLIII-XLIV (2006-2007): 15-36.
- Simon, Alexandru. „Massimiliano I, Venezia e il problema ottomano (1493-1503).” In *L'Europa Centro-Orientale e la Penisola italiana: quattro secoli di rapporti e influssi incrociati tra Stati e civiltà (1300-1700)*, edited by Cristian Luca and Gianluca Masi, 91-107. Brăila: Istros, 2007.
- Simon, Alexandru. *Ștefan cel Mare și Matia Corvin. O coexistență medievală* [Stephen the Great and Matthias Corvinus: A Medieval Coexistence]. Cluj-Napoca: Presa Universitară Clujeană [University Press of Cluj], 2007.
- Simon, Alexandru. *Pământurile crucii: românii și cruciada târzie* [The Lands of the Cross: The Romanians and the Later Crusades]. Cluj-Napoca: Academia Română, Centrul de Studii Transilvane [Romanian Academy, Centre for Transylvanian Studies], 2012.
- Simon, Alexandru. „Regional and Hungarian Designs at the End of Bartholomew Drágffy's Political Career,” *Banatica*, XXIV (2014): 263-288.
- Simon, Alexandru. „Habsburgs, Jagiellonians and Crusading: The Wallachian Case in the 1470s.” In *The Jagiellonians in Europe: Dynastic Diplomacy and Foreign Relations*, edited by Attila Bányai, 53-68. Debrecen: Debrecen University Press, 2016.
- Srodecki, Paul. *Antemurale Christianitatis. Zur Genese der Bollwerkrhetorik im östlichen Mitteleuropa an der Schwelle vom Mittelalter zur Frühen Neuzeit (=Historische Studien, DVIII)*, Husum: Matthiesen Verlag, 2015.
- Thallóczy, Lajos, and Hodinka, Antal, eds. *Codex Diplomaticus partium regno Hungariae adnexarum. Magyarország mellékartományainak oklevéltára (=Monumenta Hungariae Historica, I, 31, 33, 36, 40), I. A Horvát véghegyek oklevéltára, 1490-1527* [Documents on the Croatian Borderplaces. 1490-1527]. Budapest: A Magyar Tudományos Akadémia [The Hungarian Academy of Sciences], 1903.
- Thuasne, Louis. *Djem Sultan, fils de Mahommed II, frère de Bayezid II (1459-1495) d'après les documents originaux en grand partie inédites. Études sur la question d'Orient à la fin du XVe siècle*. Paris: Ernest Leroux, 1890.
- Turdeanu, Emil. „Manuscrite slave din timpul lui Ștefan cel Mare” [„Slavic Manuscripts from the Time of Stephen the Great”]. *Cercetări Literare*, V (1943): 101-240.
- [Váradi/ Várdai, Péter.] *Petri de Warda Epistolae cum nonnullis Wladislai II. regis Hungariae litteris Petri causa scriptis*, edited by Carol Wagner, Bratislava – Kosice: sumptibus Joannis Michaelis Landerer, 1776.
- Veress, Endre, ed. *Acta et epistolae relationum Transylvaniae Hungariaeque cum Moldavia et Valachia (=Fontes Rerum Transylvanicarum, IV, VI), I. 1468-1540*, Budapest: Stephaneum Nyomda R.T. Nyomása [The Publishing House of the Stephaneum <St. Stephen Society>], 1914.
- Wagendorfer, Martin. „Johannes Fuchsmagen. Ein Tiroler Humanist in Diensten Maximilians und seine Büchersammlung.” In *Kaiser Maximilian I. Ein großer Habsburger*, edited by Katharina Kaska, 110-117. Wien: Residenz Verlag, 2019.
- Wiesflecker, Hermann. „Maximilians I. Türkenzug 1493/4,” *Ostdeutsche Wissenschaft*, V (1958): 152-178.
- Wiesflecker, Hermann. „Das erste Ungarnunternehmen Maximilians I. und der Pressburger Vertrag 1490/1491,” *Süd-Ost Forschungen*, XVIII (1959), 2: 26-75.
- Wiesflecker, Hermann. „König Philipps I. Tod in Burgos (1506). Eine Krise der habsburgischen-spanischen Weltreichsbildung.” *Römische Historische Mitteilungen*, XVIII (1976): 87-94.
- Wiesflecker, Hermann, ed. *Ausgewählte Regesten des Kaiserreiches unter Maximilian I, 1493-1519 (=Johannes].F[riedrich] Böhmer, Regesta Imperii, XIV)*. Wien – Köln – Weimar: Böhlau Verlag, 1989-.
- Wiesflecker, Hermann. *Maximilian I.* Wien – München: Oldenbourg Verlag, 1991.
- <von> Zahn, J[oseph]. „Über ein Admonter Formelbuch des 15. Jahrhunderts,” *Beiträge zur Kunde Steiermärkischer Geschichtsquellen*, XVII (1880): 33-80.
- Zambotti, Bernardino. *Diario Ferrarese dall'anno 1476 sino al 1504 (=Rerum Italicarum Scriptores, XXIV, 7)*, edited by Giuseppe Pardi. Bologna: N. Zanichelli, 1934 [1937].

MARTIAL ȘI ÎMPĂRAȚII

Alexandra CIOCĂRLIE

Institutul de Istorie și Teorie literară "G. Călinescu", București
 "G. Călinescu" Institute of Literary History and Theory
 Personal e-mail: aciocarlie@gmail.com

MARTIAL AND THE EMPERORS

Martial dedicated many epigrams to the four successive emperors of Rome with whom he had been contemporary: Titus, Domitian, Nerva and Trajan. In all the poet's volumes, his epigrams were similar with respect of their underlying strategy even if they were praising a different sovereign. Each time the poet depicted the current emperor as a perfect ruler, endowed with the most noble virtues and in total contrast with the previous monarch who was loaded with vices. During the reign of Nerva, while recurring to his usual tactics of praising the current leader and attacking the previous one, Martial arrived in the position of posthumously denigrating Domitian whom he had adulated many years before.

Keywords: Martial, epigrams, Domitian, Nerva, encomiastic poems

Contemporan al Flavienilor și al primilor Antonini, Martial a închinat destule epigrame celor patru împărați succesivi ai Romei: Titus (79-81), Domițian (81-96), Nerva (96-98) și Traian (98-117). Chiar dacă numele se schimbă, mecanismul este similar în toate volumele poetului. De fiecare dată, el îl înfațșează pe suveranul actual drept conducător exemplar datorit cu cele mai alese virtuți prin contrast cu un tiran dinaintea lui împovărat de vicii.

În primul său grupaj de versuri, *Spectacolele* consacrate inaugurării amfiteatrului flavian în 80, autorul îl contrapune pe chibzuitul Titus lui Nero, despotul prin excelență. Alăturarea este facilitată de poziția edificiului în cauză. Viitorul Colosseum a fost început de Vespasian și desăvârșit de Titus pe un teren din apropierea extravagantei *Domus aurea*, reședința lui Nero, statuia uriașă a acestuia fiind mutată pe *Via sacra* după înlocuirea capului său cu cel al lui Helios. Poetul se referă la suprapunerea edilitară ca temei al antitezei morale dintre un autocrat și un bun cărmaci al Romei: „În locul unde colosul cu raze contemplă aștri [...] strălucea palatul odios al unui sălbatic dictator”. Amfiteatrul își ridică masa impozantă pe amplasamentul

iazului lui Nero, iar locul desfătării solitare a unui tiran devine unul al spectacolelor publice: „Roma a fost redată sieși și, sub guvernarea ta, Cezarule, poporul se bucură de ceea ce odinioară îl fermeca doar pe stăpânul său” (II). Rivalitatea dintre dinastii este scoasă în evidență cu prilejul descrierii unei lupte navale patronate de Titus. După Martial, reprezentarea e mult superioară celor oferite de Augustus într-un bazin săpat din inițiativa lui sau de Claudius pe lacul Fucinus: „Ce lucru neînsemnat față de ceea ce a făcut împăratul nostru”. Grandoarea scenei prezente sugerează preeminența celui de-al doilea șef de stat din familia Flavia asupra Iulio-Claudianilor și mai cu seamă asupra lui Nero, etalonul infamiei: „Să nu se mai vorbească despre lacul Fucinus sau de iazul sinistrului Nero: secolele viitoare nu vor cunoaște decât această naumachie de acum” (XXVIII).

Generozitatea și măreția lui Titus sunt puse în lumină prin dese referiri la splendoarea jocurilor desfășurate în amfiteatrul care întrece minunile lumii, templul Dianei din Efes și mausoleul înălțat de Artemisia drept mormânt pentru soțul ei, regele Cariei: „Orice operă omenească cedează în fața amfiteatrului Cezarului:

faima nu o va mai slăvi decât pe aceasta în locul tuturor celorlalte” (I). Într-o epocă sângeroasă în care tigrii ajung să sfășie leii împrumutând sălbăticia oamenilor (XVIII), Titus se remarcă prin clemență și blândețe. Arătând o „ingenioasă bunătate a unui prinț invincibil” când îi cheamă pe ambii combatanți din arenă revendicați de câte o parte a spectatorilor (XX), împăratul influențează conduita semenilor săi ca și pe cea a fiarelor: „Cum trebuie să fie purtările oamenilor sub un principe care determină firea animalelor sălbatice să se înlănțuie!” (X). Caracterul blajin nu echivalează însă cu slăbiciunea. Dimpotrivă, Titus își manifestă autoritatea asupra întregii lumi astfel că toate neamurile îi acceptă dominația: „Felurite sunt limbile acestor popoare; dar se armonizează între ele, Cezarule, când te proclamă adevăratul părinte al patriei” (III).

Jocurile oferite de suveran în amfiteatru pot fi socotite „sacre” prin asociere cu înaltul personaj (XXIV). Titus se bucură de protecția divină atât pe timp de pace cât și de război: „Nu doar că belicosul Marte este în serviciul tău, Cezarule, cu armele lui invincibile; dar și Venus este în serviciul tău” (VI). Animalele își dau seama de puterile lui supranaturale. Din proprie inițiativă, „fără a fi îndemnat de stăpân”, elefantul „se prosternează” în fața împăratului „cu pietate, în maniera suplicanților”, pentru că îl „recunoaște” drept „zeul nostru” („*nostrum sentit et ille deum*” – XVII); cerbul fugar „stă la picioarele Cezarului rugător, implorând grația” și nu e devorat de câini tocmai pentru că a fost în stare să simtă harul celui dintâi dintre romani, „puterea lui cu adevărat sacră” („*Numen habet Caesar: sacra est haec, sacra potestas*” – XXX). În prezentarea lui Marțial, natura acceptă suveranitatea principelui contaminându-se totodată de caracterul lui mărinimos. Chiar talazurile supuse lui Titus îi adoptă bunătatea ocrotindu-l pe Leandru într-o reprezentație nocturnă în amfiteatrul iluminat: „Valurile te-au cruțat, Leandru, nu te mai mira: ele erau ale Cezarului” (XXV). Virtuțile conducătorului ideal acționează asupra întregii lumi aflate sub dominația lui.

Suveranul invocat în cea mai mare parte a operei lui Marțial este Domițian. Sosit de tânăr la Roma de pe meleaguri hispanice, scriitorul se lasă atras de farmecele unei vieți tihnite mai mult decât de cariera anevoioasă recomandată de Quintilian (II, 90). Nedorind să practice o profesiune lucrativă care i-ar putea asigura independența financiară, el preferă să cultive prin creațiile lui personaje de rang mare spre a le obține sprijinul². Dintre potențialii susținători, cel mai de seamă este, desigur, împăratul însuși. În câteva rânduri, Marțial îi adresează lui Domițian solicitări concrete: o concesiune de apă pentru proprietatea sa de la țară (IX, 18), *ius trium liberorum* (II, 91), câteva mii de sestertii (VI, 10). Drept răspuns, acesta îi acordă titlul onorific de *tribunus militum semestris* (III, 95), ratifică privilegiile triplei paternități conferite poetului inițial de Titus (III, 95; IX, 97), însă, după toate probabilitățile, nu îi pune la dispoziție și bani.

De cele mai multe ori, epigramistul îi închină versurile

fără a aștepta o recompensă anume, doar cu nădejdea de a câștiga bunăvoința celui mai puternic om din Roma. Deși nu e sigur că Domițian ar fi interesat să-i citească opera, Marțial îi dedică mai multe culegeri: „Ție îți adresez acest volum, protector binecuvântat și salvator al statului. [...] Îndură-te să-l accepți: voi crede că l-ai citit și în mândria mea mă voi lăsa pradă unei credulități de gal” (V, 1). Important ar fi ca stihurile sale să ajungă sub ochii înaltului personaj, ceea ce explică rugăminta către bibliotecarul palatului de a i le pune la îndemână: „...tu care ai privilegiul să cunoști preocupările stăpânului de la nașterea lor [...], găsește undeva un loc pentru volumașele mele” (V, 5). Astfel, împăratul va putea să acorde atenție jucăușelor poezii chiar la întoarcerea sa victorioasă din campania militară în ținutul odrișilor: „Îți e îngăduit, Cezarule, să-mi ascuți flecăreala și versurile mai ușuratec odată ce triumful însuși gustă glumele” (VII, 8). Grija constantă pentru problemele grave ale țării nu exclude delectarea cu frivolele „cărțicele” ale autorului, „flecuste” pe care „Cezarul însuși, stăpânul nostru, sub povara atâtor sarcini, catadicsește să le răsfoiască de doua-trei ori” (VI, 64). Multe din volumele lui Marțial încep ori sfârșesc prin invocarea augustei oblăduiri: II, 2; IV, 1; V, 1; VI, 2; VII, 1-2; VIII, prefata; VIII, 1-2; IX, 1; XIV, 1, respectiv II, 91; III, 95; VI, 87; VII, 99; VIII, 82; IX, 101; XIII, 127. Uneori, ambele poziții sunt rezervate acestui subiect, astfel de piese încadrând grupajul. De pildă, în prefata cărții a VIII-a, poetul se declară convins că epigramele se bucură de notorietate grație mărețului lor patron: „Toate cărțuliile mele care îți datorează, doamne, renumele, adică viața, se plasează sub protecția ta; și vor fi citite, cred, tocmai din acest motiv”. Spre a preveni eventualele reticențe ale cârmuitorului, Marțial caută să-și camufleze venerația cu un ton vesel din dorința de a nu-l obosi cu laude excesive: „Am încercat să introduc varietate amestecând câteva glume ca să nu aducă fiecare vers divinei tale modestii elogii care ar putea să te plictisească mai degrabă decât să îmi epuizeze admirația”. În piesa inaugurală, autorul precizează însă că favoarea acordată de Domițian îi impune unele obligații de exprimare reținută și decentă: „Cartea mea, menită să pătrunzi în căminul încărcat de lauri al stăpânului nostru, învață să vorbești mai respectuos cu un limbaj pudic” (VIII, 1). În ultimele rânduri ale culegerii, Marțial se referă tot la ilustrul destinatar capabil să guste plăcerile literare și să-și îndeplinească în același timp obligațiile serioase de șef al statului: „Dacă îi prezentăm stăpânului nostru mici poeme este pentru că, știm, un zeu poate să se ocupe totodată de afaceri și de muze. [...] Fii îngăduitor, auguste prinț, față de poeziile tale: suntem dulcea ta glorie cum suntem și prima ta grijă și desfătarea ta” (VIII, 82). Scriitorul își așază în locuri de maximă vizibilitate plecaciunile către cel căruia îi aduce ofranda poetică.

Asemenea *Spectacolelor* adresate lui Titus, și epigramele scrise în timpul lui Domițian evidențiază

meritele suveranului actual prin opoziție cu tarele despotului din dinastia precedentă. Cu toate că nu recurge la o confruntare directă prin includerea ambelor figuri într-o singură piesă, Marțial face referire la nevoia de a reconsidera imaginea lui Nero acoperit cu o faimă nemeritată de un „istoric mincinos care relatează în chip fals gloria” acestuia (III, 20). În fapt, cum bine știu contemporanii, prin mijlocirea comandantului gărzii pretoriene, „nerușinatul” Tigellinus (III, 20), el a comis numeroase omoruri fără a da înapoi nici măcar de la matricid. Înecul în mare al Cerelliei, înghițită de talazuri criminale, este asociat cu tentativa de ucidere a Agrippinei de către propriul fiu: „O astfel de nelegiuire, valorilor, i-ați refuzat odinioară lui Nero, în pofida ordinelor lui explicite” (IV, 63). Dintre fărădelegile săvârșite, Marțial acuză mai ales condamnarea la moarte a poetului Lucan: „Crudule Nero, nicio alta dintre victimele tale nu te-a făcut mai odios; cel puțin crima asta n-ar fi trebuit să-ți fie îngăduită” (VII, 21). Sălbăticia față de cei mai apropiați oameni reprezintă trăsătura definitorie a detestabilului personaj, crede epigramistul.

Spre deosebire de ferocele său precursor, Domițian s-ar evidenția printr-o inimă bună și generoasă reflectată în frumusețea figurii sale senine de o splendoare aproape supranaturală. La întoarcerea din expediția sarmatică, Cezarul „al cărui chip strălucea de maiestate divină” își face intrarea triumfală în Roma „înfrumusețat de praful războaielor” (VIII, 65). După cum sugerează statuia lui Hercule care preia trăsăturile pline de farmec ale lui Domițian, împăratul și eroul mitologic au în comun aura nemuririi: „Alcide [...] porți frumosul chip al Cezarului, zeitatea noastră” (IX, 65). Claudius Etruscus și tatăl său rechemat din exil îi poartă recunoștință magnanimului suveran care ar putea nimici pe oricine, asemenea zeului suprem, dar preferă să-și rețină forța distructivă: „...amândoi îți sunt îndatorați, cel mai slăvit dintre cărmuitori, căci ți-ai tras înapoi fulgerul lansat de mâna ta. [...] Dacă vreodată, Cezarule, atotputernicul stăpân al tunetului ți-ar împrumuta firea, mâna lui ar folosi rar toată energia fulgerului” (VI, 83). Natura îngăduitoare a lui Domițian se răsfrânge și asupra animalelor din preajmă, astfel că leul său renunță pe neașteptate să sfășie iepurele prins în gheare: „Cum se poate ca un leu vorace să cruțe prada pe care a apucat-o? Dar leul acesta e al tău, se spune: așadar poate s-o facă” (I, 14). Blandețea milostivă a fiului lui Vespasian l-ar opune astfel cruzimii unui despot ca Nero, arată poetul.

Indulgența nu echivalează însă cu slăbiciunea și pasivitatea. Dornic să-i alcătuiască un portret impozant lui Domițian, Marțial pune în lumină în repetate rânduri calitățile lui războinice, reale ori presupuse, și reține principalele reușite militare slăvite de compatrioți: „Din nou Roma îți aclamă triumfurile glorioase și numele tău invincibil, Cezarule, face să vibreze ecurile cetății” (VII, 6). Epigramistul consemnează înfruntarea cu partizanii lui Vitellius (V, 5; IX, 101), expediția germanică din 70 (II,

2), luptele cu chattii din 83 (II, 2; IV, 3; XIV, 170), campaniile dacice din 86-90 (I, 22; V, 3), războiul cu sarmații din 92 (VII, 1; VII, 2; VII, 7; VII, 8; VII, 84; VIII, 8; VIII, 15; VIII, 21; IX, 31). Tabloul de ansamblu al succeselor împăratului este reconstituit în epigrama IX, 101: „...de trei ori a abătut coarnezle perfide ale Istrului care scaldă ținutul sarmaților, de trei ori și-a scufundat calul plin de sudoare în zăpada Geției; după ce, în modestia lui, a refuzat de mai multe ori să conducă alaiul triumfului pe care îl meritau victoriile lui, a obținut un titlu glorios în lumea nordică”. Prin faptele sale de arme, amintite cu insistență, Domițian capătă statura unui adevărat erou al Romei.

Pe de altă parte, poetul ridică în slăvi programul imperial de reformare morală a societății, incluzând repunerea în vigoare a legii Iulia împotriva adulterului inițiată de Augustus, măsură prin care „castitatea a fost oficial poftită să intre în locuințele noastre” (VI, 7; v. și VI, 2; VI, 45; VI, 91). Edictul lui Domițian de proscriere a castrării vine „în ajutorul generațiilor viitoare” din dorința ca ele „să se nască fără crimă” (VI, 2; v. și II, 60; IX, 5). La asanarea vieții publice contribuie și interzicerea prostituției infantile de către acest „principe, prieten al virtuții” spre care „se îndreaptă mulțumirile cetăților” (IX, 5; v. și IX, 7). Cenzura perpetuă a lui Domițian, acordată în 85, îi apare epigramistului drept reper al integrității romane: „O, cel mai mare dintre cenzori și prințul prinților, deși îți datora deja atâtea triumfuri, atâtea temple noi și altele restaurate, atâtea spectacole, atâtea zei, atâtea orașe, Roma îți datorează încă și mai mult: faptul că a devenit castă” (VI, 4; v. și V, 23; VI, 91).

Marțial menționează și alte acțiuni legislative ale lui Domițian, de pildă restabilirea legii Roscia din 67 a. Chr. care atribuia primele paisprezece rânduri la teatrul membrilor tagmei ecvestre: „Un edict al stăpânului și zeului nostru a reglementat mai precis locurile la teatru și mulțumită lui cavalerii și-au regăsit rangul la adăpost de promiscuitate” (V, 8; v. și V, 14; V, 23; V, 27; V, 41). Tot astfel, poetul se referă la inițiativele urbanistice de restaurare a templelor sau de sistematizare generală a Romei: „Ai făcut, Germanicus, să se lărgească străduțele noastre înguste și ceea ce altădată era doar o cărare a devenit un drum” (VII, 61). Alteori, el face aluzie la însușirile artistice ale suveranului care a scris un poem despre asedierea Capitoliului de către vitellieni: se adresează bibliotecarului Sextus drept „adorator al Minervei de pe Palatin”, în stare să se bucure „îndeaproape de geniala inspirație a zeului” (V, 5). Din zona militară la cea estetică, Marțial reconstituie varietatea preocupărilor lui Domițian insistând de fiecare dată asupra meritelor sale remarcabile în domeniu. Trimiterile la evenimente ori decizii politice reale care i-au marcat domnia, jalonează o prezentare extravagant encomiastică a împăratului omniprezent și atotputernic.

Recurgând la titlurile oficiale ale lui Domițian, poetul îl numește de cele mai multe ori Caesar, dar întrebuintează și apelativele Germanicus (V, 2; V, 3; V, 16; VII, 61; VIII, 4; VIII,

26; VIII, 39; VIII, 65; XIII, 4; XIV, 170), ori Augustus (IV, 27; V, 15; V, 65; VIII, 36; VIII, 44; VIII, 80; VIII, 82; IX, 19). Frecvente în epigrame sunt calificativele solemne „*parens orbis*” / „părinte al lumii” (VII, 7; IX, 5), „*pater ausonius*” / „părinte al Italiei” (IX, 7), „*princeps principum*” / „prinț al prinților” (VI, 4). Cu toate că Domițian a refuzat titlul de *dominus* / „stăpân” în 89, poetul îl folosește adesea (VIII, 1; VIII, 82; IX, 28; IX, 84; XIV, 53), cu varianta „*dominus terrarum*” / „stăpân al lumii” (I, 4; VII, 5; VIII, 2). Alteori, face uz de formula „*dominus et deus*” / „stăpân și zeu” care implică ideea de divinizare a suveranului, acceptată ca atare doar din secolul al III-lea (V, 8; VII, 34; VIII, 2). De fapt, astfel de desemnări apar în poezie cu mult înainte să intre în titulatura oficială. Să nu uităm, în poemele exilului în care căuta să obțină iertarea lui Augustus și revocarea pedepsei, Ovidiu îl asimila adesea pe principe unui zeu. Prosternarea în fața împăratului ca înaintea nemuritorilor constituie o marcă a literaturii aservite din toate timpurile.

Martial vorbește adesea de legătura suveranului cu cei de sus. El are rude de rang divin și „a înălțat un templu sacrei sale familii” (IX, 93). Vespasian a cunoscut apoteoza prin mijlocirea urmașului „care a deschis cerurile ilustrului său tată” (XIV, 124), iar fratele Titus și nepoata Iulia sunt venerați tot datorită lui, încât se poate spera că „gloria casei flaviene va dura, eternă ca soarele, stelele și strălucirea romană” (IX, 1). Îndrăgit de nemuritori, Domițian urmează să fie admis printre ei după încheierea periplului pământesc, asemenea lui Hercule: „...pentru fapte atât de ilustre zeii i-au acordat devreme, augustule împărat, un loc în cer lui Hercule, dar pe tine te vor primi mai târziu” (V, 65). După victoria în ținutul Istrului, Ianus îi promite „stăpânului pământului și zeului globului nostru de patru ori vârsta bătrânului din Pylos”, înțeleptul Nestor (VIII, 2). La începutul anului, „zeii înșiși îl celebrează în zi de sărbătoare” pe șeful statului (VIII, 4) și acceptă cu bucurie rugile romanilor care îi doresc conducătorului lor viață lungă la aniversare întrebându-se „ce urări ar fi excesive pentru un zeu atât de puternic” (IV, 1). Minerva se manifestă ca „Palas, ocrotitoarea Cezarului” (VIII, 1), omnipotentul Iupiter îi poartă de grijă la rândul lui: „...tatăl zeilor te-a luat sub protecția sa, Cezarule” (IX, 20; v. și VII, 60).

În viziunea lui Martial, unii semizei îi sunt inferiori lui Domițian, de pildă Hercule a cărui statuie din templul de pe via Latina împrumută înfățișarea împăratului: „Odinioară Hercule era slăvit cu rugi și valuri de sânge, acum, ca zeu de rang mai mic, îl slăvește el pe un Hercule mai măreț” (IX, 64; v. și V, 65; IX, 65; IX, 101). După supunerea Indiei, chiar Bacchus, fiul lui Iupiter și al muritoarei Semele, apare cu un alai mai modest decât fruntașul Romei: „Arena ta depășește, Cezarule, triumfurile pe care le-a văzut Eritreea, ca și resursele și bogățiile zeului cuceritor: Bacchus se mulțumea cu doi tigri când își târa după car indienii captivi” (VIII, 26). Păzit de Fuscus, „gardianul unei persoane sacre, acel Marte al nostru în togă” (VI, 76), Domițian se înfățișează ca egal al

zeului războiului. El e comparat adesea cu Iupiter (IV, 8; V, 6; VII, 60; VIII, 15; IX, 24; IX, 28; IX, 36; IX, 86; XIV, 1), invitația sa la masă fiind prețuită de poet mai mult decât una a zeului suprem: „Căutați pe cineva care preferă să fie oaspetele stăpânului tunetului, pe mine Iupiter al meu mă reține pe pământ” (IX, 91). Numit frecvent *deus* (IV, 1; V, 3; V, 8; VIII, 2; VIII, 8; IX, 93), suveranul primește calificativul *tonans*, atributul lui Iupiter (VII, 56; VII, 99).

Pentru Martial, aniversarea lui Domițian e „mai sacră decât ziua vestită când Ida complice a văzut cum s-a născut Iupiter în peștera de pe muntele Dicte” (IV, 1). Emanând strălucire celestă (VIII, 65), el radiază asemenea stelelor: „Vino în sfârșit, Cezarule, chiar în timpul nopții. Aștrii pot sta în loc: de vreme ce sosești, lumina nu va lipsi poporului” (VIII, 21). Purtător al scutului Atenei (VII, 1; XIV, 179), este înarmat cu fulgerele lui Iupiter: „...pentru tine, Cezarule, lancea și pavăza au fost înlocuite prin fulger și egidă” (IX, 20). Deciziile lui de cărmuitor al Romei sunt inviolabile, de pildă „edictul sacru al stăpânului imperiului” interzicând formal adulterul (VI, 91). Platoșa care îi apără trupul prețuit de toți poate fi invidiată pentru această apropiere: „...vei avea dreptul să atingi pieptul sacru al zeului nostru și să te încălzești la căldura gândirii sale” (VII, 2). Destinație a epigramelor, reședința de pe „Palatinul venerabil unde strălucesc atâtea statui ale gloriosului nostru împărat” poartă însemne auguste (I, 70), căci arhitectul și-a dovedit respectul plin de religiozitate pentru comanditarul lucrării: „Ai cuprins cerul și stelele, Rabirius, cu spiritul tău pios, tu care ai construit cu o artă minunată palatul imperial pe colina lui Evandru” (VII, 56). Pregătite de Euphemus, hrana și băutura suveranului aduc cu ale zeilor, „ambrozia de pe masa imperială și nectarul celest” desfătându-l pe „bunul nostru Cezar” (IV, 8). În prezența sa, arena devine un loc prestigios de manifestare a atașamentului general pentru dirigiuitorul statului: „...în cercul sacru aplauzele prelungite și vesele îți exprimă venerația noastră [...] Nici când Roma nu a iubit în așa măsură un împărat, Cezarule, și dacă ar vrea să te iubească mai mult, n-ar fi în stare” (VIII, 11; v. și VIII, 56). Făptură providențială, acesta a readus Vârsta de Aur a păcii pe pământ, astfel că armele de odinioară își găsesc o întrebuințare domestică, secera luând locul spadei: „Pacea pe care împăratul o asigură lumii m-a curbat pentru munci liniștite. Servesc acum cultivatorului după ce am servit războinicului” (XIV, 34).

Animalele par să simtă puterea divină a lui Domițian, după cum intuiseră cândva și maiestatea lui Titus. Leii de la Curte se lasă înduioșați de victimele lor cărora le îngăduie să zburde nevătămate: „...prada lor firească îi imploră pe leii Cezarului și un iepure se joacă la adăpost în gâtlejul lor monstruos” (I, 6). Gâsca închinată lui Marte spre a asigura victoria suveranului asupra sarmaților se avântă „din proprie inițiativă” și chiar „cu bucurie” spre locul sacrificiului (IX, 31). Papagalul se înclină înaintea sa chemându-l pe nume după ce a învățat singur să spună „salutare, Cezarule” (XIV, 73). Apropierea lui Domițian

e sesizată și de „peștii sacri care își cunosc stăpânul și mângâie mâna cea mai puternică din lume” (IV, 30). Natura produce și alte minuni de dragul său, de pildă îngăduie rozelor să înflorească în anotimpul rece: „Cezarule, iarna îți dă cununi grăbite. Trandafirul aparține odinioară primăverii, acum a devenit al tău” (XIII, 127, v. și VI, 80). În interpretarea poetului curtean, sacralitatea cârmuitorului reverberază în întregul univers.

Ulterior, în vremea Antoninilor, Marțial susține că elogiile sale fără măsură aduse lui Domițian, asemănătoare temenelor făcute de supușii monarhilor orientali, n-ar fi fost sincere, ci silite: „În van, lingușiri, veniți la mine, triste creaturi cu buzele voastre impudice: nu mai trebuie să numesc pe nimeni stăpân și zeu. Nu mai e loc pentru voi în cetatea noastră: fugiți la părții purtători de turban și ignobile, umile, rugătoare, duceți-vă să sărutați sandalele regilor în haine bălțate”. Formula *dominus et deus*, atât de des folosită de poet, apare ca exemplu de flatare nerușinată, inacceptabilă în noul regim. Opoziția între buna cârmuire actuală și cea despotică de altădată este tranșantă, ceea ce impune și o modificare de comportament public: „Nu mai există aici un stăpân ci un imperator, un senator drept între toți, grație căruia a fost readus din sălașul Stixului adevărul simplu nepomădat. Sub principele acesta, dacă ai minte, ferește-te, Roma, să vorbești limbajul de odinioară” (X, 72). Expresia servilă practică anterior de cei dornici să obțină favorurile împăratului e inadmisibilă astăzi, declară poetul care își reneagă astfel propria atitudine.

De fapt, în timpul lui Nerva, Marțial întrebunțează tactica lui obișnuită de a-l măguli pe suveranul prezent prin atacarea celui de dinaintea sa. Îl ia în răs pe Domițian pentru favorizarea fățișă a unor competitori la cursele de care: „Destul de des, după moartea lui Nero al nostru, vizitiul verde câștigă și învingător, primește numeroase recompense. Du-te, Invidie palidă, și spune acum că ai cedat puterii lui Nero: cu siguranță nu Nero a învins ci vizitiul verde” (XI, 33). Notabilă în acest caz este identificarea împăratului defunct cu tiranul exemplar, procedeu folosit și de Iuvenal care îl numește pe ultimul dintre Flavii „Nero cel chel” (IV, 38). Descrierile nu demult ca principele desăvârșit prin contrast cu autocratul Nero, Domițian devine el însuși etalon al despotismului asimilat aceluiași odios personaj. Altă dată, Marțial blamează imoralitatea lui Domițian opusă firii oneste a lui Nerva susținând că în timpul domniei acestuia o femeie dornică să-i ascundă partenerului legitim o întâlnire cu iubitul n-ar mai putea pretexta, ca pe vremuri, că ar fi fost chemată la palat, loc al orgiilor: „Nu-i vei mai spune soțului naiv, Paula, de câte ori vrei să te duci la amant: «Cezarul m-a invitat să-l văd dimineața la Alba». [...] Îți e îngăduit să fii o Penelopă sub guvernarea lui Nerva” (XI, 7). În altă împrejurare, insinuează că scriitorii s-ar fi temut de gelozia lui Domițian, cu ambiții de literat, și afirmă că abia sub Nerva „lumea se poate bucura fără rezerve de întregul Helicon” (XII, 5). Mai mult, acuză

explicit regimul apus de teroare lăudându-l pe Terentius Priscus, care a fost generos cu el în pofida riscului de a trezi suspiciunile fostului împărat: „Sub un principe crud și în timpuri blestemate ai avut curajul să fii bun” (XII, 3). Marțial nu ezită să-l denigreze postum pe cel care a reprezentat ani de-a rândul obiectul adulațiilor sale.

Destinatar al unui volum selectiv din epigramele cărților a X-a și a XI-a transmis prin mijlocirea lui Parthenius (XII, 4; XII, 11), Nerva e desemnat drept Caesar (XI, 5; XII, 4) și Augustus. Asimilarea cu fondatorul imperiului îi oferă poetului prilejul de a-și exprima, mai mult sau mai puțin serios, regretul pentru absența unui protector al artelor care să-l impulsioneze să scrie chiar versuri epice: „Ce lupte aș fi putut celebra din trompeta Pieridelor dacă, după ce zeii binevoitori l-au dat pe Augustus universului, ți-ar fi dat, Roma, și un Mecena” (XI, 3)³. Oricum, înainte de a ajunge în fruntea Romei, Nerva era apreciat de Marțial pentru seninătatea și lipsa de îngâmfare precum și pentru înzestrarea poetică a acestui „Tibul al epocii noastre”: „Pe cât iubeste tăcerea liniștitul Nerva tot atâta elocvență are, dar modestia îi reține forțele și talentul” (VIII, 70). Mai târziu, la preluarea puterii, firea lui blajină constituie o șansă reală pentru țară, crede epigramistul: „...la curtea Ausoniei a ajuns din fericire cel mai blând dintre principii” (XII, 5). Grija sa de a păstra cu strictete legalitatea îl ridică la înălțimea celui mai bun dintre regii Romei și a marilor eroi ai republicii: „Respectul tău, Cezarule, pentru dreptate și justiție îl egalează pe cel care îl anima pe Numai. [...] Dacă strămoșii noștri cu nume slăvite vor reveni vreodată pe pământ [...] vei primi omagiile invincibilului Camillus” (XI, 5). După încheierea unei epoci sumbre de tiranie, marile virtuți reapar în Urbe odată cu ascensiunea lui Nerva căruia autorul îi dorește o viață cât mai lungă: „Dreapta Loialitate, Clementa surzătoare, Autoritatea prudentă revin în sfârșit: Teroarea a fugit departe. Popoarele și rasele tale, Romă pioasă, roagă cerul: fie să ai întotdeauna un astfel de conducător și să-l păstrezi pe acesta multă vreme” (XII, 5). În favoarea principelui model pentru cei din adunarea senatorială, epigramistul invocă protecția larilor, a triadei capitoline, ca și a lui Ianus care a dus pentru a treia oară numele lui Nerva pe lista consulară: „...voi toți, ocrotiți-l pe conducătorul nostru, ocrotiți senatul, fie ca acesta să trăiască după moravurile împăratului, iar împăratul după ale sale proprii” (XI, 4). E drept, compromis prin panegiricele pentru Domițian, Marțial ezită să folosească aceleași lingușiri deșănțate și față de succesorul acestuia pe care nu îl mai califică drept zeu. Dincolo de astfel de precauții terminologice, mecanismul omagial este însă similar.

După instalarea lui Traian la conducerea statului, Marțial îl cinstește în versuri și pe noul suveran. Consideră că a face parte dintr-o delegație care îi aduce acestuia salutul Romei este un adevărat noroc: „Feriți-vă aceia cărora sorții le-au dat să-l contemple pe cârmuitorul nostru în plină lumină a soarelui și a

stelelor nordului” (X, 6). Adresându-i Rinului urarea să nu înghețe niciodată, îi cere în schimb, prin vocea Tibrului, permisiunea de a-l revedea acasă pe împăratul aflat mereu în campanii: „...redă-l pe Traian popoarelor și capitalei sale” (X, 7). Însușirile războinice sunt temeiul faimei celui care va da imperiului extinderea sa maximă. Văzând „într-un atât de eminent căpitan un soldat întreprinzător, tânăr și marțial”, poetul imaginează cum Roma, „mândră de a avea un asemenea comandant”, atrage asupra lui atenția fruntașilor celorlalte popoare: „...nobilime a parților, prinți ai serilor, traci, sarmați, geți și bretoni pot să vă arăt un adevărat Cezar” (XII, 8). Pe de altă parte, Marțial îi elogiază bunătatea și purtarea exemplară preluată de guvernatorul Iberiei pus în funcție prin decizie imperială: „...cel mai blând dintre Cezari [...], îți mulțumim cu vioiciune pentru o binefacere atât de mare: ți-ai trimis moravurile în țara noastră” (XII, 9). Cu altă ocazie, el invocă favoarea divină asupra celui aflat în fruntea Cetății ca răsplătă pentru însușirile sale de bun legiuitor, la fel de atent să păstreze drepturile patronilor ca și pe cele ale clienților: „Zei să-ți dea, împăratule Traian, tot ce meriți și să-ți ofere pe vecie ce ți-au acordat! Tu care redai drepturile patronului despuiat pe nedrept [...] ești demn să poți asigura și securitatea clientului” (X, 34). La un moment dat, epigramistul îl măgulește pe bufonul lui Traian, Capitolinus, pe care îl consideră mai spiritual decât măscăriciul Gabba „fericit de patronajul împăratului său”, Augustus (X, 101). Inedita

asociere a celor doi principii buni ai Romei ne îngăduie să amintim și o diferență majoră între ei: unul îi încuraja asiduu pe artiștii pe care dorea să-i câștige de partea sa, celălalt se preocupă mult mai mult de isprăvile militare decât de creațiile spiritului. De altfel, la doar câteva luni de la sosirea la putere a lui Traian, Marțial părăsește Roma după 34 de ani de ședere acolo întorcându-se pentru totdeauna în Hispania natală unde nu se mai poate bucura de biblioteci, de teatre sau de un public ales (XII, prefața). Dispūs sau nu să-i acorde sprijin, împăratul primește, asemenea tuturor precursorilor săi, omagiile acestui profesionist al adulației.

După cum declară în mai multe rânduri, Marțial își propune să scrie versuri cu savoarea existenței reale. Atras de spectacolul cotidian iar nu de plăsmuirile imaginației, el își îndeamnă cititorul să parcurgă „cartea aceasta, despre care viața poate spune: «e a mea»”: „Aici nu vei găsi nici centauri, nici gorgone, nici harpii: în pagina mea se simte omul” (X, 4). Tot astfel, poetul dăruit cu mai mult talent decât caracter imaginează un dialog cu Thalia în care muza comediei îi dă sfatul să nu abandoneze genul sprintar și vesel care i se potrivește pentru solemnitatea tragică: „...asezonează-ți cu sare romană cârticelele agreabile; viața să-și recunoască și să-și regăsească la lectură obiceiurile” (VIII, 3). Pe cât de vioaie, variate și pline de culoare sunt majoritatea epigramelor lui Marțial, pe atât de artificiale, emfatice și repetitive rămân piesele servile în cinstea celor patru împărați sub care a trăit.

Note

1. v. Tacit, *Anale*, XII, 56.
2. După eșecul conspirației lui Piso și prăbușirea Annaeilor, protectorii firești ai unui conațional iberic, epigramistul venit la Roma în 64 apelează la mărinimia altor oameni de vază cărora le trimite versuri: consulul L. Arruntius Stella (I, 7), senatorul L. Stertinius Avitus (IX, prefața), bogătașul Faustinus (I, 25; III, 2; III, 47; III, 58; IV, 10; IV, 57 ș.a.), consulul T. Catus Fronto (I 55), influentul avocat M. Aquilius Regulus (I 12, I 111, VI 64), aristocratul Pliniu cel Tânăr (X, 20). Fără a beneficia de favorurile vreunui Mecena al epocii, Marțial s-a bucurat de un anume confort material: avea sclavi (VIII, 67), un secretar (I, 101), o locuință personală la Roma (V, 22; IX, 18; X, 58), o fermă lângă Nomentum (I, 105; X, 92).
3. Mai demult, când L. Iulius îi reproșa că nu începe o lucrare importantă, Marțial cerea să i se asigure condițiile oferite de Mecena protejaților săi pentru a scrie opere demne de marii poeți clasici, atrăgând atenția că și taurii refuză să trudească pe teren steril: „Dăruiește-mi o existență plăcută, dar ca aceea pe care odinioară Mecena o făurise pentru Horațiu și Vergiliu al său. Voi încerca atunci să plămădesc o operă menită să traverseze secolele și să-mi smulg numele din flăcările rugului” (I, 107). În absența unei recompense, calculatul poet nu pare dispūs să se angajeze în efortul creator.

Bibliography:

- Bardon, Henri. *Les Empereurs et les lettres latines d'Auguste à Hadrien* [*The Emperors and the Latin literature from August to Hadrian*]. Paris: Les Belles Lettres, 1940.
- Boissier, Gaston. *L'opposition sous les Césars* [*The opposition under the Caesars*]. Paris: Librairie Hachette, 1875
- Martin, René, Gaillard, Jacques. *Les Genres littéraires à Rome* [*The literary genres at Rome*]. Paris: Nathan, 1990.
- Persius, Iuvenal, Marțial. *Satire și epigrame* [*Satires and epigrams*]. Bucharest: Editura pentru literatură, 1967.
- Sullivan, John Patrick. *Martial: the Unsuspected Classic. A Literary and Historical Study*. Cambridge: Cambridge University Press, 1991.
- Wolff, Etienne. *Martial ou l'apogée de l'épigramme* [*Martial or the apogee of the epigram*]. Rennes: Presses universitaires, 2008.

CIPRIAN PORUMBESCU MICĂ POVESTE DESPRE ROCHIA BERTHEI (O INCURSIUNE PRINTRE MANUSCRISE, EDIȚII ETC.)

Mircea A. DIACONU

Universitatea „Babeș-Bolyai”
Babeș-Bolyai
Personal e-mail:

VLĂDĂREANU

A young Romanian composer from the Austrian Bucovina, Ciprian Porumbescu (1853-1883) is an important figure of the local cultural mythology. This fact, we believe, is due to the association of his image with some ill-fated aspects of his life, such as an impossible love, his premature death, his exultant talent, maybe even his ardent patriotism. In my attempts at recovering the past cultural life of Bucovina, I discovered the journal of Ciprian Porumbescu (that probably includes a rich correspondence as well), written around 1878-1883. I am not talking about a journal on creation, nor about one related to political life. That, in spite of the fact that he was arrested for being the president of a student's society that had a nationalist nature, yet he didn't hesitate afterwards being one of the leaders of an international German society. Unfortunately, the above mentioned journal is absent from the public space and the history of its recovery and editing is in itself a history of a failure. That is why, this study is an analysis of the different existing editions of it - that could be described as fragmented, or improvised. In what regards the title of the article, it hints at the imprecisions in transcribing the original text, the difficulties posed by the German existing versions and also at the deficiency of the Romanian translations. Yet, besides all of these, the journal of Ciprian Porumbescu is an exceptional biographical document. Thus, the critique of the existing editions could represent a first attempt at a textual and analytical recovery of the actual journal.

Key words: Ciprian Porumbescu, Bucovina, journal, critical editions, Leca Morariu

Tot ceea ce s-a editat din jurnalul lui Ciprian Porumbescu - sau, pentru a nu risca, aproape tot - i se datorează lui Leca Morariu, sau, în ultimă instanță, lui; căci, după ce vor fi stat o vreme în posesia familiei (mai exact, a surorii lui Ciprian Porumbescu), manuscrisele au ajuns la el. Fără preocuparea lui devotată, febrilă și, cred, fascinată (nu cred c-a fost vorba doar de o datorie morală

la mijloc), ele ar fi putut rămâne, în cel mai bun caz, în arhiva sa, în ceea ce D. Vatamaniuc numește „fondul Leca Morariu”¹. Ținea de spiritul lui Leca Morariu pasiunea febrilă pentru documente, reviste, ziare, culise, el însuși primise și păstra alte fonduri², iar în timpul refugiului la Râmnicu Vâlcea³ - abia acum în exil - pasiunea aceasta se va fi manifestat cu atât mai intens, cu cât, în condiții

de precaritate continuă și umilitoare⁴, ea avea sensul unei revanșe. Revanșa unei supraviețuiri. În fond, pe urmele tatălui său Constantin Morariu, coleg de temniță austriacă cu Ciprian Porumbescu și prim biograf al acestuia⁵, Leca Morariu pune în circulație, într-un fel sau altul, jurnalul lui Ciprian Porumbescu. Dar cum o face? Existau, firește, mai multe soluții; cred că a ales-o pe cea mai „spectaculoasă” din punctul de vedere al propriului sine, căci personalitatea lui se va manifesta astfel din plin. Din perspectiva jurnalului însă aș risca să spun că e soluția cea mai nefericită, pentru că, așa cum vom vedea, e ineficientă și creatoare de confuzii.

Așa încât, astăzi nu avem o ediție cât de cât acceptabilă a jurnalului lui Ciprian Porumbescu. Nu e vorba de o ediție critică, ci măcar de una credibilă editorial, care să nu suscite întrebări majore și, mai mult, care să fie, așa cum din tot felul de motive merită, într-o circulație reală. La un moment dat, D. Vatamaniuc spune că „acest document se înfățișează ca o enciclopedie a informațiilor despre viața și opera compozitorului”⁶. Firește că lucrurile stau așa. În ce mă privește, mă interesează Ciprian Porumbescu, indiscutabil, dar prin intermediul lui putem reconstitui și ceva din spiritul unui timp altfel inaccesibil. Jurnalul e prețios din acest punct de vedere, căci nu oferă o poză contrafăcută (a sinelui și a lumii), ci adevăr, autenticitate. Oricum ar fi, versiunile care există sunt din nefericire nu numai aproape inaccesibile, ci, mult mai grav, inacceptabile. Nu e de mirare că existența sa ține de domeniul quasi-clandestinității. Ce-i drept, în puține cazuri, memoriile, jurnalele, ficțiunile autobiografice ale autorilor bucovineni mai vechi sau mai noi au fost editate cât de cât riguros și se află în circulație publică.

Cert este că, mai mult decât în alte zone ale țării – și lucrul aceasta ar trebui cumva explicat –, a exista printre intelectualii din Bucovina un instinct al fixării identității, preocuparea pentru astfel de scrieri care să consemneze prezența în istorie. Să fie, într-un fel, revanșa fiilor de țărani și de preoți în fața „aristocrației” locului, temă, de asemenea, de luat în discuție? Să fie tocmai o primă consecință a rigorii din școala austriacă și a conflictului, implicit, dintre o conștiință (individuală, etnică etc.) în criză și o autoritate străină? Să fie consecința educației care dă un sentiment mai accentuat al *prezenței* ce trebuie certificate și nevoia unei legitimări? Să nu uităm, fapt similar prin semnificație, de insistența lui Ciprian Porumbescu ca martorii din Procesul „Arboroasei” să facă o fotografie de grup, tot așa cum, a doua zi după pronunțarea verdictului, cei cinci inculpați fac deja cunoscuta fotografie⁷. Știau că fac / că sunt istorie.

În tot cazul, există textele memorialistice, jurnalele ori ficțiunile cu caracter autobiografic semnate de Iraclie Porumbescu, de I.G.Sbiera, Constantin Morariu și de Em. Grigorovitz, de Ovid Țopa și, inedite încă, de Leon Țopa, de Traian Chelariu și Iulian Vesper, de Ion și Grigore Nandriș, dar și de T.V.Stefanelli sau Erast Tarangul. Și

lista ar putea continua. Tocmai au apărut „memoriile” lui I.E. Torouțiu. Cândva, în paginile revistei „Septentrion”, erau publicate memoriile unui anonim și texte inedite, neașteptate continuă să iasă la lumină. Peste toate, vârful al aisbergului, cartea scrisă de Anița Nandriș-Cudla. Mult mai puțin vizibil, de o forță rară, eu n-aș scăpa din vedere jurnalul lui Vasile Motrescu, partizanul din Munții Bucovinei. Așadar, în contextul acesta ar trebui să plasăm jurnalul lui Ciprian Porumbescu, primul în ordine cronologică, intrat parțial în circulație încă din 1986, rămas însă aproape necunoscut.

Firește, Leca Morariu ar fi avut la îndemână soluția cea mai simplă – și, sigur, cea mai bună – a cărei experiență o făcuse, în familie (căci îi era cumnat) I.E.Torouțiu, care a publicat cele 13 volume de *Studii și documente literare*. În anii comunismului, când publicarea altor volume devenise imposibilă, Torouțiu a donat uriașa sa arhivă, cu scrisori pentru încă vreo cincisprezece volume, Bibliotecii Academiei. Acelei Academii care între timp îl exclusese din rândurile sale. Așadar, Leca Morariu ar fi avut la îndemână soluția restituirii integrale a jurnalului sau a celor două caiete realizate de el (sau poate, postum, de membrii familiei lui Ciprian Porumbescu și completate de el) numite, cum vom vedea, *Ciprian I* și *Ciprian II*.

În cazul lui Torouțiu, a fost soluția mai modestului fiu de țăran de la Solca în fața lui Leca Morariu, fiu de preot de anvergură, crescut în spirit național și într-un mediu în care se făcea muzică înaltă (el însuși, instrumentist ales), universitarul și polemistul care-și încrucișase spada cu G. Călinescu. Ba Leca Morariu ar fi putut face chiar o restituire *critică*, dacă ar fi precizat de fiecare dată dificultățile de descifrare a textului și lecțiunile probabile, multe greșeli de ortografie, prescurtări și neglijențe de tot felul în redactarea în fugă parcă a lui Ciprian Porumbescu, secvențele scrise în altă limbă decât germana cu caractere gotice (sunt astfel de secvențe în ebraică sau, poate, idiș, ucraineană, română). De asemenea, o astfel de ediție ar fi trebuit să precizeze riguros secvențele stenografiate (eventual cu transliterarea lor), ca să nu mai spunem că Leca Morariu ar fi putut include aici toate comentariile referitoare la oameni, locuri, obiceiuri etc. Și restituirea aceasta, într-un volum de sine stătător, fie și cu publicare incertă.

El alege însă, o altă soluție. Cum lucrează asiduu la monografia *Iraclie și Ciprian Porumbescu*, monografie a Porumbesților și, în cele din urmă, indirect, enciclopedie a Bucovinei, secvențe ample din jurnal sunt introduse aici, întrerupte de comentarii, analize, digresii etc. Poate ar fi mai bine să spunem invers: biografia pe care o scrie Leca Morariu e realizată prin intermediul secvențelor ample din paginile de jurnal ale lui Ciprian Porumbescu și din diferite alte scrieri ale acestuia (corespondență înainte de toate, dar și „foiletoane” ori teme de seminar), pe care el le inclusese, se pare, în jurnalul propriu-zis. Când va fi început Leca Morariu proiectul?⁸ Va

fi avut vreodată sentimentul finalizării lui sau măcar convingerea că proiectul e finalizabil? Într-un fel, cred că această carte despre Iraclie și Ciprian Porumbescu și despre Bucovina de după jumătatea secolului al XIX-lea e firul alb în jurul căruia i se derulează lui Leca Morariu existența sau măcar a doua parte a ei.

În tot cazul, folosit în felul acesta (ca mijloc de realizare a monografiei), jurnalul nu e prezentat (și nu e perceput) ca operă în sine. Totuși, la un moment dat, înainte de plecarea lui Ciprian Porumbescu pentru prima dată la Viena, Leca Morariu însuși face un fel de analiză de etapă, cu caracter concluziv, în care obiectul constatărilor și reflecțiilor îl constituie imaginea lui Ciprian din jurnal; așadar, jurnalul. Repet însă: e o analiză de etapă, unică în felul ei, căci – parțial inconsecvență metodologică, în fond – Leca Morariu nu va face același lucru pentru perioadele următoare din biografia lui Ciprian Porumbescu. Paginile de jurnal reapar, sinteza monografistului, nu. Mai mult, poate mai ales din cauza editorilor (și vom vedea mai încolo de ce), jurnalul devine greu lizibil și, prin urmare, posibilul statut de operă autonomă rămâne un deziderat. De aceea (sau: și de aceea), cred că e bine să explorăm edițiile existente ale jurnalului, pentru a înțelege clar ce avem la îndemână, cu ce lucrăm, care sunt sursele pe care le putem folosi. În tot cazul, povestea editării jurnalului lui Ciprian Porumbescu este, strict vorbind, una nefericită. Pe de altă parte, și ea spune ceva despre istoria Bucovinei și despre spiritul bucovinean.

Cum s-a înțeles deja, jurnalul lui Ciprian Porumbescu apare pentru prima dată în monografia elaborată de Leca Morariu *Iraclie și Ciprian Porumbescu*. Finalizată în anii '50 ai secolului trecut, a fost pregătită pentru tipar de Vasile D. Nicolescu, care a murit însă înainte să-și încheie proiectul, procesul editării fiind continuat de muzicologul Vasile Vasile. Din cele două volume proiectate, primul, expus la tot felul de ingerințe, nu numai direct sau indirect politice, ci și tipografice, apare în 1986. Volumul sfârșea cu reproducerea ultimelor note de dinaintea plecării lui Ciprian Porumbescu la Viena (miercuri, 8 octombrie 1879) și cu deja invocata analiză de etapă („bilanțul știrilor din *Tagebuch*-ul 1879¹⁰), numită *Reflecții și sinteze*. Este vorba de 7-8 pagini în care Leca Morariu fixează, cumva enumerativ, temele jurnalului care rezumau existența cotidiană a lui Ciprian Porumbescu și liniile mari ale unui portret în mișcare. E irelevant că între aceste secvențe, care ar fi trebuit să fie unitare, Leca Morariu discută în câteva pasaje ipoteza conform căreia, cu o zi înaintea plecării la Viena, Ciprian Porumbescu ar fi compus *Fleurs d'automne*. Spune Leca Morariu: „Semnalăm că totuși *Carnetul* iarăși nu e complet – și, pe ziua de 7 octombrie ar fi trebuit să înregistreze că-n acest ajun de plecare la Viena, noul Ovidiu – *sit venia verbo* – ostracizat, nu înspre un barbar Tomis, ci-nspre puternic-atrăgătoarele mirajuri ale Vienei, cu toată frenezia preparativelor de

călătorie, a prididit să le aștearnă pe portativ cele – să zicem – 4 pagini de coli mari ale compoziției amintite, din capul locului, *Fleurs d'automne*. (...) Așadar, *Flori de toamnă*, arse – poate – de prima brumă a lui octombrie și floarea iubirii (Bertha!), brumată de spaima iminentei despărțiri!”¹⁰. Un mic comentariu se impune. Când Leca Morariu spune că jurnalul nu e complet, cu siguranță că are în vedere faptul că Ciprian Porumbescu nu notează în el date esențiale din biografia sa, că există o fractură între existența trăită și existența consemnată; nu cred în nici un caz că e vorba despre absența din jurnal a unor fragmente de text, ci a unor fragmente de viață.

În fine, aici, după această frază care poate fi considerată parțial elocventă pentru stilul monografistului, poate că e cazul să facem o mică prezentare a întreprinderii lui Leca Morariu, pornind de la dificultățile cu care s-a lovit și pe care, evident, trebuia să le soluționeze. Leca Morariu avea zeci de manuscrise, scrisori, fotografii, documente, păstra biblioteca familiei și, se pare, a lui Iraclie Porumbescu, avea mărturiile tatălui său și, probabil, un acut sentiment de ratare. Mai mult decât personală, colectivă. Nu numai că în România se instaurase comunismul, nu numai că nordul Bucovinei fusese pierdut, dar simțea că Bucovina în sine e un continent pe cale să se scufunde. Voia să recupereze și să salveze cumva totul. Incursiunea în viața și opera lui Iraclie și a lui Ciprian Porumbescu era prilejul cel mai bun pentru o monografie, o enciclopedie a Bucovinei înseși, de pe la 1850 încoace. Fascinat de Bucovina, între timp ruptă în două, era un militant care purta în spate greutatea numelui tatălui său, coleg și admirator al lui Ciprian Porumbescu. Știa multe, posedea documente de tot felul, începuse o corespondență cu mulți dintre cei care îl cunoscuseră sau care se aflaseră în preajma lui Ciprian Porumbescu și, prin natura sa, pe care i-o reproșase Călinescu și care-l împingea spre detalii¹¹, voia să reproducă toate aceste scrieri în integralitatea lor. În fond, de detaliile acestea nu s-ar mai fi ocupat nimeni și ele trebuiau cumva salvate. Poate că nu reușea să stabilească suficientă distanță și nu avea harul sintezei. Cum să pună ordine într-un labirint, nepierzând detaliile despre viața românilor din Bucovina care și-ar fi putut găsi aici locul? În plus, Leca Morariu știa suficientă muzică pentru a-l recupera pe Ciprian Porumbescu și din acest punct de vedere¹². Contribuția sa la recuperarea și salvarea partiturilor lui Ciprian Porumbescu a fost decisivă. Și, ce-i mai important, Leca Morariu avea la îndemână și jurnalul lui, pe care-l copiasse (cu caractere latine, căci fusese scris în gotice) și îl tradusese în românește. Ce s-a întâmplat cu originalul? Unde se va fi pierdut? Părerea mea este că, de fapt, având experiența unor documente distruse ori pierdute, în refugii, în bombardamente etc., l-a copiat de mai multe ori, nemaivorbind de faptul că, în monografia finală, jurnalul e copiat din nou de soția sa, Octavia Lupu Morariu. Indiscutabil, Ciprian Porumbescu făcea parte din mitologia familiei Morăreștilor, a lui Leca

Morariu în special.

Să spunem că avantajele se transformă în dezavantaje? Totuși, cine ar fi putut să scrie mai bine această monografie decât el? Să rezumăm: Leca Morariu e parte structurantă a Bucovinei românești, are suficientă competență să spună ceva în cunoștință de cauză despre muzica lui Ciprian Porumbescu, trăiește având un cult pentru cel cu care tatăl său fusese închis de administrația austriacă a Bucovinei, mai mult, are obsesia detaliilor, documentelor și certificării pozitiviste a faptelor. În plus, cred că atunci când vom discuta jurnalul lui Leca Morariu¹³, vom putea vorbi despre afinitățile de structură dintre ei. În vreme ce Constantin Morariu, tatăl său, e apropiat (nu numai structural, temperamental, ci și prin destin biografic) mai degrabă de Iraclie, tatăl lui Ciprian, Leca seamănă mult cu Ciprian Porumbescu: e rebel, ironic, predispus spre umor, poză, ironie, se lasă prins în vârtejul vremii și al vieții, al unor libertăți la limita convențiilor acceptate, dar tânăr, mereu tânăr, el însuși autor de jurnale, pe care le tot rescrie în vederea unei posibile publicări, folosind la rândul-i scrierea stenografică pentru a-și ascunde excesele, numai că, spre deosebire de Ciprian, sănătos, preocupat constat de sănătatea trupului. Leca Morariu știa totul, dacă se poate spune așa despre Bucovina (e vorba despre Bucovina românilor și nu numai), știa și germana în care Ciprian își scrisese jurnalul și bună parte din corespondență și avea, cred, sentimentul acestor afinități structurale. Monografia era nu numai o afacere de familie, ci, până la urmă, și o afacere personală.

Așadar, pagini consistente din jurnalul lui Ciprian Porumbescu devin publice abia (deși la fel de bine am putea spune *totuși*) în 1986, prin această monografie căreia Leca Morariu i-a dedicat ultimele decenii de viață. Era *Sagrada Familia* lui. Evident, cu o construcție arborescentă¹⁴, se adresează prioritar muzicologilor și celor pasionați de Bucovina – un public prin forța lucrurilor restrâns; în plus, cuprinde sute de portative cu compozițiile lui Ciprian Porumbescu, cu note de subsol care ar putea să pară insidioase, ne semnificative, digresivni și paranteze explicative de tot felul, în așa fel încât, din nefericire, jurnalul – care ar fi putut fascina în sine – se pierde în această construcție amplă, și am în vedere doar volumul publicat din 1986, de aproape 500 de pagini. Câți dintre cei care au văzut volumul lui Leca Morariu bănuiau că el cuprinde și jurnalul lui Ciprian Porumbescu? Câți dintre ei știau că un astfel de jurnal a existat? Totuși, o repet: în volumul din 1986, care se referă la viața lui Ciprian până la prima plecare la Viena, jurnalul poate fi destul de ușor „recuperat” ca operă autonomă, citit, adică, izolat. Pentru a fi riguroși, precizăm: volumul conține jurnalul din perioada 17 ianuarie – 8 octombrie 1879. Este jurnalul studenției cernăuțene (17 ianuarie – 18 iulie 1879), cu „pauze” de la Stupca din intervalele 21 februarie – 5 martie 1879 și 10 – 16 aprilie 1879, urmat de jurnalul vacanței de la

Stupca (intitulat *Die Ferienzeit*), din perioada 19 iulie – 8 octombrie. Așadar, Ciprian începe jurnalul pe 17 ianuarie 1879, la revenirea de la Stupca la Cernăuți (în fapt, cum vom vedea, existase anterior cel puțin un alt caiet), îl continuă pe tot parcursul semestrului al II-lea, când au loc două reveniri la Stupca (o dată, din cauza bolii lui Miți, una din fiicele pastorului Gorgan; altă dată, din motive cumva neclare, chemat, probabil, de Iraclie pentru a încerca o intervenție pe lângă Ștefan, fratele său, care urma să se căsătorească cu o țipțerită¹⁵ din creierii munților Bucovinei), pentru ca, după terminarea semestrului al II-lea (și odată cu el, și a studiilor), Ciprian să continue jurnalul, pe toată perioada verii și începutul toamnei, la Stupca, înaintea plecării, inopinate în fond, pe 8 octombrie, spre Viena. Tot acest jurnal e prezent în volumul de care vorbim.

Pentru informații de tot felul referitoare la manuscrisul avut la dispoziție de editori, cred că e necesar să reluăm aici și câteva din mențiunile pe care, în prefața ediției, le face Vasile Vasile, care precizează că manuscrisul original se află „la soția lui Leca Morariu, la Suceava”¹⁶. Astfel, citim:

„Prezenta lucrare se publică pentru prima dată, după exemplarul (dactilografiat de Octavia Lupu-Morariu) lui Leca Morariu – *Iraclie și Ciprian Porumbescu*, aflat la fondul bibliotecii Uniunii Compozitorilor, cuprinzând patru volume ce depășesc cu mult 1500 de pagini. Avem în vedere că celor 1300 de pagini numerotate (vol. I – 312 pagini, vol. II – 260 pagini, vol. III – 338 pagini, vol. IV – 390 pagini) se adaugă cel puțin încă alte 500 de pagini nenumerate, cuprinzând notițele de subsol, care sunt continuate, în cele mai frecvente cazuri, pe contrapagină. Textele, corectate de Octavia Lupu-Morariu – care a încredințat lucrarea Uniunii Compozitorilor și tiparului – au fost redactate de îngrijitorii ediției¹⁷, concentrându-se materialul și renunțându-se la versiunea germană a celor mai multe pagini de corespondență, cât și de însemnări personale zilnice și la unele amănunte ne semnificative pentru urmărirea vieții și activității lui Iraclie și Ciprian Porumbescu (și îndeosebi la cele ce se repetă pe parcursul impresionantului volum”¹⁸.

Iar la sfârșitul *notei asupra ediției*, Vasile Vasile precizează:

„Amatorilor de detalii asupra întregii lucrări a lui Leca Morariu precum și a unor texte omise, determinate de economia cărții, le stă la dispoziție exemplarul dactilografiat al manuscrisului aflat la Biblioteca Uniunii Compozitorilor, la care am făcut și noi frecvente trimiteri ori de câte ori a fost nevoie”¹⁹.

Ce-i drept, nu o dată în monografia publicată în 1986 cititorul e trimis prin note de subsol la manuscrisul aflat la Biblioteca Uniunii Compozitorilor. Trimiterile acestea vor fi fiind și un mod de a preciza indirect că exemplarul

dactilografiat pe care editorul l-a folosit a fost, într-un fel sau altul, împotriva voinței sale, trădat. Căci, altfel, consultarea lui era dacă nu o utopie, cel puțin o soluție nerealistă. Citim într-un loc, într-o notă de subsol: „Vezi Leca Morariu, *Iraclie și Ciprian Porumbescu*, B.U.C., vol. III, p. 266-267”²⁰. Altădată: „Vezi Leca Morariu, *Iraclie și Ciprian Porumbescu*, B.U.C., vol. III, p. 306”²¹. Ne oprim la ultimul caz nu întâmplător. Precizarea aceasta trimitea către un vis cu Berta, considerat cine știe de ce prea intim, pe care Ciprian l-ar fi avut după o întâlnire tulburătoare a privirilor lor. Deducem că, în locul transcrierii lui, editorul își trimite cititorii la manuscris.

Situația este elocventă din perspectiva principiilor de editare, iar lucrurile devin mai interesante acum, când există ceea ce putem numi ediția a doua a monografiei²². Ce va fi eliminat Vasile Vasile în prima ediție? Ce surprize ne putea oferi manuscrisul aflat la Biblioteca Compozitorilor Români la pagina indicată? Spre ce anume își îndrepta editorul cititorii? Or, în ediția a doua a monografiei nu există nimic nou în

secvența care vizează visul cu Berta. Ediția a doua a monografiei și deci și a jurnalului conține aici aceeași paranteză în care se află punctele de suspensie care marchează ceva eliminat. Părerea mea este că, deliberat sau din neatenție, Vasile Vasile a copiat în 2015 secvența din ediția 1986, fără trimiterea făcută acolo și fără să se raporteze la manuscris. O surpriză e textul în germană, în transcrierea cu caractere latine făcută de Leca Morariu, copiată ulterior de Octavia Leca Morariu, care conține mai multe paranteze între care e scris cu majuscule cuvântul *STENOGRAME*. În fapt, cum vom vedea într-un alt loc în care voi discuta tocmai statutul stenogramelor, după ce găsește specialistul competent, Leca Morariu transcrie aceste secvențe stenografiate în germană și le traduce, ulterior, în românește. De ce și-ar fi trimis Vasile Vasile cititorul spre manuscris dacă în el nu s-ar fi aflat traducerea românească a textului stenografiat în original? Numai că, repet, în ediția a doua, versiunea românească e identică celei din 1986.

Să vedem însă versiunea germană:

<p>Morariu 2015: 504-505</p> <p>Freitag 6 Juni. Einen hochat (sic! – corect höchst, n.n.) sonderbaren Traum habe ich gehabt. Ich habe die ganze von B. getraumt (sic! – geträumt) – aber in einer so obszonen (sic! – obszönen) Art u. Weise dass es mich schaudert, das hier niederzuschreiben. B. STENOGRAME ware (sic! – wäre) eine Hurgeworden (sic! – Hurge worden) u. ich hatte sie nicht mehr haben wollen. Sogar ihre Angehoringen (sic! – Angehörigen) wandten sich von ihr ab u. wollten nichts von ihr wissen. STENOGRAME. Ihre Mutter rieth mir ab STENOGRAME: sie zu heiraten Sie gieng darauf (sic! – darauf) nach Amerika durch STENOGRAME: und machte sich aus dem ganzen nichts daraus, sonden (sic! – sondern) lachte zu Allen – kurz ein eigenthumlicher (sic! – eigenthümlicher) Traum .</p>	<p>Morariu 1986: 408 Morariu 2015: 504-505</p> <p>Vineri, 6 iunie. Am avut un vis de tot bizar. Toată noaptea am visat de Berta – dar într-un fel, că măncrâncen s-o scriu aici (...) . Chiar și rubedeniile ei apropiate se izolaseră de dânsa ne mai voind să știe nimic de ea. Mama ei mă sfătui să n-o mai iau de nevastă. Ea fugi apoi în America și nu-i păsa nimic de întreaga întâmplare, ci râdea de toate acestea – scurt, un vis bizar.</p>
--	--

Vasile Vasile vorbește, cum am văzut, despre secvențe la care a trebuit să renunțe ori pe care a trebuit să le comprime, poate chiar să le rezume ori să le rescrie³⁰. Nu cred însă, că a renunțat și la fragmente din „însemnările zilnice” ale lui Ciprian Porumbescu. Chestiunea e dezvoltată în ceea ce eu numesc ediția a doua a cărții, ediție asupra căreia vom insista ceva mai încolo. E acesta prilejul ca Vasile Vasile să invoce dificultățile sistemice întâmpinate în publicarea volumului și intervențiile externe arbitrare ori abuzive.

Cum își evaluează Vasile Vasile însuși ediția din 1986? Analiza merită citită și pentru că face precizări în legătură cu manuscrisul propriu-zis:

„Am redus materialul la aproximativ 800 de pagini, eliminând textele în limba germană și preluând doar traducerile în limba română. (...) Așa cum a apărut, cartea reprezintă doar pentru cei obișnuiți cu scrieri lacrimogene, romanțioase și pentru cei ce nu sunt interesați și nu au acces la analize muzicologice, o carte «fastidioasă», ea fiind în realitate o adevărată rușine chiar și pentru îngrijitorul ediției, ținând seama de forma originală a lucrării, rușine echilibrată doar de faptul că ea n-a fost concurată de o alta superioară. Altfel spus, fără ea rămânea un și mai mare gol în conturarea personalității celor doi reprezentanți ai culturii românești”³¹.

Dintr-un anumit punct de vedere, e surprinzătoare

afirmația de mai sus, ilogică chiar. De ce anume să fie cartea editată în 1986, pentru cei obișnuiți cu scrieri lacrimogene și pentru cei care nu au acces la analize muzicologice, „fastidioasă”? Și, ca și cum cuvântul fastidios ar avea conotații pozitive, se precizează că, în realitate, volumul e o rușine. Greu de prins miza spuselor lui Vasile Vasile, în afară de faptul că ele deconspiră reacția furioasă a editorului. Nu-i vorba, există în „Istoria» prezentei cărți” și în „Nota asupra ediției”, publicate în vol. I din ediția a doua (2014), destule fraze incoerente, pline de tot felul de stângăcii.

Trecând peste această chestiune, nu putem să nu-i dăm dreptate lui Vasile Vasile, care va fi trăit, în editarea primului volum, în 1986, experiențe nefericite. Dificultățile erau însă de tot felul; într-un loc, vorbește de exemplu despre greutatea de a înțelege „formula laconică” „Boianul lui Eminescu”³² prezentă în monografie sau invocă eliminările sau comprimările pe care a fost obligat să le opereze:

„Eu trebuia să găsesc care-i explicația sintagmei ce rezuma nu mai puțin de 77 de pagini de profund tragism, care au fost amputate ajungând în cartea tipărită doar la 6. (...) Încerc o satisfacție cu totul deosebită că ajung în fața cititorilor cele aproape 80 de pagini consacrate «dramei de la Boian», ale cărei semnificații trebuie cunoscute așa cum au fost reconstituite de autorul monografiei”³³.

În același timp, ediția din 1986 beneficiase de un redactor de carte profesionist, notele, trecute la subsol (nu la sfârșitul capitolelor), puteau fi urmărite ușor, pagina de carte era destul de aerisită; în fine, în ediția aceea blamată acum nu existau atât de deranjantele erori de tehnoredactare din ediția a doua. Și nu e vorba doar de erori de tehnoredactare, ci și de ortografie, logică etc., etc.

În tot cazul, tipografic vorbind, jurnalul, atât cât e, e mult mai bine pus în evidență în acel volum din 1986. În ediția a doua, textul jurnalului și al corespondenței din corpusul strict al monografiei apare inițial în germană, apoi în română, însă cu același corp de literă ca restul textului. Mai mult, notele de subsol, cuprinzând comentarii, digresiuni etc., sunt atașate textului în germană, evident, mult mai puțin accesibil, și trimit nu la subsolul paginii, ci la sfârșitul capitolului. Prin urmare, greu de urmărit, devin „fastidioase”. În totul, discursul lui Leca Morariu, oricum arborescent, laborios, plin de detalii și paranteze, barochist în bună măsură, devine și mai greu de urmărit.

Poate că, după experiența de editor sub dictatură, Vasile Vasile va fi ajuns la polul opus, iar în spatele deciziilor editoriale pe care tocmai le-am invocat se va fi aflat intenția de a păstra volumul în forma lăsată de Leca Morariu. În locul abuzurilor de odinioară, o fidelitate rău înțeleasă acum. Dar timpurile s-au schimbat, iar posibilele schimbări, explicate și asumate, ar fi fost

perfect justificate. În fond, Vasile Vasile mărturisește că, tot din motive de logică internă, cum am văzut, a intervenit tocmai în restructurarea materialului avut la dispoziție. În tot cazul, nu-mi explic de ce ediția I ar fi adecvată unei lecturi patetice și nici de ce s-ar adresa nespecialiștilor în studii muzicologice (ediția a doua nu face schimbări radicale la acest nivel). Dar ediția aceasta, prefăcută de un text patetic, simplist și neonest științific, o hagiografie pe fond polemic și revanșard, acuzator, fapt care pune totul sub semnul îndoielii și al rezervei³⁴, e nu numai greu lizibilă, din cauza amatorismului editorial (sau a grabei, a lipsei de experiență etc.), dar și intruabil, căci nu cred să fi fost pătruns în circuitul de librării³⁵; măcar e accesibilă în spațiul virtual³⁶. În tot cazul, dacă jurnalul în volumul din 1986 e ușor detașabil, aici lucrurile sunt, și din cauze editoriale, dar și din motive de concepție a lui Leca Morariu, mult mai dificile.

Următorul episod din istoria editării jurnalului lui Ciprian Porumbescu, după cel din 1986 – prilej cu care am discutat și ultimul episod, reprezentat de ediția în patru volume a monografiei semnate de Leca Morariu –, se petrece târziu. În două numere succesive din „Analele Bucovinei” (anul V, 1998, nr. 2, p. 411-431, și anul VI, 1999, nr. 1, p. 193-221), D. Vatamaniuc publică *Tagebuch*-ul din perioada cernăuțeană (17 ianuarie 1979 – 18 iulie 1879), pentru ca, tot el, și tot în „Analele Bucovinei” (anul X, 1/2003, p.51-83), să publice jurnalul din perioada 19 iulie 1879 – 8 octombrie 1879, numit *Die Ferienzeit*. Așadar, pentru ceea ce există în ediția I a lui Leca Morariu (vol. din 1986) și în ediția a doua (vol. II-III din 2015, 2016), mai avem cel puțin o versiune editorială. Să precizăm că în toate aceste cazuri textul jurnalului e publicat în ambele versiuni, germană și română, fie pe două coloane, fie în succesiune.

Prin urmare, edițiile de până în 2003 (inclusiv aici ediția Leca Morariu – 1986 și edițiile Vatamaniuc) nu trec dincolo de octombrie 1879, fapt care ar sugera că intervalul 17 ianuarie 1979 – 18 iulie 1879 e singura perioadă din viața lui Ciprian Porumbescu pentru care există un jurnal. În acest context, fără să se precizeze undeva anul publicării, care este însă, tot 2003, apare volumul Ciprian Porumbescu, *Puneți un pahar cu vin și pentru mine*, editat de Nina Cionca (descendentă a lui Ciprian Porumbescu) și Ion Drăgușanul, care cuprinde jurnalul, în quasi-integralitatea lui, din 17 ianuarie 1879 până în 24 februarie 1883. Strict cronologic vorbind, volumul a apărut înaintea numărului 1/2003 al „Analelor Bucovinei”, în care se publica *Die Ferienzeit*. Așa se explică constatarea lui D. Vatamaniuc dintr-o notă de subsol: „Tipărim acest text din *Tagebuch*, omis din lucrarea: Ciprian Porumbescu, *Puneți un pahar cu vin și pentru mine* (Suceava, 2003), volum ce cuprinde jurnalul și o parte din corespondența lui Ciprian Porumbescu”³⁷. În fond, în 2003 se împlineau 150 de ani de la nașterea lui Ciprian Porumbescu și 120 de la moartea sa.

Fără doar și poate, volumul acesta putea fi o contribuție

majoră. Cum vom vedea însă, fără nici un fel de știință a editării, fără nici un fel de explicații referitoare la sursele folosite ori la autorul traducerii, cu texte de diferite facturi puse alături, cu paranteze în text despre care nu știm cui aparțin etc., etc., volumul e o improvizație. Mai mult, deși publicat probabil într-un tiraj foarte mare, nu cred să fi fost pus în circulație prin vânzare; prin urmare, un tiraj pur și simplu pierdut. În afara paginilor de jurnal, volumul conține, de-a valma, un text introductiv, emfatic, al președintelui Consiliului Județean Suceava, care a finanțat volumul, o biografie a lui Ciprian Porumbescu, semnată de Nina Cionca, un text al lui Aron Pumnul, preluat din „Junimea Literară” (nr. 10-11/1923), un text al lui Constantin Morariu, intitulat „O amintire despre Ciprian Porumbescu”, fără să se precizeze sursa și fără să se explice de ce, dintre multele despre Ciprian Porumbescu scrise de Constantin Morariu, se alege acest text, și, fără vreo precizare, transcrierea unui document, atestatul eliberat lui Ciprian Porumbescu de rectorul seminarial I. Filipoviciu, la 1/13 oct. 1877, cu situația școlară ultimului an de seminar. De asemenea, în partea ultimă a volumului sunt incluse destul de multe texte, fără precizarea vreunei surse și fără vreo explicație, care ar trebui să aibă semnificația unui deznodământ: o mărturisire a Mărioarei Porumbescu-Rațiu (în fapt, dintr-o scrisoare către Leca Morariu), o scrisoare a Berthei Gorgan trimisă surorii lui Ciprian Porumbescu, un text (probabil inedit) al Ninei Cionca, intitulat „Distinsele doamne, Emily von Poppen și Hedwig Gernet”, alte două texte, semnate de Vasile Halip (prieten vienez și coleg brașovean al lui Ciprian Porumbescu) și Leca Morariu, preluate din „Junimea Literară”, nr. 6-7, 1923, ori nesemnate, din „Junimea Literară”, nr. 8-9/1923, dar și o notiță din nr. 6-7/1923. Prin urmare, un ghiveci.

S-ar putea crede că, dincolo de interesul reconstituirii patetice a unei biografii, miza editorilor va fi fost să publice tot ce ține de scrierile la persoana I ale lui Ciprian Porumbescu. Dar în acest caz ei ar fi putut include toate scrisorile, de dinainte de începerea *Tagebuch*-ului, aflate în volumul lui Leca Morariu din 1986, pe care Ciprian le-ar fi inclus, probabil, în jurnalul ținut în acei ani, așa cum ar fi trebuit să includă o mulțime de alte scrisori, trimise de Ciprian Porumbescu după revenirea lui la Stupca (și după ultima telegramă trimisă de la Nervi pe 24 februarie 1883), aflate la îndemână, în Muzeul Național al Bucovinei din Suceava. Ca reacție la acest volum, tot în 2003, Nicolae Cârlan avea să publice câteva zeci de scrisori preluate din Arhiva Porumbescu din cadrul Muzeului Național al Bucovinei, ignorate în ediția Cionca Drăgușanul³⁸.

În tot cazul, nu jurnalul lui Ciprian Porumbescu (eventual cu scrisori intercalate) contează, ci – ținând cont și de multele texte parazitare care încadrează jurnalul – impactul de popularizare. Un impact până la urmă anulat chiar de lipsa de circulație reală a cărții. Totuși, așa cum e, *Puneți un pahar cu vin și pentru mine e*

singurul volum mai aproape de amplitudinea concretă a jurnalelor lui Ciprian Porumbescu. El include, intercalate cu pagini de corespondență, paginile de la Viena ori din Brașov, și pe cele din Genova și Nervi, acum posibil de reconstituit, cum am văzut deja, și din ediția a doua a monografiei lui Leca Morariu. Fragmentat de titluri date de editori³⁹, jurnalul începe cu „Carnetul zilnic al celor mai importante evenimente, incidente și alte alotrii (blestemății), înregistrate de la 18 ianuarie 1879 de Ciprian Porumbescu”⁴⁰, până la 18 iulie 1879; urmează, începând cu 13.10.1879, corespondența de la Viena, trimisă întregii familii sau cel mai adesea Mărioarei, ori numai tatălui, sau celor doi frați (Mărioara și Ștefan), ultima, din 7 aprilie 1880. Apoi, pagini de jurnal dintr-o nouă călătorie la Viena⁴¹ și, din nou, intercalată, începând cu 7 martie 1881 (dată la care îi trimite o scrisoare Maricăi), corespondența vieneză, după care, între 28 martie și 3 mai, o pauză inexplicabilă. Alte două scrisori, din 23 iunie și din 25 iulie, dau senzația că ritmul se accelerează. Dar, după o ultimă scrisoare trimisă tatălui pe 4 august 1881, de la Viena, ajungem la Brașov, de unde, pe 14 noiembrie 1881, Ciprian adresează o cerere unui comitet solicitând postul de dirigor al corului de la biserica Sf. Nicolae (era deja profesor de muzică la Brașov), cerere anunțată de un preambul al editorilor, neprecizat ca atare („Ciprian Porumbescu concurează la postul de diriginte (*sic!*) al corului bisericii Sf. Nicolae din Scheii Brașovului”⁴²), pentru ca apoi să urmeze o pată albă până la 9 februarie 1882, când Ciprian trimite o nouă scrisoare lui Iraclie. Apoi un raport de activitate din 13/25 aprilie și din nou câteva scrisori dispare: trimise lui Iraclie (pe 1 mai, 3 iunie, 6 și 8 septembrie) sau surorii: pe 1 septembrie. De fapt, pe 1 septembrie îi trimite Mărioarei două scrisori lungi. În plus, pentru septembrie sunt reproduse articolele din „Gazeta Transilvaniei” despre „Serbarea de la Chizătău”, semnate Longinus, urmate de câteva scrisori din septembrie, octombrie, noiembrie 1882. Din 23 noiembrie 1882 datează prima scrisoare trimisă „Măriuței” din Geneva, căreia îi succed scrisorile din Nervi și disparete pagini de jurnal. Din Nervi, pe 24 februarie 1883, Ciprian trimite acasă o ultimă telegramă, prin care, definitiv resemnat se pare, își anunță revenirea acasă: „Joi dimineață, Ițcani”⁴³. Aceasta e povestea lui Ciprian Porumbescu în versiunea Cionca Drăgușanul, deopotrivă a jurnalului și scrisorilor, întrerupte de câteva documente, de foiletoane (se vor fi aflat în jurnal?), dar și de câteva precizări ale editorilor, scrise ca și cum i-ar fi aparținut lui Ciprian Porumbescu. Să fi făcut toate parte din acele registre numite *Ciprian I* și *Ciprian II*? Să fi fost copii ale acelor registre?

De fapt, ce sursă vor fi folosit editorii? O vreme am avut sentimentul că s-au folosit de *Tagebuch*-ul din volumul lui Leca Morariu publicat în 1986, căci textele păreau identice. Detaliile fac însă, diferența. Mai mult, Cionca Drăgușanul se comportă ca și cum jurnalul nici n-ar fi apărut în ediția Leca Morariu 1986. De exemplu,

pentru o scurtă perioadă, în „omnibuz” (așa-și numește Ciprian caietul cumpărat pentru jurnal) scrie nu doar el, ci și Schorsch, amicul pe care-l primește să locuiască împreună. În vreme ce Leca Morariu precizează despre ce e vorba și pune textul lui Schorsch între paranteze, în ediția Cionca Drăgușanul, deși nu se fac nici un fel de precizări anterior, apare din când în când indicația: „Scrisul lui Schorsch”. Pentru cititor, enigmă totală. În alte locuri, în schimb, apar precizări inutile, chiar ridicole. Citim într-un loc: „Tata nu-mi răspunde nimic în chestiunea pârii (pentru datoria la fotograf⁴⁴) și Ferlievici – tot nimic”⁴⁵. Or, precizarea din paranteză, o explicație, nu se regăsește în Leca Morariu 1986. Peste două pagini, o situație similară: Grigori (Vindereu) cânta de pierit”, sau: „Aseară am primit de la Ștefan (fratele lui Ciprian) o scrisoare”⁴⁶. Că în paranteze e vorba de precizări ale unui cititor care abia se obișnuiește cu contextele e clar, iar Leca Morariu n-ar fi avut de ce să le facă din moment ce lucrurile îi erau clare. Poate că totuși, cei doi editori să fi avut la îndemână o versiune mai timpurie a traducerii, în care Leca Morariu își clarifica lui însuși situațiile neclare. Dar poate au avut la îndemână chiar cele două registre: *Ciprian I* și *Ciprian II*, realizate de membrii familiei, care precizau anumite chestiuni nu atât pentru ei, cât pentru un posibil cititor. De altfel, numele celor două caiete apar în volum, dar capătă o valoare periferică, fiind subordonate titlurilor stabilite de editori pentru anumite secvențe biografice. Așa încât, dacă n-ai ști din alte locuri despre ce e vorba, construcțiile *Ciprian I* și *Ciprian II* ar părea de-a dreptul oculte. Undeva apare și precizarea „JURNAL, Fascicola II: Drumul la Viena și Viena, 20 faur – 20 martie 1881”⁴⁷. Cui aparțin aceste cuvinte? Despre ce fel de caiet e vorba? În ce limbă e scris textul? Cine îl va fi tradus?

E evident însă, că, deși au folosit traducerea lui Leca Morariu, editorii n-au folosit versiunea jurnalului din Leca Morariu 1986. Și ne bazăm nu doar pe o serie de mici diferențe⁴⁸, nu pe faptul că în loc de cuvântul *evreu*, folosit în ediția 1986 (poate din motive de sistem politic), în Cionca Drăgușanul se folosește tot timpul echivalentul *jidani*⁴⁹, ci pentru că, într-o secvență de felul acesta, textul din Cionca Drăgușanul e mult mai amplu. Pe 6 iulie, duminică, Ciprian Porumbescu merge la Musikverein (Filarmonică), unde se desfășoară un examen semestrial al elevilor. Citim în Leca Morariu:

„Întâi a venit violina, apoi canto și la fine pianul. Violoniștii cântară destul de bine, mai ales un oarecare Rettig Blaukopf și Rottenburg. Între cântărețe realizară prestații destul de remarcabile d-rele Deker din Ilișești, care a cântat *Aufenthall*-ul lui Schubert, apoi d-ra Göbl, Salter și Dornbaum. Cel mai bine a cântat Salter; cel mai mizerabil a ieșit un duo executat de d-rele: Weiser și Negruș. Urmară pianistele – nenumărate. Cel mai bine a cântat d-ra Statkewicz și încă una și micul Rottenberg. Piciul acesta îmi cuceri admirația cântând la fel de minunat la vioară ca și la

pian. La fine s-a executat wagnerianul *Marș imperial* pentru 8 mâini la 2 pian. A fost mai mult public, dar ceea ce-am observat și-i foarte semnificativ pentru timpul nostru și spiritul timpului nostru fu că atât între executanți cât și-n public covârșitoarea majoritate, așa putea zice 9/10, au fost evrei. Între elevi și eleve, poate 25 la număr, 4 au fost români – toți ceilalți evrei. Iar în auditoriu am văzut abia 5-6 familii creștine. În parter am zărit chiar vreo câțiva evrei în caftan și cu perciuni (...)”⁵⁰.

Iar textul se termină cu aceste puncte de suspensie puse în paranteză, fără ca Vasile Vasile să precizeze dacă sunt ale autorului (Ciprian Porumbescu), ale lui Leca Morariu (care transcrie textul și îl traduce) sau ale lui însuși (făcute sub presiunea cenzurii). Ipoteza că eliminarea îi aparține editorului e confirmată de recursul la originalul (și la traducerea în paralel) publicat de D. Vatamaniuc în „Analele Bucovinei”, an VI, 1/1999, p. 215, dar și de cea de-a doua ediție a monografiei lui Leca Morariu⁵¹, în care însă, se va folosi în continuare, ca în ediția I, cuvântul *evreu*. Dacă citim textul în Cionca Drăgușanul, constatăm mai întâi că peste tot, cum am precizat deja, în locul cuvântului *evreu* e folosit cuvântul *jidani*. Nu numai atât însă. Textul continuă în felul următor:

„Pretutindeni, se-ndeasă această seminție semitică, apucându-se acum și de muzică, de artă, care, până-ici, numai cu foarte puține excepții, era un monopol al creștinilor. Și cu ce scop? Au doară pentru a exercita și cultiva arta ca artă? Pentru a culege și a gusta roadele artei de dragul artei? Nu – ci din aroganță înfumurată și răitoare jidovească sau pentru a face din artă un «gheșeft», pentru a dobândi pricopseli materiale, pentru a face din muzică un articol de comerț și de meserie. În chipul acesta, muzica ajunge în nevrednice mâini profane și barbare și, stânjenită în înaltul și sublimul ei rost, își pierde divinitatea ei nimb. Muzica, în haina semitelui, muzica, în mâna jidanului, este, față de divinele vibrații ale lui Beethoven, Mozart și Haydn, numai o caricaturală paiaterie.

Și, câtă vreme aceste neam nu-și va modela obiectul său intelect, ahtiat numai de câștig și speculă materială, și așa zice, cât timp acest neam nu s-a fi modernizat întrucâtva, atâta timp și muzica, în mâinile lui, nu va fi artă, ci numai jidovească muzicasterie.

Și aceasta e o Filarmonică în care președintele e un român!”⁵².

Nu problema evreiască ne interesează aici (sper că voi reveni la ea într-o altă analiză), ci acuratețea editorială. Cert este că, deși folosesc traducerea lui Leca Morariu, Cionca Drăgușanul nu folosesc ediția din 1986 a jurnalului – pe care parcă nici nu au văzut-o –, ci o altă versiune a traducerii, în care Leca Morariu făcea, pentru sine, tot felul de însemnări explicative. Pe de altă parte, din moment ce secvența care lipsește în Leca Morariu 1986

e prezentă nu doar în Cionca Drăgușanul, ci și în ediția Vatamaniuc, dar și în ediția a doua a monografiei lui Leca Morariu, putem trage concluzia că atât corespondența, parte, poate, a jurnalului, cât și jurnalul propriu-zis au beneficiat de transcrieri și de traduceri succesive, aflate în diferite locuri.

Și aici e necesar să mai facem o observație. Dacă pentru perioada 17 ianuarie 1879 – 17 iulie 1879, între versiunea Morariu 1986 și versiunea Cionca Drăgușanul 2003 putem spune cu certitudine că e vorba despre aceeași traducere, pentru epocile următoare lucrurile stau cu totul diferit. Vom da un singur exemplu.

Iată notația din data de 7 martie 1881 în Morariu 2016, unde există, pe coloană paralelă, textul în germană:

„Dimineața e de tot plăcută. În cameră cald, îmi beau cafeleuța bună și citesc ziarul. În fine primesc o scrisoare de la Marica. Cu toate că m-a bucurat, mi-a adus și o veste tristă. Când deunăzi, Marica a fost pe la Gorgoneni, dânsa fu primită de Mina – care tocmai se înapoiase de la Rădăuți, Bertha mai rămăsese acolo – rece, distantă. Ce să cred despre aceasta? E-n adevăr cumplit. Mă-nșel oare unde de acest mie atât de drag om, sau vor să mă țină cu forța departe de casa lor și să-mi distrugă orice speranță într-o viitoare relație cu scumpa copilă. Sânt foarte agitat și plin de mâhnire. Marica mi-a trimis și 5 fl. După prânz scriu o scrisoare. Și tatei i-am scris și îi trimit albituri și icoane de la Ep. Care-și face toaleta pentru balul țărănesc de astăzi – ca țăran olandez”⁵³.

În Cionca Drăgușanul, traducerea e următoarea:

„Diminețile sunt foarte plăcute. În sfârșit, primesc o scrisoare de la Marica. Cu toate că m-am bucurat, mi-a spus și o știre proastă. Și anume, când Marica a făcut o vizită familiei Gorgon, Mina, care tocmai sosise din Rădăuți cu Bertha Brichtl – Bertha mea a rămas a acolo – a primit-o cam rece și cam înțepată. / Ce să cred? E îngrozitor. Oare m-am înșelat în privința acestei ființe atât de dragi sau intenția familiei este să ne țină, cu forța, departe de casa lor, zădărniciind, astfel, o viitoare căsătorie cu scumpa mea fetiță. Sunt foarte tulburat și cuprins de tristețe. Marica mi-a trimis 5 fl. După-masă, îi scriu o scrisoare, de asemenea, și tatei, și trimit rufele mele și tablouri ale lui Ep. Acesta se pregătește pentru balul țărănesc de diseară, costumat în țăran olandez”⁵⁴.

În acest caz, e evident că e vorba despre traduceri diferite și de surse diferite. Repet, însă: îngrijitorii ediției din 2003 nu oferă nici un fel de informații referitoare la sursele folosite.

După toate acestea, să spunem că jurnalul lui Ciprian Porumbescu nici nu există? Firește că e o exagerare, dar afirmația surprinde ceva din istoria nefastă a editării lui. Singura apariție editorială care conține jurnalul, nici aici însă în integralitatea lui, de asemenea corespondența, și

ea cu lipsuri inexplicabile, este acea ediție de vulgarizare, improvizată de Nina Cionca și Ion Drăgușanul. O ediție serioasă ar trebui să includă și toată corespondența expediată de Ciprian Porumbescu, inclusiv scrisori care preced *Tagebuch*-ul început în 17 ianuarie 1879 (în tot cazul, un jurnal a existat și înaintea acestei date⁵⁵), și *Micul Tagebuch* (câteva pagini scrise pe 20 august 1880⁵⁶). Să invocăm aici și bănuiala lui Leca Morariu că o parte din jurnalul perioadelor petrecute la Viena e posibil să fi fost distrus de membrii familiei Porumbescu? Într-o notă de subsol referitoare la „aprișele furtuni cari au bântuit peste patrimoniul porumbesc”, Leca Morariu spune:

„Bănuim însă că fărâmițarea *Tagebuch*-ului (prea sincer!) fu realizată și cu concursul familiei pentru ca Ciprian să nu iasă... prea deochiat cu o seamă de apucături ale sale (bahice, erotice)”⁵⁷.

Dar anumite date despre jurnal și despre istoria editării lui pot fi aflate din precizările oricât de minimale ale editorilor. Cele din ediția 1986, care-i aparțin lui Leca Morariu, făcute atunci când e invocat pentru prima dată „*Tagebuch*-ul la Cernăuți” (cu subtitlul: „oglinză a vieții de tinerețe și studenție”), sunt esențiale. De altfel, s-o spunem încă o dată: tot ceea ce există din jurnalul lui Leca Morariu (cu excepția unei versiuni a secvenței numite *Die Ferienzeit*) i se datorează lui. Cităm:

„Și intrăm în anul 1979! Calea cercetărilor ni-i mult netezită acum prin adesea amintitul *Tagebuch* (Carnet zilnic) al lui C. Porumbescu, carnet care începe la 17 (18) ianuarie și se-ncheie cu 8 octombrie 1979, ziua-n care Ciprian pornește la Viena. (...)

Dar acest *Carnet* era scris numai pentru contabilitatea intim-personală a omului care, ca-n general firile de artiști, aveau foarte dezvoltat cultul amintirilor. Sunt aici confesiuni pe care alții nici nu le încredințează hârtiei. Greu să le reproduc; le vom înlocui cu puncte de suspensie⁵⁸. Și să nu uităm de explozia spontaneității *lui* din scrisoarea-i stupcană de le 31 martie 1878, către Zaharie Voronca⁵⁹.

De altfel, biologic e prea firesc lucru ca subconștientul acestui șubred organism, veșnic gonit de instinctul caducității sale, să zvâcnească-n asemenea... protuberanțe!... Oricum, mai întreg patrimoniul Ciprian Porumbescu (și cel muzical) mereu se resimte și de această *pripă* manifestată în atâtea *quasi*-neglijabile inadvertențe ale *forme*i precum sunt atâtea inadvertențe de stil, de gramatică, de... ortografie-n *Tagebuch*-ul său. Și poate că acest *Carnet* atinge și confesiuni care au aparținut numai lui Ciprian Porumbescu!...:

«Oboseala, slăbiciunea, toate relele ce sunt într-un mod fatal legate de o mână de pământ...». Chestiunea e: ce vom divulga noi? Până la ce densitate se va țese vălul discreției porumbescologice? Desigur că, întrucât mai veridica prezentare a adevăratului C. Porumbescu și-ntru spulberarea întregii mreje de falsuri

cu care i s-a deformat chipul (ca să ne amintim numai capodopera de mistificare, opereta *Lăsați-mă să cânt...*), ne vom conduce pe directiva: Mai bine prea mult decât prea puțin! Mai ales că anevoie se va afla cândva alt (mai orientat) comentator!

Procedul va fi mereu cel cronologic – cu anumite popasuri până la incidentalele alte evenimente interpușe cronologic din *Tagebuch*. Paralel cu textul german⁶⁰ (în grafie gotică), punctat ici-acolo cu stenograme sistem Gabelsberger⁶¹, traducerea și cuvenitele note de subsol. Formatul manuscrisului, puțin deteriorat în josul paginii și-n colțul din dreapta sus, e cel curent în albumele «omnibus»⁶² de școala austriacă, de cam 19,4 x 16,3 cm.⁶³

După care, pe pagina 1 (paginarea a fost făcută de Leca Morariu), urmează titlul și subtitlul carnetului: „Carnet zilnic / al (= asupra) celor mai importante evenimente, incidente și alte alotrii (blestemății) înregistrate de la 18 ianuarie 1879 de C.G.”⁶⁴, titlu în spirit rabelaisian: ironic, hiperbolic, exuberant, poznaș.

Textul acesta introductiv merită câteva comentarii și observații referitoare atât la originalul invocat, cât și la ediția lui Leca Morariu (într-un fel, și a lui Vasile Vasile) din 1986. Este vorba deci de un jurnal scris în germană, cu caractere gotice, având intercalate paragrafe stenografiate, jurnal scris în fuga condeii, de o maximă sinceritate, cu prea puțină grijă pentru caligrafie, ortografie etc., un fel de transcriere pe viu – operație pe cord deschis – a vieții imediate. Or, Leca Morariu transcrie întâi textul cu caractere latine, completează prescurtările, corectează acolo unde e cazul, mai mult, traduce textul stenografiat – și aici intrăm deja pe un teren al incertitudinilor. Așa cum am văzut într-o anterioară notă de subsol, Leca Morariu precizează că ar fi „tradus” secvențele acestea, însă exclusiv pentru sine. Textul în germană e întrerupt de secvențe în care se precizează: „text stenografiat”. Cine citește doar versiunea românească în traducerea lui Leca Morariu nu mai află care sunt aceste secvențe. Va fi tradus el, pentru sine, toate secvențele stenografiate? Inițial, am suspectat o lipsă de consecvență în atitudinea lui Leca Morariu. Ce-ar mai fi însemnat pledoaria lui pentru autenticitatea dusă la extrem din moment ce anumite secvențe vor fi rămas „netraduse” pentru ceilalți? Nu spunea el „mai bine mai mult decât prea puțin”, pentru a nu periclita adevărul existenței lui Ciprian Porumbescu? În realitate, după confruntări multiple (cum se va vedea ceva mai încolo), am înțeles că, dacă textul german e întrerupt de informația referitoare la secvența stenografiată, versiunea românească tradusă de el o și cuprinde. Nu știm însă dacă se întâmplă așa în toate cazurile. În plus, în multe locuri, textul stenografiat pare să nu fie nici pe departe atât de „compromișor” cum lasă să se înțeleagă Leca Morariu. Este vorba, firește, de o altă receptare contextuală (geografică, istorică, morală) a faptelor decât cea de astăzi.

De asemenea, pentru informații editoriale, dar și referitoare la jurnalul propriu-zis și la sursele folosite, e de reținut textul cu care D. Vatamaniuc precedă textul jurnalului:

„«Jurnalul» lui Ciprian Porumbescu⁶⁵, *Tagebuch*, 1879, cum se specifică pe copertă, a fost redactat în limba germană, cu caractere gotice și originalul, după câte știm până acum, nu s-a păstrat. El a fost transcris de Leca Morariu, cu litere latine, în două caiete dictando, liniate, cu file scrise pe amândouă fețele. Primul caiet cuprinde 95 de file, iar al doilea 48, dintre care 39 de file scrise și 9 file rămase albe. Numerotarea celor două caiete este continuă, făcută cu creion negru, de la 3 la 175. Leca Morariu integrează *Jurnalul* în două registre masive, *Ciprian, I*, cuprinzând 300 file, și *Ciprian, II*, cu 302 file. Textele sunt scrise pe ambele fețe. Leca Morariu face numeroase însemnări pe copertile din față și pe cele finale. *Jurnalul* este integrat în expunerea lui Leca Morariu privind biografia și activitatea lui Ciprian Porumbescu; se deschide cu însemnările din ianuarie 1879 și se încheie cu octombrie 1879, după care se continuă cu *Carnet vienez*, pentru epoca studiilor universitare. *Ciprian, I* expune viața compozitorului de la nașterea sa, mediul familial, formarea intelectuală și artistică, prezintă pe larg activitatea sa la Societatea «Junimea», precum și procesul Societății «Arboroasa», cu toate implicațiile și consecințele sale.

Metoda de integrare a *Jurnalului* în expunerea vieții și operei lui Ciprian Porumbescu merită să rețină atenția. Leca Morariu redă textul pe două coloane, în stânga originalul german și în dreapta, paralel, traducerea sa. Textul este prezentat în secțiuni succesive și cu marcarea fiecărei pagini din originalul german. Fiecare pagină este prevăzută cu note de subsol, iar după fiecare secțiune se fac comentarii ample privind problemele puse în discuție în acea parte a *Jurnalului*. Astfel, acest document se înfățișează ca o enciclopedie a informațiilor despre viața și opera compozitorului.

Manuscrisul original după care s-a făcut transcrierea, precizează Leca Morariu, era deteriorat și a operat completări în funcție de ansamblul textului, însă au rămas multe goluri. Sunt goluri și în traducerea originalului german și se folosesc prescurtări pentru numiri de localități, de societăți, precum și pentru nume de persoane. Leca Morariu face completări în notele de subsol și o parte din ele le preluăm și noi, cu unele completări în notele noastre de subsol, care le înlocuiesc pe cele ale editorului.

Jurnalul este un document excepțional pentru cunoașterea mediului familial în care s-a format compozitorul și asupra climatului studentesc din Cernăuți, capitala Bucovinei. Asistăm la drama populației românești, autohtone, îngrădită tot mai mult în dezvoltarea sa de imigrarea masivă de elemente alogene, îndeosebi din Galiția, sprijinită de Curtea de la Viena. Această politică urmărea transformarea provinciei într-o regiune cosmopolită⁶⁶.

În continuare, D. Vatamaniuc precizează că jurnalul oferă o imagine elocventă asupra iubirii lui Ciprian Porumbescu pentru Bertha, urmează o scrisoare a Adaminei Gorgon, mama Berthei, trimisă lui Ciprian, în care îi explică motivele pentru care căsătoria cu Bertha e imposibilă, iar D. Vatamaniuc precizează aici de unde e preluată scrisoarea: „Ciprian, II, p. 392-331”⁶⁷. Deducem, prin urmare, că cele două registre masive cuprind, pe lângă alte documente importante (sunt invocate cele referitoare la procesul „Arboroasei”), atât jurnalul, cât și, încorporată probabil în ea, corespondența lui Ciprian Porumbescu, și nu doar corespondența expedită, ci și cea primită. O va fi inclus în jurnal și apoi în registrul Marica, sora lui Ciprian, înainte de a-l prelua Leca Morariu? Va fi continuat operația Constantin și apoi Leca Morariu? O va fi făcut Ciprian Porumbescu însuși? Câteva din informațiile din acest text introductiv însoțesc, în notă de subsol, și alt text al lui Dimitrie Vatamaniuc, „Ciprian Porumbescu și marea sa iubire”, publicat în *Bucovina între Occident și Orient. Studii și documente...*, p. 288-321, sub titlul „«Jurnalul» lui Ciprian Porumbescu”, unde transcrie fragmentul *Die Ferienzeit* (iulie – octombrie 1979), în care se precizează din nou: „O parte din *Țurnal* (ianuarie – octombrie 1879) este reprodusă cu unele modificări în volumul *Iraclie și Ciprian Porumbescu*, la care m-am referit mai sus. Jurnalul *Tagebuch* și alte documente, după care am făcut reproduceri, ne-au fost puse la dispoziție de Maria Olaru (sic!), farmacistă în Suceava, din fondul Leca Morariu, aflat în păstrarea sa”.

Celelalte câteva paragrafe din prezentarea lui D. Vatamaniuc pot fi considerate ne semnificative. Sigur, sunt anumite afirmații, deja citate, care pot fi judecate critic. Jurnalul, de exemplu, conține mult prea puține date despre „formarea sa intelectuală și artistică”. La drept vorbind, nu avem de-a face cu un jurnal de creație. De aici, de fapt, una dintre dificultățile pe care le întâmpină Leca Morariu, care, tocmai de aceea, își propune să reconstituie când, unde, în ce condiții și conjuncturi biografice ar fi compus Ciprian Porumbescu o horă, o polcă, o doină etc. și de aceea apelează la orice detaliu, face supoziții, reconstituie atmosfera, analizează artistic compozițiile etc. Nu e un jurnal de creație, nu e nici unul național sau politic⁶⁸; e, ca să apelăm la titlul pe care-l dă Leca Morariu unuia din jurnalele sale, *viață*; jurnalul unui tânăr artist, care se livrează carnetului în care notează fapte cotidiene în tot adevărul său netruncat, nelipsit, ba dimpotrivă, de spirit ludic. Un tânăr schimbând locuințele din tot felul de motive, însoțit de prieteni, cu o nevoie congenitală de a fi împreună cu cineva, trecând prin cărciumi în căutare de prieteni cu care să mănânce, mai mereu flămând, sau dacă nu flămând, cu perioade alarmante de boală care-l izolează, cu mici escapade amoroase, îndrăgostit de o fată pe

care o proiectează în ideal, urmat parcă de o fatalitate cu care însă nu-și bate capul, oferind prin scrisul său mărturie despre viața din Cernăuți, din Imperiu, viața unui tânăr român (și nu numai român), ca mulți alții – cu amendamentul că el nu era un oarecare. Dar această conștiință a diferenței, pe care n-o exhibă niciodată, pe care însă o va fi avut, nu-l rupe de viața reală, concretă. Aceasta apare în jurnal în toată nuditatea ei.

Să precizăm acum că în ediția Vatamaniuc, jurnalul poartă titlul „Jurnalul însemnatelor întâmplări, evenimente și altor zburdălnicii, ținut din 18 ianuarie 1879 de către Golembiowski” (cu originalul *Tagebuch der wichtigsten ereignisse, erlebnisse u. sonstiger Allotria aufgezeichnet seit dem 18. Jänner 1879 von Golembiowski (I)*)⁶⁹. Cât despre *Die Ferienzeit*, publicat în „Analele Bucovinei”, an X, 1/2003, D. Vatamaniuc precizează:

„Tipărim acest text din *Tagenbuch*, omis din lucrarea: Ciprian Porumbescu, *Puneți un pahar cu vin și pentru mine* (Suceava, 2003), volum ce cuprinde jurnalul și o parte din corespondența lui Ciprian Porumbescu. Foarte important în privința cunoașterii marii iubiri a compozitorului, textul ne-a fost pus la dispoziție de Nina Cionca, împreună cu traducerea în românește, cu unele deosebiri față de cea a lui Leca Morariu din originalul germano-român aflat în păstrarea noastră”⁷⁰.

Ce ciudat! Nina Cionca îi pune lui D. Vatamaniuc la dispoziție o versiune a jurnalului din timpul vacanței – *Die Ferienzeit*, alta decât cea din Leca Morariu, edițiile 1986 și 2016 (în traducerea probabil a tatălui său, Ciprian Rațiu), dar nu include aceste pagini în volumul apărut în același an pe care l-a îngrijit împreună cu Ion Drăgușanul, volum care avea tocmai miza completitudinii.

În fine, cum pentru aceste pagini de jurnal există două traduceri (una a lui Leca Morariu, alta, cu traducător neidentificat; e posibil să fie Ciprian Rațiu), se impune analiza lor comparativă. Până a ajunge însă acolo, o surpriză: versiunile în germană sunt și ele diferite. Ținând cont că notele de subsol sunt identice (și ele se referă la secvențele stenografiate), putem conchide că ambele îi aparțin lui Leca Morariu, iar cea din versiunea Vatamaniuc e evident mai veche, căci nu beneficiază încă de specialistul în stenografie. În tot cazul, punerea în paralel a celor două versiuni germane ne oferă prilejul să vedem care este statutul secvențelor stenografiate. Textul în germană e întrerupt de câteva ori de paranteze în care editorul notează: „note stenografice”.

Pentru analiză, vom lua în discuție fragmente de jurnal din 21 iulie 1879, prilej de a intra, într-un fel, clandestin în tematica notațiilor zilnice ale lui Ciprian Porumbescu. Așadar:

<p>Morariu 2016: 12-13</p> <p>Abends begleitete ich Julo u. die Mädcl in's Gewölb, giengen bei Perker's sahen dort den Hurting u. sangen Quo, quo. Er kam auch heraus, wir aber machten uns aus dem Staub. Nach Hause angekommen erfahre ich von Stef. eine sehr traurige Geschichte . (STENOGRAME) Der Vater hat nämlich den Stefan verstossen u. heisst ihn gehen wohin wolle! Er meinte auch, dasselbe erwarte auch mich! Bravo! Stef. (STENOGRAME): ist ganz gefasst. Er fährt morgen nach</p> <p>Humora. Ich bin auch recht traurig u. missgestimmt, schreibe mein Tagebuch u. lege mich nieder. Warum die ganze Geschichte über den armen Teufel eigentlich gekommen ist, weiss ich nicht; der Vater war aber darüber höchst aufgebracht, dass wir nach Illisch. gehen u. nicht zu Hause sitzen.</p> <p>Und so hat dieser so lieblich u. schön begonnene Tag so traurig geendet. Es ist der lahrestag meiner Bekanntschaft mit B. Wird auch die so traurig enden?...</p>	<p>Porumbescu 2003 c: 54</p> <p>Abends begleiteten ich und Julo die Mädcl in's Gewölb, gingen bei Perker's vorbei, sahen dort den Hurting und sangen Quo, Quo. Er kam auch heraus, wir aber machten uns aus dem Staub. Nach Hause angerkommen, erfahren wir von Stefan eine sehr traurige Geschichte. (două rânduri note stenografice – s.n. M.A.D.) Bravo! Stefan (Note stenografice – s.n. M.A.D.) Humora. Ich bin auch recht traurig und mißgestimmt, schreibe mein Tagebuch und lege mich nieder. Warum die ganze Geschichte über den armen Teufel gekommen ist, weiß ich nicht; der Vater aber war darüber höchst aufgebracht, daß wir nach Illischeschi gehen und nicht zu Hause sitzen. Und so hat dieser so lieblich und schön begonnene Tag so traurig geendet. Es ist der Jahrestag meiner Bekanntschaft mit B. Wird auch die so traurig enden?</p>
--	---

Înainte de vedea cele două traduceri și de a face câteva comentarii, să precizăm că în ediția Morariu 1986 există următoarele greșeli: *Gewöld* în loc de *Gewölb*, *erfhre* în loc de *erfahre*, *schrei be* în loc de *schreibe*, u. *Nicht* în loc de *u. nicht*, *begonene* în loc de *begonnene*. Sunt greșeli care fac inacceptabilă și în bună măsură inutilizabilă versiunea în

germană din ediția Vasile Vasile. Și nu cred că e vorba de erori de transcriere ale lui Leca Morariu, ci ale editorilor.

Să vedem, în continuare, cele două versiuni românești, cea din ediția 1986, identică, firesc (dar ce mai e firesc aici?!) cu cea din 2016, și cea a necunoscutului din ediția Vatamaniuc.

<p>Leca Morariu 1986: 430-431</p> <p>Seara conduserăm eu și Iulo copilele la Gewölb , promenarăm pe la Perkereni, îl văzurăm acolo pe Hurting și cântarăm Quo, quo. Dânsul veni afară, dar noi ne luarăm tălpășița. Sosit acasă, aflu de la Ștefan o istorie foarte tristă. Tata, adică, l-a dezmoștenit pe Ștefan și-i spune să plece încotro vrea. Dânsul mai spune că același lucru mă așteaptă și pe mine! Bravo! Ștefan e foarte resemnat. Dânsul pleacă mâine la Humor . Și eu sunt foarte trist și discordant; îmi scriu carnetul și mă culc. De ce adică s-a prăbușit toată istoria peste bietul băiat, nu știu. Tata era însă cumplit de furios de aceea că plecăm la Iliș. și nu stăm acasă. / Și astfel, această atât de plăcut și frumos inaugurată zi s-a încheiat așa de trist. E aniversarea de un an a cunoștinței mele cu B. Încheie-se-va și aceasta așa trist? .</p>	<p>Porumbescu 2003 c: 70.</p> <p>Seara am însoțit fetele la prăvălie, am trecut pe la Perkeri, l-am văzut acolo pe Hurting, am cântat Quo quo și apoi am șters-o. Ajunși acasă, am aflat de la Ștefan o istorie foarte tristă. Tata l-a dezmoștenit pe Ștefan și i-a spus să plece încotro vrea. Dânsul mai spune că același lucru mă așteaptă și pe mine! Bravă! Ștefan e foarte resemnat. Dânsul pleacă mâine la Gura Humorului. Eu sunt foarte abătut și rău dispus, scriu în jurnalul meu și mă culc. Cum a căzut bietul om în această istorie, nu știu; tata e foarte supărat că plecăm mereu la Ilișești și nu stăm acasă. Și așa s-a terminat, cu atâta tristețe, ziua aceasta atât de plăcut și frumos începută. Este aniversarea cunoștinței mele cu B. Se va termina oare și ea tot atât de trist?</p>
---	--

Puse față în față, traducerea lui Leca Morariu și aceea din versiunea D. Vatamaniuc relevă diferențe de tot felul, ceea ce arată clar că este vorba de doi traducători diferiți. Primul, mai liber, mai expresiv și fidel pe alocuri, mai creativ și inspirat, poate tocmai în spiritul lui Ciprian Porumbescu, cel de-al doilea, mai

fidel lexical și gramatical, dar mai sec. Câștigurile sunt și de o parte, și de alta. După versiunea Vatamaniuc, evident, vom ști că unul din numele frecvente din *Die Ferienzeit* e Korjin, nu Corjiu. Păcat însă, că, cunoscător de germană, D. Vatamaniuc nu pune cât de cât în paralel cele două versiuni pentru a observa diferențe și pentru

a reconstitui mai exact spiritul lui Ciprian Porumbescu. În tot cazul, mie traducerea lui Leca Morariu mi se pare nu numai mai expresivă, dar și mai apropiată de spiritul lui Ciprian Porumbescu. Omul acesta, fascinat și obsedat de documente, de biblioteci, arhive etc., face parte din stirpea de mai târziu a lui Luca Pițu și descinde, ca și acesta, prin asumare, din Ion Creangă. Ingenios, inventiv, sabotând rigiditatea academică, dar și anecdota fără suport documentar, cunoscător de detalii, enciclopedist care îmbină livrescul cu experiența directă, reconstituie o lume. La toate acestea, se adaugă notele de subsol, precizările de tot felul, modul cum pune limba, documentele, reconstituirile și atitudinea într-un veritabil spectacol. În fine, fără el, Ciprian Porumbescu ar fi fost fără doar și poate altul (în mintea noastră vreau

să spun). În fond, scrierile lui de referință nu sunt studiile despre Creangă sau Eminescu ori textele istoricilor, ci, pe lângă această monografie care cuprinde și ratata ediție a jurnalului lui Ciprian Porumbescu, propriul jurnal, editat și el, în baza unor transcrieri repetate, în mai multe versiuni, și *De la noi*, poveștile care apar în prima ediție în 1915, când Leca Morariu era ofițer în armata austriacă, culese încă dinainte de a pleca pe front. A VI-a ediție, cu completări succesive, apare în 1942. Poveștile acestea îi aparțin lui Leca Morariu tot așa cum *Miorita* îi aparține lui Vasile Alecsandri. Bijuterii de limbă și de lume, pe nedrept intrate într-un con de umbră definitiv, probabil sunt micile povești ale lui Leca Morariu. Dar să punem pe două coloane câteva secvențe pentru a vedea de ce pariem pe versiunea lui.

<p>Leca Morariu: Carnet zilnic al / asupra celor mai importante evenimente, incidente și alte blăstămății înregistrate de la 18 ianuarie 1879 de C.G.</p>	<p>D. Vatamaniuc: Jurnalul însemnatelor întâmplări, evenimente și a altor zburdălnicii, ținut din 18 ianuarie, 1879</p>
<p>Așadar, astăzi, sâmbătă mă sculai cu Prosh și Marica devreme și ne duserăm la zară – o dimineață foarte frumoasă – mărgăritare de rouă pe firele de iarbă și-un balsamic zefir adie dinspre pădure. Te simți atât de liber și slobod în mijlocul frumoasei, fermecătoarei Firi. (Morariu 1986: 429)</p>	<p>Deci astăzi, sâmbătă, ne-am sculat eu cu Proch și cu Marica devreme și ne-am dus să bem zer. A fost o dimineață foarte frumoasă. Mărgele de rouă pe firele de iarbă și mireasmă adie dinspre pădure. Mă simt atât de liber și de independent în mijlocul naturii frumoase și fermecătoare! (Porumbescu 2003 c.: 69)</p>
<p>Veseli și bine dispuși în marș, intrând la Corjiu, tras un rachiuaș, luat pe el, pe sus și harțun mers la crâșmă. Înaintea crâșmei îl întâlnim pe Decker, care și el veni cu noi. O bună bere – spumegândă – fu palpabilitatea pe care ne-o puserăm la inimă. După ce am rostogolit pe gătiță o zdravănă cantitate, ne-ndrumarăm spre casă. Deci, în galop, peste băț și bolovan, prin desis și luminiș pân-ce din fericire, ajunserăm acasă înaintea ploii. (Morariu 1986: 429)</p>	<p>Voioși și bine dispuși mășăluim într-acolo – am intrat la Korjin, am băut un rachiou, l-am luat și pe el și ne-am dus Korjin, glonț la cârciumă. [...] Ne-am împărțit cu o bere bună. După ce am consumat o cantitate considerabilă ne-am dus acasă. Am mers foarte repede, fiindcă ne amenința o ploaie ce plana deasupra capetelor noastre și ne-a fost frică să nu ne udăm. Deci, în goană, pe drumuri neumblate, nu ne-am dat înapoi de la nicio piedică și din fericire, înainte de ploaie, am ajuns acasă. (Porumbescu 2003 c.: 69)</p>
<p>Dimineața tata pleacă la Humor. Fantenii, Colomițchi și Victor vin, mă iau și plec cu dânșii. În cârciumă băurăm și mâncărăm, dar și rachiul și berea au fost proaste. De aceea ne despărțirăm curând și eu mă dusei la dragul, scumpul meu sanctuar, la Gorg. Acum de la fântâna îmi spuse frumoasa Karolin că copilele nu-s acasă, ci au plecat cu Anna și Michel la Rădăuți. Intrai așadar; bătrânul și bătrâna mă salutară cât se poate de cordial – și după ce traserăm o «secărică», ne așezarăm la muzică. Natural, a trebuit să rămân și la prânz; mâncai supă de săcărică și-o friptură de vită. După amiază făcui cu bătrânul o partidă de șah și ajunsei mat; apoi bătrânul se culcă. Eu mai discutai cordial cu pastoreasa, care e aparent amabilă. (Morariu 1986: 436)</p>	<p>Dimineața, pleacă tata la Gura Humorului. Frații Fanta, Kolomitzki și Victor vin, mă iau și plec cu ei la Ilișești. La cârciumă, am mâncat și am băut, dar rachiul și berea au fost proaste. De aceea, ne-am despărțit curând și eu m-am dus la sanctuarul meu drag și scump, la familia Gorgan. Însă deja lângă fântână mi-a spus frumoasa Carolina că fetele nu sunt acasă, ci au plecat cu Anna și Michel la Rădăuți. Am intrat totuși în casă. Bătrânul și bătrâna m-au salutat foarte cordial, am băut un «Kümmel» (chimion) și ne-am așezat la cântat. Firește, a trebuit să rămân și la prânz și am mâncat o supă de chimion și o friptură de vacă. După-masă am jucat cu bătrânul șah și m-a făcut mat; apoi pastorul s-a culcat și eu am stat de vorbă cu preoteasa în mod foarte plăcut fiind nespuse de amabilă. (Porumbescu 2003 c.: 74)</p>

Cea mai interesantă secvență privește însă rochița Berthei, din ziua de luni, 18 august 1879. Și ea e cea mai bună demonstrație de ce nu te poți baza nici pe transcrieri, nici pe traduceri, cu atât mai puțin pe edițiile existente; între timp, trecutul însuși a devenit o umbră.

Nu te poți baza pe nimic. Cu toate acestea, lumea aceasta a existat. Iar jurnalul ne ajută să reconstituim câte ceva, chiar dacă rochița Berthei va rămâne în veci o enigmă. Deși fac diferența, trădările acestea nu pot distruge spiritul lui Ciprian Porumbescu.

Azi e natala împăratului. Mă arunc în haine popești și mergem la biserică; acolo e paradă. Militarii rezerviști, sub comanda învățătorului Ciornei fac felurite rățoilei. La urmă eu le ținui o cuvântare și cu asta serbarea se încheie. După amiază veni tânărul Decker cu Maria pe jos. Jucaram popice. Deodată vine și «Furtuna» - cu mare larmă și toți foarte bine dispuși; mai ales Mina era foarte dată răsului. Și bătrânul pastor a venit. La popicărie m-am tachinat cu Mina pentru «grațioasă» ei dare la țință. B. era de partea mea și noi pierdurăm jocul. Unde-mi era mie-n gând popicăritul; eu o priveam mereu pe draga, adorata Berta, care astăzi era iarăși extraordinar de drăguță și de frumoasă. Rochița ei gri de stambă (s.n.) o prinde foarte bine. Făcui apoi muzică cu Albertina. Apoi discutai cu B. despre câte toate, despre pianistica ei, privindu-ne atât de profund fericiți. La urmă îi spusei cât de cu drag aş vrea s-o văd odată la pian și atunci simții cum roșeața mi se urcă în față, privind-o totodată atât de vrăjtit și fierbinte, încât dânsa roși până-n vârful urechiușelor. (Morariu 1986: 438).

Astăzi este ziua de naștere a împăratului. Mă îmbrac în hainele preotești și ne ducem la biserică. Acolo este paradă. Rezerviștii, sub conducerea învățătorului Ciornei, execută diferite mișcări spectaculoase și eu le-am ținut un discurs și cu asta s-a terminat serbarea. După-prânz au venit tânărul Decker cu Mani pe jos. Am jucat popice, când deodată vine «furtuna», cum se numesc ele însele: M., B., Lis și Albertine cu mare gălgăie și toate bine dispuse, mai ales Mina este mereu gata să râdă. A venit și bătrânul pastor. La popicărie ne-am tachinat cu Mina pentru grația arătată la popice. B. este de partea mea și noi am fost bătuți. Nu m-au interesat de loc popicele, m-am uitat fără încetare la Bertha mea dragă și scumpă, care astăzi a fost foarte frumoasă și mai drăguță ca oricând. Rochia ei de percal verde (s.n.) o prindea de minune. Am cântat apoi și cu Albertina. Dă aceea, am stat mult de vorbă cu B. despre ea și ne-am uitat unul la altul, atât de fericiți! În cele din urmă mi-am exprimat dorința s-o aud o dată cântând la pian. Deodată, simt cum mi se urcă roșeața în față și, uitând-mă atât de exaltat și arzând de dragoste la ea, observ că și ea a roșit până peste lobii urechilor. (Porumbescu 2003 c.: 75).

Va fi avut traducătorul din ediția D. Vatamaniuc același text suport, adică transcrierea în germană făcută de Leca Morariu? Va fi avut în față originalul scris cu caractere gotice? Va fi fost altceva la mijloc? În detectivistica aceasta pe care o fac în încercarea de a înțelege cum arăta originalul, cine l-a transcris, cum l-a tradus, mai apare un fapt important. În ediția a doua, Morariu 2016, într-o notă de subsol, textul acesta apare într-o nouă traducere:

„După amiază sosi tânărul Decker cu Mani pe jos. Jucam la popici – și deodată veni *furtuna* cum își ziseră dânsule: M., B., Lu și Albertina, cu mare tăraiboi și poate foarte bine dispuse, mai ales Mina fiind foarte veselă. Venise împreună și bătrânul pastor. La popici mă tachinai cu Mina pentru aruncatul ei *gratios*. B. era de partea mea și noi pierdurăm jocul. Unde-mi era mi-e jocul în cap; nu mă uitam mereu decât la draga, scumpa Bertă care astăzi era iarăși așa de deosebit de drăguță și frumoasă. *Rochia surie de cit (stambă)* (s.n.) o prinde foarte bine. Cântai apoi încă și cu Albertina; vorbii apoi una-alta cu B. despre pianistica ei și ne priveam atât de fericiți – în sfârșit, îi zisei cât de cu drag aş vrea s-o văd la pian – atunci simții cum mi se urcă roșeața-n față –

pe când dânsa arăta atât de transportată și aprinsă, încât se-nroși până-n vârful urechiușilor”⁷⁹.

În germană, celebra rochie verde, gri, surie arată astfel: „Ihr graues Perkaileid (= Perkalkleid!) lässt ihr sehr gut”⁸⁰. În D. Vatamaniuc (Porumbescu 2003 c 58), textul e însă următorul: „Ihr grünes Perkalkleid läßt ihr sehr gut”⁸¹.

Or, după toate acestea, incertitudinile persistă și nu vom ști: e vorba despre două sau chiar trei transcrieri diferite ale textului german cu caractere gotice ale lui Leca Morariu (una poate cu caractere originale, gotice, alta cu caractere latine), e vorba despre două sau trei traduceri diferite ale lui, e vorba poate numai de o anumită cădere a luminii care transformă materia în iluzie? Celebra rochie nu se va lăsa deslușită. Vom merge însă cu toate riscurile mai departe. Nu știm ce culoare va fi avut rochia Berthei, dar Bertha a existat, prea plina zi din casa Gorganilor, de asemenea, și toate acestea, trecute prin ochii lui Ciprian Porumbescu și prin gotica lui dezordonată, în fugă, ajunsă la noi printr-o succesiune de transcrieri, traduceri, publicări, recitiri etc. S-ar mai putea pune oare puțină ordine în acest hațuș sub care, gata să dispară, asemenea vremurilor de odinioară, stă

o realitate devenită tot mai nesigură? Cert este că, deși pare să agonizeze, jurnalul lui Ciprian Porumbescu există și este nu numai mărturia existenței unui tânăr

artist trăind la marginea imperiului, ci și oglinda în care se reflectă cotidianul unei lumi definitiv dispărute.

Note

1. D. Vatamaniuc precizează într-un loc că „jurnalul *Tagebuch* i-a fost pus la dispoziție de Maria Olaru (*sic!*), farmacistă în Suceava, din fondul Leca Morariu, aflat în păstrarea sa” (Vatamaniuc 1998: 412). În realitate, o parte e păstrat de Maria Olar, președinta, din 2010, a Fundației Culturale Leca Morariu, o bună altă parte fusese donată în 1967-1968 Muzeului de Istorie din Suceava (azi, Muzeul Național al Bucovinei). Într-un jurnal, Octavia Lupu Morariu, soția lui Leca Morariu, nota pe 1 august 1968: „Găzduit în Muzeul de istorie al Sucevei, fondul documentar Leca Morariu cuprinde o bogată bibliotecă de peste 6000 de volume. Mobilier, instrumente muzicale (două pianе), lucrări de artă, fotografii, partituri muzicale ș.a.” (apud Maria Olar, „Medalion *Octavia Lupu Morariu*”, în „Cultura Ars Mundi”, 25 septembrie 2019 (cf. <http://www.culturaarsmundi.ro/medalion-octavia-lupu-morariu/>).
2. Citim la un moment dat: „Iar materialul informativ din *Arhiva lui Iraclie Porumbescu* ne servește – har Domnului – din plin” (Morariu I 2014: 166).
3. Leca Morariu se refugiază la Râmnicu Vâlcea în 1940, locuind aici până la moarte (1963).
4. Își câștigă existența „prin lecții particulare sau ascuțind lame de ras” (Vasile Vasile, *apud* Morariu 2014: XIV).
5. În 1908, Constantin Morariu a publicat volumul *Ciprian Porumbescu. După 24 de ani de la moartea lui*, Editura Reuniunii „Ciprian Porumbescu”, Suceava, iar apoi, în 1926, *Ciprian Porumbescu*, Institutul de Arte Grafice și Editură „Glasul Bucovinei”, Cernăuți. Într-un loc, Vasile Vasile, editorul operei lui Leca Morariu *Iraclie și Ciprian Porumbescu*, precizează: „(Constantin Morariu n.n.) Și-a botezat unul dintre copii cu numele lui Ciprian și a fost cel căruia *Iraclie i-a încuviințat să celebreze, după trecerea la cele veșnice a fiului său, căsătoria simbolică a Bertei cu Ciprian* (...). A fost unul dintre cei patru preoți care l-au înmormântat pe Ciprian, evocând memoria lui, începând cu necrologul și cu discursul funebru la parastasul de un an și continuând cu studii de tipul celui vizând suferințele lui Ciprian Porumbescu – din *Junimea Literară* (...) / Din nefericire, dacă partea a II-a din studiul *Între viață și moarte* a fost publicată în anul 1926, cu un an înaintea morții autorului, ele (*sic!*) reprezentând elemente esențiale pentru «descifrarea scriptelor lui Ciprian Porumbescu», cealaltă parte a fost distrusă de bombardamentul din București, din primăvara anului 1944” (Vasile Vasile, „«Istoria» prezentei cărți”, în Morariu 2014: XXIII). Sunt precizate aici scrierile lui Constantin Morariu care au ca temă viața și opera lui Ciprian Porumbescu: „Între viață și moarte. Contribuții la biografia lui Ciprian Porumbescu”, „Junimea Literară”, an XIV, nr. 8-10, august-octombrie 1925, p. 261-273; „Caracterul lui Ciprian Porumbescu și sufletul lui”, în „Junimea Literară”, an XIV, nr. 11-12, noiembrie-decembrie 1925, p. 387-400; „O amintire din viața lui Ciprian Porumbescu”, în „Junimea Literară”, an XII, nr. 1-2, ianuarie-martie 1923, p. 33-35.
6. Cf. Vatamaniuc 1998: 412.
7. Pe 26 februarie 1878 îi scrie, de la Stupca, lui Zaharie Voronca: „Doresc și cred că ar fi consult ca Voiuțchi, Buliga și Cerniavski să se fotografieze într-o grupă de cabinet și să-și ia și ei și voi câte un exemplariu, eu însă vreo 2-3. De nu voiți să vă luați voi nici ei, atunci rog ca ei să se fotografieze și eu îmi voi lua jumătate de duzină pe spesele mele. Lui König i-am trimis deja pe conto acestor grupe a martorilor 3 fl; ei trebuie, așadară, numai să meargă și să se fotografieze” (Morariu 1986: 332-333).
8. În 1928, Liviu Rusu vorbea despre faptul că Leca Morariu „pregătește o biografie, bine informată, pe care sperăm să o avem curând la îndemână” (apud Vasile Vasile, în *op. cit.*, XCI). De asemenea, scriind despre monografia realizată de Ștefan Pavelescu în 1940, Ion Diaconu invocă faptul că Leca Morariu ar fi lucrat la propria-i monografie „de 20 de ani” (*Ibidem*).
9. *Op. cit.*, p. 460. Merită să citim câteva secvențe din ea pentru a înțelege despre ce e vorba. „Și acum bilanțul știrilor din *Tagebuch*-ul 1879. / Întâi – omul și artistul C. Porumbescu. / Temperament vioi, prea vioi chiar pentru fizicul său destul de șubred. Bolnav – ca să nu mai insistăm asupra altei maladii a lui – suferă de... preludiul boalei fatale lui, fiind chinuit de-o crâncenă tuse și dureri de piept *Tag. 73* (paginația fusese făcută de Leca Morariu, n.n.). Încearcă macabre presentimente de moarte (la proaspătul mormânt al lui Mizi (*sic!*) Gorgan). Alimentarea – precară! Și cu ce, aproape umoristică savoare deliberează dânsul, când cumpănește perspectivele (pozitive și negative) pentru o cafeluță servită la una din cele firme (88 – 89 – 90) – morala fabulei fiind: «Ce nu face omul de dragul unei cafeluțe!» (*Tag. 89*). Iar când, în obiceiul studentesc, își vinde pantalonii uzați, își îngăduie chiar 2 friuștiucuri (= aperitive)!” (Morariu 2014: 460).
10. *Op. cit.*, p. 458.
11. E vorba despre scrisori din 1952 (primate, de exemplu, de la Livia Cionca, nepoată de fiică a lui Iraclie Porumbescu), din 1950 și 1951, de la Emanoil Iliuț sau da la Filaret Doboș (cf. Morariu 2015: 78, 167).
12. Vasile Vasile vorbește despre „dovezile peremptorii ale pertinentei muzicologice a lui Leca Morariu. Aproape toate analizele au în vedere criteriile literare, dublate de cele muzicale: ritmice, melodice, armonice, structurale, stilistice, estetice etc.” (*op. cit.*, LXXXI). De altfel, în casa de la Pătrăuți a lui Constantin Morariu „se alcătuiește un cvartet *sui-generis*: Victor Morariu –

- vioară, Aurel Morariu – flaut, Alexandru (Leca) – violoncel, Victoria și Elvira Morariu – pian, susținători ai unor renumite concerte camerale” (*idem*, p. XXX).
13. A se vedea *Viață*, în *Opere*, vol. II. *Beletristică*, Ediție îngrijită, Notă editorială și Prefață de Liviu Papuc, Editura TipoMoldova, Iași, 2011, și *Opere* vol. IV, *Țurnal (1909-1919)*, Text stabilit și note de Maria Olar și Olga Iordache, Cuvânt introductiv de Liviu Papuc, Editura TipoMoldova, Iași, 2018.
 14. Monografia era concepută, se pare, ca două trasee distincte, al lui Iraclie Porumbescu și al lui Ciprian Porumbescu. Vasile Vasile precizează într-un loc că a avut o intervenție decisivă în reorganizarea manuscrisului lăsat de Leca Morariu („singura modificare esențială a contopirii celor două trasee, respectiv destine biologice și spirituale, al lui Iraclie și al lui Ciprian” – *op. cit.*, CLXII).
 15. Țițerii (din germ. Zipser), minoritate de etnie germană „colonizată de stăpânirea austriacă” (Morariu 1986: 397). Ei să fie *usturoienii* la care merge Ștefan?! În tot cazul, „merg cu Ștefan la mireasa lui. O aflarăm scriind. O copilă foarte drăguță, plăcută și bine crescută. Bătrâna e și dânsa o doamnă foarte inteligentă și încă frumoasă. Discutam una-alta, eu am un rol teribil secundar. Apoi veni bătrânul Hänel, bunicul copilei; cu dânsul conversez latinește, beau rachiu și-l invidiez pe Ștefan pentru pârtie (sic! E vorba de fapt de fr. *parti*, folosit aici cu sensul de *partidă*, n.n.). Petrecurăm bine – mai ales că bătrânul mi-a fost pe plac. La ora 4 mă duc la Ștefan și la ora 5 pornesc zicându-i posomorâtului, mohorâtului, înzăpezitului munte sănătate. Am întâlnit atâtea nurlii fete țipțărăști de le-am dat bună-ziuă gândindu-mă: Și-n munții aceștia locuiește fericirea și iubirea, și aici omenii știu cum e durerea și bucuria simțindu-le poate chiar prea adesea profund și necurmat” (Morariu 1986: 396-397). În creierii munților, în Bucovina, firesc să se vorbească latinește. Cu ani înainte, probabil pe la 1844, Iraclie Porumbescu, învățător ambulant, îl cunoaște pe Franciscus Pálffy de Poliany (de la Vatra-Moldoviței), forestierul locului și protector al său, urmaș al unor aristocrați din Transilvania, cu care „vorbea latinește, românește, polonește, nemțește, ungurește și franțuzește, dar toate aceste limbi le vorbea slab, așa că, nevenindu-i un cuvânt în minte în limba în care vorbea, lua din alta, a treia, a patra și mai departe; el era adecă un *turn babilonic*” (*apud* Morariu 2014: 46).
 16. „Notă asupra ediției”, în Morariu 1986: 41.
 17. Deși nota asupra ediției e semnată doar de Vasile Vasile, ea fusese pregătită inițial de Vasile D. Nicolescu, care a decedat înainte de finalizarea proiectului. La sfârșitul prefeței, Vasile Vasile precizează care sunt capitolele realizate, individual sau în colaborare, de fiecare dintre cei doi editori (cf. loc. cit., p. 26-27).
 18. Vasile Vasile, „Notă asupra ediției”, în Morariu 1986: 39.
 19. *Idem*: 41.
 20. Morariu 1986: 387.
 21. *Idem*: 408.
 22. Din cauza compromisurilor pe care a fost obligat să le facă la prima ediție, pe care o recuză cu totul, editorul nu o numește așa. Pentru el, vol. I din 1986 nici nu mai există. Referitor la intervențiile asupra textului, editorul precizează la un moment dat, în prefața la ediția a doua: „Spațiul redus acordat monografiei, prin planul editorial, viziunea de ansamblu și necesitatea renunțării la unele incursiuni istorice, filologice, lingvistice, culturale, teologice etc., ale lui Leca Morariu (foarte interesante pentru valoarea lor intrinsecă), impunea o concentrare a întregului material și aducerea la zi a unor date clarificate după moartea autorului. Se cerea *reredactarea întregului material, reducerea aparatului critic revăzut și corelat*, operație ce a revenit semnatarului acestor rânduri” (*apud* Morariu 2014: XCVIII).
 23. Leca Morariu notează: „Uită să scrie cuvântul Nacht = noapte” (Morariu 2015: 561)
 24. Citim în notele făcute de Leca Morariu (sau poate de Vasile Vasile): „Stenograme de la *ware* – incl. *wollen* (Morariu 2015: 561). În traducere: Ar fi devenit o curvă și nu am mai vrut-o.
 25. Citim: „Stenograme: *Ihre Mutter*” (Morariu 2015: 561)
 26. Citim: „Stenograme: *sie zu heiraten!*” (Morariu 2015: 561)
 27. Citim: „Stenograme: *und*” (Morariu 2015: 561)
 28. De remarcat, pe lângă cele câteva arhaisme care fac parte din limbsajul lui Ciprian Porumbescu, multe greșeli de transcriere în limba germană, care, evident, nu puteau să-i aparțină lui Leca Morariu, ci editorului grăbit.
 29. Aceasta e paranteza după care, în ediția din 1986, cititorul era trimis să citească originalul, în manuscrisul aflat la B.U.C.
 30. Cf. Vasile Vasile, *Cuvânt înainte*, în Morariu 1986: 26.
 31. Morariu 2014: C.
 32. Cf. Morariu 2014: XCIX. De reținut și exemplul următor: „Edificator rămâne faptul că în 1881 nu se consemna nicăieri comuna Boian și nici alte localități unde păstorise și fusese învățător Iraclie Porumbescu: Șipotele Sucevei (1850-1857, 1859-1865), Stupca (1865-1867), Frătăuții Noi (1884-1895). Nu este singurul exemplu, putându-se afirma că stagiul (1857-1859) și mai ales drama de la Boian au fost cu consecvență omise din toate sursele bibliografice ale perioadei comuniste, fiind vorba de un spațiu «minat» și de o cauză ce nu trebuia cunoscută: deznaționalizarea prin intermediul confesiunii greco-catolice a populației românești din Bucovina” (*Ibidem*).
 33. Morariu 2014: XCIX.
 34. Ultima frază a „Notei asupra ediției” sună astfel (am păstrat toate erorile, de tot felul): „Autorul monografiei își invită cititorii

- la ospățul restituirii personalității celor două ilustre figuri ale culturii românești, cu limbajul loc și al celor care i-au cunoscut și pot contribui la luminarea celor mai întunecate unghere ale vieții și activității lor polivalente. De aceea, am respectat majoritatea evidențierilor lexicale și a semnificațiilor textului original, știind că este opera unor străluciți stilisti, aparținând însă unor perioade diferite ale culturii și formelor de exprimare în limba română” (Morariu 2014: CLXVII).
35. Fiind tipărită cu sprijinul Consiliului Județean Suceava, cartea nu poate fi pusă în vânzare, așa încât soluția financiară aparent salvatoare se dovedește, finalmente, sinucigașă.
 36. Volumele pot fi descărcate de la adresele următoare:
<http://www.cimec.ro/pdf2/muzica/Muzica-CCristescu-Leca-Morariu-vol1-2014.pdf>;
<http://www.cimec.ro/pdf2/muzica/Muzica-CCristescu-Leca-Morariu-vol2-2015.pdf>;
<http://www.cimec.ro/pdf2/muzica/Muzica-CCristescu-Leca-Morariu-vol3-2016.pdf>
<http://www.cimec.ro/pdf2/muzica/Muzica-CCristescu-Leca-Morariu-vol4-2017.pdf>.
 37. D. Vatamaniuc, *apud* Porumbescu 2003 c: 51.
 38. Este vorba de volumul apărut sub egida Complexului Muzeal Suceava, Ciprian Porumbescu, *Corespondență*, Ediție și cronologie de Nicole Cârlan, Suceava, 2003. În *Nota editorială*, Nicolae Cârlan precizează că volumul este „nu o replică (...), ci o completare, nedorită de noi, dar strict necesară la cea (cartea, n.n.) intitulată *Puneți un pahar de vin și pentru mine* în care se publică pentru prima dată jurnalul *Tagebuch*-ul) lui Ciprian și (când a fost cazul) traducerea textelor aparținând mai mult decât probabil lui Ciprian Rațiu, fiul Marioarei Rațiu-Porumbescu, sora ilustrului compozitor Ciprian Porumbescu. Un exemplar din această lucrare se păstrează la Complexul Muzeal Bucovina (Suceava), în Arhiva Porumbescu” (Porumbescu 2003 a: 5). Câteva precizări merită să fie făcute. Pe de o parte, e aici dovada faptului că jurnalul lui Ciprian Porumbescu, publicat în 1986, e considerat inedit. Pe de altă parte, posibil ca exemplarul din jurnal care, cum vom vedea, ajunge la D. Vatamaniuc de la Nina Cionca într-o altă traducere decât a lui Leca Morariu să fie în traducerea aceleiași Ciprian Rațiu, a cărei fiică este Nina Cionca (strănepoată a lui Ciprian Porumbescu).
 39. De genul, „Cu ochii înecați în lacrimi, am șovăit spre ușă”, „Nu mă tem de moarte, doar de murit” sau „Am avut un vis de tot bizar”. Evident, ultimul titlu se referă la visul adus deja în discuție în paginile anterioare, dar lucrurile sunt reprezentate aici, sec, fără nici un fel de bănuieli asupra problemelor implicate. Citim: „Vineri, 6 iunie. Am avut un vis de tot bizar. Toată noaptea am visat la Bertha, dar într-un fel și chip atât de obscen, că mă-ncrâncen s-o scriu” (Porumbescu 2003 b: 85).
 40. Editorii plasează acest titlu, cu litere mici, după titlul pe care îl dau primei secvențe (din împărțirea proprie), și anume: „Împlini-se-va oare cândva acest vis?...” (cf. Porumbescu 2003 b: 54)
 41. Cu ciudățeni editoriale: titlul, probabil dat de Ciprian Porumbescu este „Jurnal, fascicola II. Drumul la Viena și Viena, 20 faur – 20 martie 1881” (cf. Porumbescu 2003 b: 132), dar jurnalul (și corespondența intercalată) continuă fără nici o pauză după 20 martie 1881.
 42. Porumbescu 2003 b: 183.
 43. *Idem*: 316.
 44. Ciprian era urmărit, se pare, de justiție pentru neplata fotografiilor martorilor la procesul „Arboroasei”, pe care, cum am văzut, el le solicitase.
 45. Porumbescu 2003 b: 61.
 46. *Idem*: 63.
 47. *Idem*: 132.
 48. Un exemplu, doar. În versiunea Cionca Dăgușanul, o scrisoare trimisă pe 29 martie 1880 de Ciprian, de la Viena, surorii sale începe așa: „Dragă surioară / E ora 8 seara. Cei ai casei dorm duși; pentru ei, sărbătorile par făcute ca să poată dormi mai mult decât de obicei” (Porumbescu 2003 b: 125). În Leca Morariu, textul e următorul: „Prea scumpă surioară / E ora 8 seara. Căsenii mei dorm duși; pentru ăștia, sărbătorile par făcute numai ca să poată dormi mai mult ca de obicei” (Morariu 2016: 222).
 49. În manuscrisul în germană transcris de Leca Morariu e folosit cuvântul *Iuden*.
 50. Morariu 1986: 421.
 51. Morariu 2015: 522-523.
 52. Porumbescu 2003 b: 97-98. D. Vatamaniuc face în subsol următoarea precizare: „Compozitorul privește accesul evreilor la muzică drept o expresie a politicii austriece de acaparare, din considerente economice, și a acestui domeniu. Aprecierile sale reflectă și condițiile societății românești din Bucovina, supusă uni asalt al populațiilor alogene venite îndeosebi din Galiția” (Vatamaniuc 1999: 215).
 53. Morariu 2016: 360.
 54. Porumbescu 2003 b: 146.
 55. Mărturie stă o precizare din *Tagebuch-ul în vacanță* (e traducerea lui Leca Morariu pentru *Die Ferienzeit*) din 21 iulie 1979: „Astăzi e o zi memorabilă... E exact anul c-am cunoscut-o pe Berta. În vechiul meu carnețel scrie așa: «Pe scumpa mea B, n-am văzut-o din copilăria mea. Abia la 21 iulie 1878 am fost cu Maria și tanti Teres la Gorgoneni de-am văzut-o prima dată (...).»” (Morariu 1986: 430).
 56. Morariu 2016: 246-249. Scrie Leca Morariu: „Și acum, în pustiul știrilor despre C. Porumbescu – o mică – foarte mică oază!

- Cinci (5!) păginițe de *Tagebuch* al său de pe anul 1880 salvate! / Totul – foi volante! Foi, ca din întâmplare ajunse la noi, din aprigele furtuni cari au bântuit peste patrimoniul porumbesc!“. Urmează descrierea diferitor tipuri de foi, după care: „Scrisul e gotic și-n obișnuința nonșalanță a lui Ciprian față de ortografie. / Începutul abia-n 20 august, carnetul e retrospectiv, glăsuind din amintire despre zilele 17, 19 și 31 iulie și 4, 8, 13 și 19 august și dându-ne data precisă a plecării lui Porumbescu la Viena” (Morariu 2016: 246).
57. Morariu 2016: 309. Bănuială credibilă dacă aducem în discuție o afirmație a Berthei Gorgon, care, într-o scrisoare trimisă din Anglia către Lola Lichtenberger, sora ei din Ițcani (care mijlocise corespondența dintre Ciprian și Bertha), vorbea despre faptul că ar fi fost jignită profund de Ciprian „prin toate isprăvile lui” (Morariu 2017: 192; 210).
 58. În ediția a doua, nenumită ca atare, Leca Morariu precizează într-o notă, devenită notă de subsol: „Dar pentru mine (Leca Morariu, n.n.) voi reproduce TOTUL!!! (26/2 1958... L.M.)” (Morariu 2015: 544).
 59. Scrisoarea e reproducă în Leca Morariu 1986. Ciprian Porumbescu îi scrie de la Stupca lui Zaharie Voronca, coleg de temniță în procesul „Arboroasei”, pe un ton rebel, nemulțumit, frustrat și în același timp liber, neconvențional. Motivele țineau de delăsarea națională care domnea printre românii din Bucovina. Probabil că Leca Morariu are în vedere mai ales o secvență eliminată din volum, marcată cu puncte de suspensie, în legătură cu care însă nu ne spune nimic. Merită să citim câteva pasaje pentru a înțelege spiritul scrisorii: „După cum înțeleg din epistola ta, din mult menționata *broșură*, nu e nimic; să le fie de obraz!! (...). Apoi ce a lehăit Cocinschi? Părintele-i foarte înfuriat. Acum era un moment atât de apt – spre a mișca încâtva și a arăta șvabilor că mai există români în Bucovina, și nici acum nu s-a făcut nimic! Când a mai fi un timp așa favorabil? Cine s-a mai lăsa închis? (...) Oamenii de acolo (e vorba de redactorii de la „Telegraful Român”, ziar care apărea în Sibiu, n.n.) mai mult s-au interesat decât mamaligarii bucovineni” (Morariu 1986: 336).
 60. Există aici o notă de subsol a editorului (Vasile Vasile): „Inițial, autorul a gândit să prezinte bilingv acest caiet de însemnări zilnice, în paralel textul german cu traducerea românească. Acum, din multe motive, vom renunța la textul german. Vom consemna aceste însemnări numai în limba română, traducerea fiind realizată de Leca Morariu” (nota edit.) (Morariu 1986: 374). Probabil că e o confuzie la mijloc, nefiind vorba despre autor, ci despre editor. Cum să ne explicăm altfel precizarea din ediția a II-a (Morariu 2015: 544): „Inițial, autorul a gândit să prezinte bilingv acest caiet de însemnări zilnice, în paralel textul german cu traducerea românească. Procedeu este greoi din cauza grupării diferite a cuvintelor de către calculator. De aceea am apelat la modalitatea întâlnită și în capitolele precedente, de a prezenta cele două variante în mod consecutiv” (Morariu 2015: 544). Interesantă și continuarea, după alte câteva rânduri: „Voi consemna la locul lor însemnările și notele explicative, în limba română, aparținând lui Leca Morariu, mai ales că el a avut în mână varianta scrisă cu litere gotice, cu unele greșeli (corectate de el), prescurtări sau aproximații și din loc în loc apar stenograme, descifrate cu un specialist” (Morariu 2015: 544).
 61. Iar aici e o notă de subsol a lui Leca Morariu: „Descifrat cu concursul colegului Rudolf Renner, la Râmnicu-Vâlcea în sept.-oct. 1957” (Morariu 1986: 374).
 62. Într-o notă de subsol, atunci când Ciprian Porumbescu vorbește despre cumpărarea carnetului, Leca Morariu precizează: „Deci, precum se va vedea, un carnet (zis, latinește în nota timpului) *Omnibus* (pentru de toate) al nostru (*unser*), al lui Ciprian și... Karl Schorsh (Morariu 1986: 375).
 63. Morariu 1986: 373-374.
 64. *Ibidem*.
 65. Textul de prezentare are chiar acest titlu, „«Jurnalul» lui Ciprian Porumbescu”, iar în nota de subsol D. Vatamaniuc precizează: „Manuscrisul ne-a fost pus la dispoziție de dna Maria Olaru (sic!), din fondul Leca Morariu” (Vatamaniuc 1998: 412).
 66. Vatamaniuc 1998: 412.
 67. *Ibidem*.
 68. Nici pe departe nu e vorba despre un jurnal în care, cum zice D. Vatamaniuc, am asista „la drama populației românești, autohtone, îngrădită tot mai mult în dezvoltarea sa de imigrarea masivă de elemente alogene, îndeosebi din Galiția, sprijinită de Curtea de la Viena. Această politică urmărea transformarea provinciei într-o regiune-cosmopolită” (Vatamaniuc 1998: 412).
 69. Explicațiile de aici sunt reluate și în D. Vatamaniuc, *Bucovina între Occident și Orient. Studii și documente*, Prefață de acad. Ștefan Stoenescu, Editura Academiei Române, București, 2006, p. 288-321, sub titlul „«Jurnalul» lui Ciprian Porumbescu”, unde transcrie fragmentul *Die Ferienzeit* (iulie – octombrie 1979).
 70. Ciprian Porumbescu, *Die Ferienzeit*, în loc. cit., p. 50.
 71. Versiunea în limba germană din Leca Morariu, ed. 2016, vol. III (p. 12) precizează aici „STENOGRAME”, ca și mai jos, după Ștefan. Iar la note Leca Morariu (probabil el, nu Vasile Vasile) spune: „Stenograme de la «Der Vater» până la «auch mich», iar în cazul următor: „Apoi stenograme de la «ist ganz geffast. Er fährt morgen nach»” (op. cit., p. 96). Să fi consultat D. Vatamaniuc o altă ediție, din care textul stenografiat nu e transcris în germană, dar, cu toate acestea, e tradus în română?
 72. Nota precizează și aici: „Stenograme de la «Der Vater» până la «auch bich»” (op. cit. vol. III, p. 96).
 73. Nota precizează: „Apoi stenograme de la «ist ganz geffast. Er fährt morgen nach»” (Morariu 2016: 96).
 74. Scrie Leca Morariu la subsol: „Gewölb, mare bodegă la Suceava! Așadar, ciudat salt! De la Stupca deodată până la faimosul Gewölb! Și cu ce fel de Mädle, copile?” (Morariu 1986: 430).
 75. De citat, de asemenea, nota de subsol a lui Leca Morariu: „Și ce amarnică dărdoră avea de înfruntat sărmanul părinte Iraclie

- cu dezvățul acestor zburdălnicii ale paharelor date de dușcă și ale cartoforiei și ale celorlalte... Mai ales că și întunericul norilor unei iubiri din capul locului neîmplinibile se ridicau prevestind dezastru...” (Morariu 1986: 431).
76. De reținut, față de versiunea din ediția a II-a (2015, p. 12-13), micile erori: „Dânsul mai spune”, în loc de „Dânsul mai spuse”; sau: „discordant”, în loc de „discordat”.
77. Iar la nota de subsol Leca Morariu precizează: „Și, mereu, în langajul lui C. Porumbescu, acest fel, puțin reverențios față de cele preoțești – de parc-ar fi I. Creangă! Ce ți-i și cu umoriștii ăștia!” (Morariu 1986: 438).
78. Nu precizează Leca Morariu, ca în originalul tradus corect în D. Vatamaniuc, cine e furtuna; transformă totuși și rochița de percal verde în stambă gri. O fi cu adevărat percalul stambă; verdele nu poate fi însă în nici un caz gri.
79. Morariu 2016: 427.
80. *Idem*: 402.
81. Porumbescu 2003 c: 58.

Bibliography:

- Morariu 1986: Leca Morariu, *Iraclie și Ciprian Porumbescu*, vol. I, Ediție îngrijită de Vasile D. Nicolescu și Vasile Vasile, Editura Muzicală, București, 1986.
- Morariu 2014: Leca Morariu, *Iraclie și Ciprian Porumbescu*, vol. I, Ediție îngrijită, prefațată, adnotată, glosar și catalog al creației lui Ciprian Porumbescu de Vasile Vasile, Editura Lidana, Suceava, 2014.
- Morariu 2015: Leca Morariu, *Iraclie și Ciprian Porumbescu*, vol. II, Ediție îngrijită, prefațată, adnotată, glosar și catalog al creației lui Ciprian Porumbescu de Vasile Vasile, Editura Lidana, Suceava, 2015.
- Morariu 2016: Leca Morariu, *Iraclie și Ciprian Porumbescu*, vol. III, Ediție îngrijită, prefațată, adnotată, glosar și catalog al creației lui Ciprian Porumbescu de Vasile Vasile, Editura Lidana, Suceava, 2016.
- Morariu 2017: Leca Morariu, *Iraclie și Ciprian Porumbescu*, vol. IV, Ediție îngrijită, prefațată, adnotată, glosar și catalog al creației lui Ciprian Porumbescu de Vasile Vasile, Editura Lidana, Suceava, 2017.
- Porumbescu 1998: Ciprian Porumbescu, „Tagebuch der wichtigsten ereignisse, erlebnisse u. sonstiger Allotria aufgezeichnet seit dem 18. Jänner 1879 von Golembiowski (I)” / „Jurnalul însemnatelor întâmplări, evenimente și altor zburdălnicii, ținut din 18 ianuarie 1879 de către Golembiowski”, în „Analele Bucovinei” anul V, 1998, nr. 2, p. 414-431.
- Porumbescu 1999: Ciprian Porumbescu, „Tagebuch der wichtigsten ereignisse, erlebnisse u. sonstiger Allotria aufgezeichnet seit dem 18. Jänner 1879 von Golembiowski (I)” / „Jurnalul însemnatelor întâmplări, evenimente și altor zburdălnicii, ținut din 18 ianuarie 1879 de către Golembiowski”, în „Analele Bucovinei” anul VI, nr. 1, p. 193-221.
- Porumbescu 2003 a.: Ciprian Porumbescu, *Corespondență*, Ediție și cronologie de Nicolae Cârlan, Suceava, 2003.
- Porumbescu 2003 b: Ciprian Porumbescu, *Puneți un pahar de vin și pentru mine*, Volum îngrijit de Nina Cionca și Ion Drăgușanul, Grupul Editorial Ion Grămadă, Creai Nou, Mușatinii, Bucovina viitoare, Suceava (2003).
- Porumbescu 2003 c.: Ciprian Porumbescu, *Die Ferienzeit / Timpul vacanței*, în „Analele Bucovinei”, Anul X, 1/2003, p. 51-83.
- Vatamaniuc 1998: D. Vatamaniuc, „«Jurnalul» lui Ciprian Porumbescu”, în *Analele Bucovinei* anul V, 1998, nr. 2, p. 411-413.
- Vatamaniuc 2006: D. Vatamaniuc, „«Jurnalul» lui Ciprian Porumbescu”, în *Bucovina între Occident și Orient. Studii și documente*, Prefață de acad. Ștefan Stoescu, Editura Academiei Române, București, 2006, p. 288-321.

DETABUIZAREA POEZIEI CONFESIVE FEMININE. STUDIU DE CAZ: MEDEEA IANCU

Eylül-Sabo-Andrada YUNUSOGLU

Universitatea din București, Facultatea de Litere
University of Bucharest, Faculty of Letters
Personal e-mail: pr@litere.ro

OVERCOMING THE TABOO OF CONFESSIOAL FEMININE POETRY. CASE STUDY: MEDEEA IANCU

This article aims to briefly examine Medeea Iancu's poetry books *Divina tragedie* and *Cântarea care a biruit toate cântările*, by analysing the way in which confessional poetry becomes an act of redefining the feminine language. This study addresses the issue of how feminine poetry is perceived, focusing on the way women are taught to behave and speak for the most parts of their lives. Firstly, my attempt is to analyse the discourse from a feminist point a view, focusing on the way the patriarchal culture dictates the norms of language. Secondly, this study will show that there is a form of tabooing encompassing feminine poetry, which eventually alters books' interpretation. Therefore, I will try to question the taboos that are formed around the feminine point of view and how the feminine expression tends to be limited. I chose Medeea Iancu's first books, because I think it is necessary to study the process in which her feminist discourse has evolved. Additionally, my research has the objective of determining whether Medeea Iancu's feminist position, as assumed in her latest volumes, can also be observed in the aforementioned books. Furthermore, Medeea Iancu's poetry can be considered a significant stage in the evolution of Romanian feminist poetry and it constitutes an authentic and original voice.

Keywords: confessional poetry, feminism, femininity, Medeea Iancu, postmodernism, empowerment.

REVIEW: MIHAELA URSA, ADRIAN TĂȚĂRAN ȘI ALEXANDRA TURCU (COORD.), ZOE, FII BĂRBATĂ! CODURI DE GEN ÎN CULTURA ROMÂNIEI CONTEMPORANE

Emilian-Cătălin LUNGU

Universitatea din București, Centrul de Excelență în Studiul Imaginii
University of Bucharest, Center of Excellence in Visual Studies
Personal e-mail: ianlungu@yahoo.com

REVIEW: MIHAELA URSA (COORD.), ADRIAN TĂȚĂRAN ȘI ALEXANDRA TURCU (EDS.), ZOE, BE A MAN!
GENDER CODES IN THE CULTURE OF CONTEMPORARY ROMANIA

The recent publication of the collective volume on gender studies *Zoe, fii bărbată! Coduri de Gen în cultura României contemporane* / *Zoe, be a man! Gender Codes in the culture of contemporary Romania*, (Paralela 45, 248 pag.) casts light on the different problems regarding gender topics which are embedded in a Romanian local context, highlighting especially the inequality that women have been facing and the possibilities of liberation from within the corrupted, patriarchal matrix, with the studies mainly rooted in second wave feminist theories. The approach of the research conducted in this volume is interdisciplinary, featuring studies with a focus on various subjects in the humanistic field.

Keywords: gender studies, gender equality, gender quotas, literary studies, visual studies, humanities

A CONVERSATION BETWEEN DUAL AND TRIPLE SYSTEM THEORIES AND SOCIAL REPRODUCTION THEORY

Cătălina STANISLAV

Universitatea Utrecht
Utrecht University
Personal e-mail: catalinastanislav@gmail.com

DANUBIAN PROVINCES: HISTORY OF A NOTION

This article attempts to understand if we can speak of a transition from Feminist Marxism to Feminist Materialism and Social Reproduction Theory, using a critical apparatus consisting of theorists such as Silvia Federici, Heidi Hartmann, as well as SRT feminists like Cinzia Arruzza, Tithi Bhattacharaya, Nancy Fraser and Susan Ferguson. Starting from the proponents of the “Wages for Housework” campaign, I will make a short incursion into dual and triple system theory, to the unitary theory of Social Reproduction.

Keywords: Social Reproduction Theory, Feminist Materialism, Marxist Feminism, double system theory, triple system theory

